کەرکوك لەسەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا

کەرکوک لەسەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا

لەنێوان سالآنی

١٨٧٦ – ١٩٠٩ی . ز

گۆران ئیبراهیم سالّەح

بەهاری ٢٠٠٧

مەکتەبی بیروهۆشیاری (ی.ن.ك)

سلێمانی ـ گەرەکی ئاشتی ـ ١٠٤

شەقامی ئاشتی ـ٣٢ ـ ١٠٣٢

ژ.خانوو ـ ٦٢

---

www.hoshyari.org
govarynovin@yahoo.com

کەرکوک لەسەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا

- بابـــەت: مێژوو
- نووسینی: گۆران ئیبراهیم سالّەح
- نەخشەسازی: فەهمی جلال
- بەرگ: سۆران عەبدوڵلا
- پیتچن: تەرزە خالد
- خالّبەندیو هەڵەبڕی: عەدنان کاکە ڕەش
- تیراژ: ١٠٠٠ دانە
- ژمارەی زنجیرە: (□□□)
- ژمارەی سپاردن: (٦٠)ی سالّی ٢٠٠٧
- چاپ: دەزگای چاپو پەخشی حەمدی

لەبلاوکراوەکانی مەکتەبی بیروهوشیاری (ی.ن.ك)

پێشکەشە بە:

* شەهید حاجی هەڵمەت و سەرجەم شەهیدانی ڕێگەی ڕزگاری کوردستان.

*دایك و باوك و خوشك و براکانم.

* سەرجەم ئەوکوردانەی شاری کەرکوك کە تا ئێستا لەسەر خاکی زێدوی باووباپیری خۆیان بێلانە ومالّن.

پێڕست

بابەتەكان	لاپەرە
پێشەكی	
پێشەكی......	٩
دەروازە:	
كەركوك لەقۆناغە مێژووییەكاندا......	١٧
بەشی یەكەم:	
چەمك‌وزاراوەوشوێنی جوگرافی كەركوك	
باسی یەكەم: چەمك‌وزاراوەو ڕەچەڵەكی ناوی كەركوك......	٣٩
باسی دووەم: كەركوك لە ئینسایكلۆپیدیای بیانی‌و ئیسلامیدا......	٤٧
باسی سێیەم: سنوری جوگرافی كەركوك – كوردستان	٥٣
بەشی دووەم:	
سیستەمی ئیداری‌و سیاسەتی دەوڵەتی عوسمانی لەكەركوكدا	
باسی یەكەم: گۆڕانی سیستمی ئیداری دەوڵەتی عوسمانی‌و دروست بوونی ویلایەتی موسڵ (١٨٧٩ز)، پێگەو بارودۆخی كەركوك لەو گۆڕانەدا	٦٩
باسی دووەم: ڕێژەو ژمارەی دانیشتوانی كەركوك لەسەرچاوەبیانی‌و توركییەكان‌و ڕەوشی كۆمەڵایەتی شار	٩١
باسی سێیەم: سیاسەتی دەوڵەتی عوسمانی لەكەركوكداو بارودۆخی سیاسی ئەم شارە	١٠٧
بەشی سێیەم:	
ڕەوشی خوێندن‌و فەرهەنگی‌و ئابووری شاری كەركوك	
باسی یەكەم: ڕەوشی خوێندن‌و فەرهەنگی شاری كەركوك	١٤١
باسی دووەم: ڕەوشی ئابووری شاری كەركوك	١٦١
باسی سێیەم: دۆزینەوەی نەوت لە كەركوكدا، هەوڵەكانی وڵاتانی ڕۆژئاواو هەڵوێستی دەوڵەتی عوسمانی لەومیانەدا	١٧٣
ئەنجام	
ئەنجام	١٨٩
لیستی سەرچاوەكان	
لیستی سەرچاوەكان	١٩٣
پاشكۆ	
پاشكۆ	٢١٥

پێشەکی

کاتێك ئێمە دێینە سەر باس و لێكۆڵینەوە لەقۆناغێك لەقۆناغە مێژووییەكانی شاری كەركوك، ئەوا دێینە سەر باس لەیەكێك لەشارە گرنگ و مێژووییەكانی باشوری كوردستانی گەورە. كەركوك لەمێژە بووە بە ناوەندێكی گەورەی ململانێی نێوان دەسەڵاتدارو زلهێزە هەرێمی و نێودەوڵەتییەكان، ئەمەش زیاتر بۆ گرنگی پێگەی ستراتیژی و ئابوری ئەم شارەو دەوروبەری گەڕاوەتەوە، لەسەرجەم قۆناغە مێژووییەكانی كۆن و نوێ و هاوچەرخدا.

ئەو هۆكارانەی كە وای لەئێمە كردووە هەستین بە ئەنجامدانی ئەم لێكۆڵینەوەیە لەمەڕ شاری كەركوك لەو قۆناغەدا، وەك حەزوئارەزویەك بووە ئینجا وەك ئەركێكی نیشتمانی. ئەم قۆناغەی لێرەدا هەڵمان بژاردووە(١٨٧٦-١٩٠٩ز) یەكێكە لەو قۆناغە گرنگانەی ئەم شارە. كە دەیان لێكۆڵینەوە لەخۆدەگرێت

بەجۆرێك ئەو گۆڕانكارییانەی لەم قۆناغەی ئەو شارەدا ڕوویان داوە كە هەتا ئێستاش بەچەندین شێوازی جۆراوجۆر شوێنكاری خۆی بەسەر گەلێك لەلایەنەكانی ئەم شارەوە بەجێهێشتووە، بۆ نموونە بۆ یەكەم جارو لەگەڵ كۆمەڵێك گۆڕانكاری ئیداری ویلایەتی موسڵی تێدا دروست بوو، پاش دروست بوونی ویلایەتی موسڵ، دەوڵەتی عوسمانی چەندین جۆرو بەچەندین ڕێگا سیاسەتی خۆی بەسەر ئەم شارەدا سەپاندووە كە بەبەراورد لەگەڵ قۆناغەكانی پێش خۆیدا جیاواز بووە. ئەوكۆمەڵە ئامارانەی دانیشتوانی شاری كەركوك كەلەم قۆناغەدا كراون، زۆرینەیان بیانی و توركین كە جەخت لەسەر زۆرینەی كورد دەكەنەوە لەم شارەدا هەرلەم قۆناغەدا بۆیەكەم جار دەزگای چاپ دێتە كەركوكەوەو ڕەوتێكی ڕۆشنبیری و فەرهەنگی و خوێندەواری نوێ لەم شارەدا دەست پێ دەكات هەروەها ململانێی وڵاتانی ڕۆژئاواو زلهێزەكانی جیهان لەسەر ویلایەتی موسڵ بەگشتی و ئەم شارە بەتایبەتی، دروست دەبێت ئەو ماوەیەش كە دەست نیشانمان كردووە، ماوەی دەسەڵاتدارێتی و فەرمانڕەوایەتی (سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم)ە. لەسەردەمی دەوڵەتی عوسمانی كەلەساڵی(١٨٧٦-١٩٠٩ز) لەسەر حوكم بووە.

سەبارەت بەو ئاستەنگانەی هاتووتە پێشمان، گەڕان بەدوای سەرچاوە ڕەسەنەكاندا كەهەندێك جار نەمانتوانیوە وەدەستی بخەین و پشتمان بەهەندێك سەرچاوەی دیكە بەستووە. جیاوازی ڕاو بۆچوونی گەڕیدەو لێكۆڵیارو

سیاسییەکان لەسەر گەلێك لەلایەنە گرنگەکانی ئەم شارەو کاری وەرگێڕانەکانو ڕێکخستنیان لەگەڵ یەکتری بەپێی ڕیزبەندی قۆناغە مێژووییەکان لەهەندێك شوێندا، کۆسپی بۆ دروست کردووین

سەبارەت بەناوەرۆکی ئەم لێکۆڵینەوەیەش لە دەروازەیەكو سێ بەش پێکهاتووە، دەروازەکە باس لەشاری کەرکوك دەکات لەقۆناغە مێژووییەکاندا، هەر لەمێژووی کۆنی ئەم شارە، کاتێك پایتەختی گوتێکان بووە، تاوەکو هاتنی دەسەڵاتی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بۆ باشوری کوردستانو ئەم شارەو یەکەم پێکدادانی دەسەڵاتی عوسمانیو ئێرانی لەم شارەدا. سەبارەت بە بەشەکانیش:-

بەشی یەکەم: چەمكو زاراوەو شوێنی جوگرافی کەرکوك.
ئەم بەشەش لەسێ باسی سەرەکی پێکهاتووە، لەباسی یەکەمدا، لەچەمكو زاراوەو ڕەچەڵەکی ناوی کەرکوك دەدوێن.

باسی دووەم: زیاتر جەخت لەسەر پێناسەی کەرکوك دەکەینەوە لە ئینسایکلۆپیدیای بیانیو ئیسلامیدا.

باسی سێیەم: سنوری جوگرافیەو لەدوولق پێکهاتووە:

أ-سنوری جوگرافی کەرکوك:

ب-سنوری جوگرافی کوردستان:

لەم باسەدا زیاتر هەوڵی دەستنیشان کردنی سنوری جوگرافی کەرکوکمان داوە لەسنوری جوگرافی کوردستاندا

بەپشتبەستن بەڕاوبۆچوونی چەندین سیاسەتمەدارو لێکۆڵیارو جوگرافی ناسی بیانیو عەرەبو کورد.

بەشی دووەم: باس لە سیستمی ئیداری دەوڵەتی عوسمانی دەکات لە کەرکوکدا، کە ئەم بەشەش سێ باسی سەرەکی لەخۆدەگرێت.

لەباسی یەکەمدا: هەوڵ دەدەین گۆڕانی سیستمی ئیداری دەوڵەتی عوسمانیو دروست بوونی وویلایەتی موسڵ لەساڵی (١٨٧٩ز) داو پێگەو بارودۆخی شاری کەرکوك لەوقۆناغەدا ڕوون بکەینەوە.

لەباسی دووەمدا: تیشك خراوەتە سەر ڕێژەو ژمارەی دانیشتوانی کەرکوك لەسەرچاوە بیانیو تورکییەکانو ڕوونکردنەوەیەك لەسەر ڕەوشی کۆمەڵایەتی شارەکە.

لەباسی سێیەمدا: سیاسەتی دەوڵەتی عوسمانی لە شاری کەرکوكو ڕەوشی سیاسی شار هەڵ دەسەنگێنین.

بەشی سێیەم: ڕەوشی خوێندنو فەرهەنگیو ئابوری شاری کەرکوك لەو قۆناغەدا خراوەتە ڕوو کە ئەم بەشەش دابەش کراوە بۆسێ باسی سەرەکی ئەوانیش:-

باسی یەکەم: ڕەوشی خوێندنو فەرهەنگیو بارودرخی خوێندنگاو قوتابخانەکانو ناوەندەکانی خوێندنی شاری کەرکوکی تێدا ڕوون کراوەتەوە.

باسی دووەم: تایبەتە بە ڕەوشی ئابوری شاری کەرکوك، لەم باسەشماندا زیاتر هەوڵ دەدەین باس لە ڕەوشی ئابوریو کشتوکاڵو بازرگانیو پیشەدەستییەکانی شارو ژیانو بژێوی

خەڵکی و کارو کاسبی و ناوەندەکانی کارکردن لەبازاڕەکانی کەرکوکدا بکەین.

باسی سێیەم: هەوڵ دەدەین باس لەدۆزینەوەی نەوت لە کەرکوکدا بکەین، پاشان هەوڵەکانی وڵاتانی ڕۆژئاواو هەڵوێستی دەوڵەتی عوسمانی لەومەیدانەدا.

دەربارەی ئەو سەرچاوانەی سودیان لێ بینراوە، هەوڵ دراوە بەچوار زمان سەرچاوە بەکاربهێنرێت زمانەکانی کوردی، عەرەبی، ئینگلیزیو تورکی. لەنێو ئەم سەرچاوانەشدا سەرچاوەی دیکە هەیە کە بەپلەی یەکەم سودی لێ بینراوە. لە لێکۆڵینەوەکەدا کە دەتوانین ئەمانیش بەپێی زمانەکانو بەشەکان پۆلێن بکەین:

یەکەم: ئەوسەرچاوە کوردییانەی بەشێوەیەکی سەرەکی سودیان لێ بینراوە(کامەران ئەحمەد: کوردستان لەنێو ململانێی نێودەوڵەتیو ناوچەیدا) بەتایبەتی لە باسی سێیەمی بەشی سێیەمدا. (کوردستان لەچاپکراوەکانی عوسمانیدا فەیسەڵ دەباغ لەتورکی عوسمانییەوە کردویەتی بەکوردی)کە لەبەشی دووەمو بەشی سێیەمیشدا توانراوە سودی لێ وەربگیرێت، بەتایبەتی بۆڕەوشی ئابوری شاری کەرکوك (محمد سعید سۆفی: پارێزگای کەرکوك لەناو پاکتاوی ڕەگەزیدا) زیاتر هەوڵمان داوە لەباسی سێیەمی بەشی دووەمدا سودی لێ وەربگرین،(س.ج.ئەدمۆنز: کورد تورك عەرەب) ئەم سەرچاوەیەش لە دەروازەو باسی دووەمی بەشی دووەمدا سودی لێ بینراوە.(نوری حەیدەر هەمەوەندی: مێژووی شاراوەی

هەمەوەند)، لەباسی سێیەمی بەشی دووەمدا زیاتر بەکار هێنراوە.

سەبارەت بەسەرچاوە عەرەبییەکانیش(د.جمال رشيد: كركوك في عصورالقديمة) لەدەروازەو باسی یەکەمی بەشی یەکەمدا سودی زۆری لێ بینراوە. (د.كمال مظهر احمد: كركوك وتوابعها حكم التأريخ والضمير) لەدەروازەو باسی یەکەمی بەشی یەکەم، باسی یەکەمی بەشی دووەمو باسی یەکەمی بەشی سێیەمدا سودی لێ بینراوە، واتە لەهەرسێ بەشەکەدا،(عبدالرزاق الحسني: العراق قديماً وحديثاً) زیاتر لە دەروازەو باسی یەکەمو باسی سێیەمی بەشی یەکەمدا بەکارهێنراوە. (محمد هادی دفتروعبدالله حسن: العراق الشمالي) لەباسی سێیەمی بەشی یەکەمداو لە باسی یەکەمی بەشی سێیەمدا توانراوە سودی لێ ببینرێت.(کامران عبدالصمد احمد دوستکی: کوردستان العثمانية) لەباسی دووەمی بەشی سێیەمو باسی یەکەمی بەشی دووەمدا سودی لێ بینراوە(مجموعة من الاكادمين العراقيين: كركوك مدينة القوميات المتآخيه) لەباسی یەکەمی بەشی یەکەمو لەباسی دووەمی بەشی دووەمو لەباسی یەکەمی بەشی سێیەمو لەباسی دووەمی بەشی سێیەمدا سودی لێ بینراوە.

سەبارەت بەسەرچاوە تورکییەکانیش بەشێوەیەکی سەرەکی توانراوە سودێکی گەورە لە(شمس الدين سامي: قاموس ئیعلام) ببینرێت. لەکاتێکدا (شمس الدين سامي) خۆی لەوکاتەدا ژیاوەو شاری کەرکوکی بینیوەو زۆر بەوردی لەبارەی

گـەلێك لەلایەنـەكانی شـاری كەركوكـەوە زانیـاری وردی تۆمـار كردووە، توانراوە لە باسی دووەمی بەشی یەكەمو باسی دووەمی بەشـی دووەمو باسـی دووەمـی بەشـی سـێیەمدا سـودی لێ ببینرێت واتە لەهەرسی بەشەكەدا.

سەبارەت بەگۆڤارەكانیش بەپلەی یەكەم سودێكی گەورە لـە زنجـیرە ژمارەكـانی گۆڤـاری كـەركوك بینـراوە كـە چـەندین لێكۆڵینـەوەی زانـستی لـە سـەرجەم بـوارە جیاجیاكـانی شـاری كـەركوك لـەخۆ دەگرێت لەقۆناغـە مێژووییەكانـدا پاشـان گۆڤـاری (بانــە ڕۆژ) كەســود لەچــەندین ژمــارەی وەرگــیراوە بەپلــەی ســێیەمیش گۆڤــاری (ســەنتەری برایــەتی)، بەتایبــەتی ژمارەكـانی(٢٠،٢٣) تـوانراوە سـودێكی گـەورەیان لێ ببینرێـت. بەتایبەتی ژمارە(٢٠) كە تەرخان كراوە بۆ چەندین لێكۆڵینەوەی جیـاوازی هەمەلایەنـە لەمـەڕ شـاری كـەركوك هـەروەها گۆڤـاری (نەوشەفەق).

لەكۆتایـدا دەتـوانین بڵـێین كـە ئـەم لێكۆڵینەوەیـە نـەك بـێ كەموكوڕی نییـە، بـەڵكو چەندین كـەموكوڕی لـەخۆدەگرێت، بـەڵام بـەپێی ئـەو توانـا كـەمو سنوردارەی كـە هەمانـە توانیومانـە هـەر ئەوەنـدە بەئـەنجام بگـەیـەنین، هیـوادارین توانیبێتمـان خزمـەتێكی بـچوك بــە مێــژووی ئەوشــارە بكــەین لــەقۆناغێك لەقۆناغــە مێژووییەكاندا.

دەروازە

کەرکوك لەقۆناغە مێژووییەکاندا

کـەرکوك یەکێکـە لەشارە کۆنـەکانی ڕۆژهـەڵاتی ناوەڕاسـت، هـەر لەکۆنـەوە ناوەندێکی بازرگـانی گـرنگ بـووە. ئەگەرچـی زۆر بۆچوون‌و بیروڕای جیاواز لـەبارەی مێژووی دروستبوونی شارو قەڵاکەیـەوە هـەن، بـەڵام زۆربـەی زانیارییـەکان دەری دەخـەن کـە قـەڵای کـەرکوك لـەنێوان سـاڵانی(٤٥٠٠-٣٥٠٠پ.ز) دروسـت کراوە[1]. لەدەقە دۆزراوەکانی نوزی*(گاسوری کۆن) ئاماژەیـەکی

[1] شۆڕش حاجی: تەعریبی کـەرکوك، چاپخانەی شڤان، سلێمانی-٢٠٠٤، ل ل ٢٧-٢٨.

* نوزی دەکەوێتە باشوری خۆرئاوای کـەرکوکی ئێـستا بـەدوری ١٣کم، ٣کم لەگوندی(ترکەڵانەوە) دورە، لەهـەزارەی سێیەمی پ.زدا بەگاسور ناسراوە،

ڕوون دەدرێـت بـەوەی کـە گۆتێکـان یـان (گـوتی)یـەکان یـەکێك لەدانیـــشتوانە کۆنـــەکانی کـــەرکوکی ئێـــستاو هەرێمـــەکانی دەوروبـەری بـوون[1]. گوتێکـان لقـێکن لـەو دانیـشتوانە کۆنـەی کوردسـتان، کـە ڕۆڵێکـی گرنگیـان لـەبونیادنانی شـاری کەرکوکـدا هەبووە[2] لە هەرێمەکانی باشوری دەشتی شارەزوور** ژیاون لـەو ناوچـــانەی کەوتونەتـــە نێـــوان زێـــی بـــچوك‌و ڕووبـــاری

ئێـــستا بـــە(یۆرغـــان تەپـــە)، پاشماوەکـــانی شـــاری نـــوزی لـــەژێر گردێکی٢٠٠×٢٠٠م دایە کەنزیکەی ٣٣٠م لەئاستی دەریاو ١٥م لەئاستی دەوروبەرەکەی بەرزە(کامەران محمد جلال: نوزی لەهـەزارەی دووەمـی پێش زایندا،(توێژینەوەیەکی مێژوویی سیاسی ئابورییە)،نامەی ماستەر، زانکۆی سلێمانی، ٢٧٠٤ کوردی/ ٢٠٠٤ز،ل١٥).

[1] د.جمـال رشـید: کرکـوك في عـصور القدیمـە، طبعـة الآولی،مطبعـة آراس، اربیل-٢٠٠٢،ص ٥٧.

[2] وەرگیراوە لـە فاتیح عەبدوولاّ: پارێزگـای کـەرکوك، چ.یەکەم،چاپخانەی ڕامان، سلێمانی-٢٠٠٥، ل١٢.

** ووشـەی شـارەزوور لەسەرچـاوە سـریانییەکاندا لـەنێوان سـاڵانی(٥٤٤-٦٠٥ز) بەشـێوەی(سـیرزڤر-سـیارزوور) هـاتووە، سـریانییەکان ئەودەمـەش وەریانگێڕاوەتـە سـەر(شـهر زڤـر)، لەکارنامـەی ئەردەشـێری پاپەکانیـشدا بەشـــێوەی(ســـیازوورون یـــان ســـیارزوور) هـــاتووە، (هیراکلیوســـیش) بەشێوەی(سیازورون یان سیاسۆرۆن) ناوی بردووە، د.جمـال رشـیدیش دەڵـی هـەموو ئـەم ناوانـە واتـای درەختـی ترێـی سپی چڕدەگەیەنێ.(وەرگیراوە لـە هاشم عاسی کاکـەیی: شارەزوور لەڕوانگـەی سێ بابـەتی مێژوویـدا،گۆڤاری کـەرکوك(گۆڤـارێکی ڕونـاکبیری گـشتی وەرزییـە- کۆمەڵـەی ڕونـاکبیری‌و کۆمەڵایـــەتی پارێزگـــای کـــەرکوك دەریـــدەکات)، ژمـــارە(٢٢-٢٣) پـــایزو زستانی٢٠٠٤-٢٠٠٥، ل١٤٧).

سیروان و(ئارابخا) کەرکوکی ئێستا پایتەختیان بووە[1] بەپێی بەڵگە شوێنەوارناسی و مێژووییەکان، پاشماوە کۆنەکانی شاری(ئارابخا)، لەباکوری خۆرهەڵاتی شارەکەدا، دەکەوێتە ژێر کەلاوەکانی قەڵای کەرکوکی ئێستا.[2] لەسەرەتای سەدەی(بیست وچوارەمی) بەر لەزاین،(شانشینی گوتیان)* وەك دەوڵەت و دەسەلاتێکی بەهێز لەمێژووی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستی کۆن سەری هەڵداو دەرکەوت، ئەوکات لەلایەن سۆمەرییەکان بەوە دەناسرا کە شانشینێکی سەربەخۆیەو پایەی لەهەردوو شانشینەکەی(سۆبارتۆ) و(ئێلام) کەمتر نییە.[3] فەرمانڕەوایەتی

---

[1] د.جمال رشیدو فوزی رشید: تأریخ الکرد القدیم،طبعة الاولی، اربیل-١٩٩٠،ص٣٥

[2] کامەران محەمەد جەلال: نوزی لەهەزارەی دووەمی پێش زاین، ل١٩-٢٠

* گوتێکان دوای باڵادەستبوونیان ئێلامیان داگیرکرد، لەشاری(سوس)ەوە هێرشیان کردووەتە سەر بابل و دەستیان بەسەر سۆمەریشدا گرتووە، جەنگ و شاڵاوەکانی گوتی و لۆلۆ تاوەکو دەڤەری هاڵمان- سەرپێڵ زەهاو گەیشتووە، لەسەردەمی نارامسینیشدا گوندەکانی گوتی دەسوتێنرێ، گوتێکان دەگوێزنەوە بۆ ئارابخا(کەرکوکی ئێستا). پاشان لەتەك لۆلۆییەکان خۆی= =کۆدەکاتەوەو بەسەرکردایەتی پادشای گوتی(شرلك) ئەکەد دەشکێنن و لەولاتی سوپارتۆ دەریان ئەکەن.(کەریم زەند: کوردستانی پەرتکراو، چ.یەکەم، سلێمانی-٢٠٠٢، ل ٦٠ -٦١).

[3] وەرگیراوە لە د.ج.گەرمیانی: کەرکوك شاری مێژوو سەربەرزی کوردان، گۆڤاری سەنتەری برایەتی(گۆڤارێکی زانستی وەرزییە...گرنگیبەلێکۆڵینەوەی ستراتیژی و داهێنانی فکری دەدات) ،ژمارە(٢٠)، هاوینی ٢٠٠١،ل ٢١٦-٢١٧.

گوتێکان لەبەشی باشوری دۆڵی نێوان دوو ڕووبارو هەرێمەکانی کوردستانی باشوری ئێستاو بەتایبەتی لەشاری ئارابخا(کەرکوك)و هەرێمەکانی دەوروبەری بووە.[1]

یەکەمین ئاماژە کە لەنوسراوەکانی پادشای سۆمەرییەکاندا هاتووە، ئەوەیە کە لەهەردوو هەزارەی سێیەم و دووەمی پێش زایندا، خەڵکانێك لەباکوری خۆرئاوای (لۆلۆییەکان) ژیاون و بە(گوتێکان) ناسراون، ئەمەش بەواتای ئەوەی گوتێکان خەڵکانی کۆنی کوردستان بوون و هاوسێی کۆمەلانی کوردستانی کۆن بوون کە بە(سوئی و لۆلۆیی و کاشی و میتانی) ناسراون، بەم پێیە گوتێکان دەبنە ئەو کۆمەڵەی کەشاری ئارابخا بونیاد دەنێن، ئەم شارە وەك پایتەختێکی کوردستانی کۆن لەهەزارەی سێیەمی پێش زایندا ڕۆڵێکی گەورەو گرنگی گێڕاوە لەڕاستکردنەوەی تەرازوی هێزەکان لەدۆڵی نێوان دوو ڕووبارو دەوڵەتانی سۆمەری و ئەکەدی و بابلیداو سەربەخۆیی سیاسی خۆیشی لەنێوانیاندا پاراستووە بەمجۆرە، دەسەڵاتی گوتێکان لەدۆڵی نێوان دووڕووبارو بەدرێژای ساڵەکانی(٢٢٣٠-٢١٢٠پ.ز) درێژەی کێشاو ئەو ڕاستییەشی سەلماند کە ڕۆژگارێك شاری ئارابخا(کەرکوکی ئێستا) ناوەندێکی گەورەی دۆڵی نێوان دووڕووبار بووە. بۆماوەی نزیکەی١١٠ساڵ تاکە زلهێزی ناوچەکە بوون و دەسەڵاتی خۆیان بەسەر ناوچەو دانیشتوانی

---

[1] رافدە عبداللە قەرەداغی: الگوتیون سکان الکردستان القدیمە..من هم..وأین عاشو، گۆڤاری هەزارمێرد(گۆڤارێکی زانستییە لە شوێنەوارو مێژووی کوردستان دەدوێت و وەزارەتی ڕۆشنبیری حکومەتی هەرێمی کوردستان دەریدەکات)، ژمارە(١١) ساڵی سێیەم، ئاداری-٢٠٠٠، ل١٥٩.

دۆڵــی نێــوان دوو ڕووبـــاردا ســـەپاندووە، تادواجـــار لەهەڵگەڕانەوەیـــــەکی کتـــــوپڕی ســــــۆمەرییەکاندا* لەســـــــاڵی(٢١٢٠پ.ز)دا بەســـــــەرکردایەتی پادشـــــــای

* لەسەرهەڵدانەوەی سۆمەری نوێدا سەبارەت بەگوتێکان کە ئیمبراتۆتریەتی ئەکەدیان رووخاند، فەرمانڕەوایی هەموو میسۆپۆتامیایان کرد، بۆماوەی سەدەیەك بەڵام زۆر زانیاری هەیە نازانرێت، لیستی پادشای سۆمەرییەکان ناوی(٢١)سەرکردەی گوتی= دێنێت کە وەکو پادشا حوکمیان کردووە. بەڵام تەنها پێنجیان نوسینیان بەجێهێشتووە، هەرلەم بارەشەوە ئاماژە بە ناڵەبارییەکی سیاسیو خامۆش بونێکی ژیاری(شارستانی) دەکرێت، کە ئەم داگیرکەرانە ئەکەدیان ڕووخاندوو هەموو وڵاتەکەیان داگیرکرد، بەڵام لەگەڵئەوەشدا هێندێك لەشارە دەوڵەتییەکان لەئازادییەکی تەواودا ژیانو هەستی نیشتمانی بەهێزیان هەبووە، لەڕاستیدا بزوتنەوەی رزگاریخوازی لە سۆمەروئەکەد سەری هەڵدا، کاتێك لەنزیکەی٢١٢٠-پ.ز) (ئۆتۆحیکال)ی پادشای(ئوروك) سەرکردایەتی سوپایەکی کرد. بێگانە ناحەزەکان تێکشکانو(تریکان)ی پادشاکەیان هەوڵی راکردنیدا -دا، بەڵام گیراو هەموو وڵاتی سۆمەر کەوتە ژێردەستی(ئۆتۆحیکال). سۆمەر رزگاری بوو لە گوتێکانو(نوفەر) بوژایەوە، شاری(وەرکاء) ئەوشارەی لەسەردەمی گلگامێشەوە زیاتر لەچوار بنەماڵە حوکمی کردووە، بۆجارێکی تر سەرکردایەتی شارە دەوڵەتەکانی سۆمەری کرد، بەڵام ئەم بنەماڵەی پێنجەمە تەمەنی کورت بوو، تەنها حەوت ساڵ بەردەوام بوو،(ئۆتۆحیکال)یش لەسەردەستی یەکێك لەکاربەدەستەکانی خۆی بەناوی(ئورنمو) کۆتایی بەدەسەڵاتی هێنرا(٢١١٣-٢٠٠٦پ.ز).
(Gorg Allen: Ancient Iraq, Ruskin House, Museum Street p360-361)

سۆمەری(ئۆتۆحیکال) کۆتایی بەدەسەڵاتی گوتێکان هێنراو فەرمانڕەوایەتیان لەهەرێمەکەدا نەما[1].

ئەم شارە لەسەردەمی دەوڵەتی ئاشوریدا، تاڕادەیەك گەشەی بەخۆوە بینی.[1] لەسەر ئەوبنەمایەی(شمشی ئەدەدی یەکەم)ی پادشای ئاشوری(١٨٧٠-١٨١٢پ.ز) لەپاش بەجێهێشتنی هەرێمی(ئۆربلیۆم) چووەتە نێو سنوری ئارابخاو لەناوەندی شارەکەدا هێندێك نمونەی(رەمز)ی بۆ پەرست داناو، نازناوی مەلیکی پێدان بەناوی خواوەند(ئەدەد)[2] ناوی ئەم شارەش لەمیانەی ئەو بەسەرهاتە مێژوویانەی بەسەریدا تێپەڕبوون بەرلە٢٧ سەدە پێش زاین ناوی هاتووە، کە هێندێك ڕا پێیان وایە پادشای ئاشوری،(ئاشورپانیپاڵ) دایمەزراندووە[3]. هەر لەم بارەیەوە(عبدالرزاق الحسنی) دەڵێت: ناوی کەرکوك لەدوو پەڕاوی کۆنی کلدانیەکاندا، بەم شێوەیە هاتووە، کە یەکەم پەڕاویان بریتییە لەپەڕاوی(مطران ئەدیشیر) ساڵی (١٨٩٦ی.ز) گۆڕدراوەتە سەر زمانی تورکیو بێ ئەوەی ناوی دانەرەکەی هێنابێ، ئەم پەڕاوە هەربەدەستنوس لەکەنیسەی کلدانیەکاندا

(1) کەیوان ئازاد ئەنور: کەرکوك لەمێژووی کۆندا، گۆڤاری کەرکوك، ژمارە(٢-٣) ی پایزی-١٩٩٩ ل ٧٠-٧١-٧٢.

(1) احمد رشید احمد بیبانی: کرکوك الجریحە، طبعة الاولى،مطبعة وزارة الثقافة، سلیمانیة،٢٠٠٤، ص٧.

(2) د.جمال رشید: کرکوك في عصور القدیمة، ص٣٥.

(3) وەرگیراوە لە وەلید شەریکە: کەرکوك توێژینەوەیەکی جیۆ-مێژوویی،گۆڤاری سەنتەری برایەتی. ژمارە(٢٠)هاوینی-٢٠٠١. ل١٥٦.

لەقەڵای کەرکوکدا ماوەتەوەو لەلایەن بەڕێوەبەرایەتی گشتی شوێنەوارەوە پارێزراوە. پەڕاوی دووەمیش بریتییە لە(هەواڵی شەهیدەکانی خواناسان-اخبار الشهداو والقدیسین) کەلە (لایبزك-Laibizk) لە ئەڵمانیا(پۆڵس بێجان) لەحەوت بەرگی قەشەنگدا بەچاپ گەیاندوە. ناوی کەرکوك لەبەرگی دووەمیاندا هاتووە کە لە ساڵی (١٨٩١ز) دا چاپ کراوە لەلاپەڕەکانی (٥٠٧و٥٣٥)دا لەلایەك پەڕاوەکەی دیکەیش ئاماژەیان بەوەکردووە، کە ئەم شارە لەلایەن پاشای ئاشوری(ئاشور پانیپاڵ)ەوە دروست کراوە[1] بەڵام شوێنەوارو دەقە شوێنەوارییەکان، یەکێکن لەو بەڵگانەی مێژوونوسەکان پشتێکی گەورەی پێ دەبەستن، هەرلەم میانەشدا، لە ئاکامی لێکۆڵینەوە لە(٥) لەوحەی شاری کەرکوك و(٣) لەوحەی(یۆرغان تەپە-نوزی) کە لە گۆڤاری(ئاشورناسی و شوێنەوارناسی ڕۆژهەڵاتی) لەساڵی (١٩٢٦ز) بەقەڵەمی(س.ج.گد) بڵاوبووەتەوە، نوسەر بەلێکۆڵینەوە لەسەر ئەو لەوحانە توانی بڵێ شاری کەرکوك، لەو سەردەمەدا جێگای باس بوو. شاری کۆنی(ئورفە)و(عەتیە خراپەسی) شارێك بووە، زۆربەی ناوە تایبەتییەکانی نەبابلی بوون و نە ئاشوری، ئەم داب و شوێنانەی لەپەیمان و دادنامەکاندا باس کراون زۆرینەی بەردە نوسراوەکان دەگرنەوەو پەنجە بۆ بوونی کۆمەڵێك رادەکێشن تەواو لەگەڵ خەڵکی وولاتانی

(١) العراق قدیماً و حدیثاً، طبعة الثالثة، مطبعة عرفان،صیدا-١٩٥٨،ص٢١٧-٢١٨.

دەوروبەری جیاواز بوون.[2] لێرەدا دەتوانین بگەینە ئەو راستییەی کە ئاشورییەکان بونیادی شاری ئارابخایان نەناوە، بەڵکو پێدەچێت لەئاکامی ئەو ململانێیانەی لەنێو زلهێزەکانی ئەو سەردەمەدا هەبووە لەئاشوری و سۆمەری و میدی کاولکاری بەسەر ئەم شارەدا هاتبێت. کاتێکیش دەسەڵاتی ئاشورییەکان گەیشتووەتە ئەم شارە، هەستابێتن بەبونیاد نانەوەو نوێ کردنەوەی هێندێك لەبەشە کاولبووەکانی شارو دانانی ژمارەیەك نیشانەی دەسەڵات بۆخۆیان هەروەك لە هەندێك لە ناوچەکانی کوردستاندا دەبینرێت.

کەرکوك لەدوای ڕووخانی نەینەوا لەسەردەستی ئاشورییەکان لەساڵی(٦١٢پ.ز)دا، میدیکان لەرۆژهەڵاتەوەو بابلییەکانیش لەباشورەوە هێرشیان بۆ هێناو داگیریان کرد.[1] لەئاکامدا سەرجەم ئەو هەرێمانەی کە دەکەوێتە رۆژهەڵاتی دیجلەو باکوری(بەغدای ئێستا)وە کەوتە نێو سنوری دەسەڵاتی میدێکانەوە، کەرکوك و هەولێروهەرێمەکانی سەر بەوانیشی دەگرتەوە[2] پاش ڕووخانی دەوڵەتی میدی لەساڵی(٥٥٠-

(٢) س.ج.ئەدمۆنز: کورد تورك عەرەب،و. لەعەرەبییەوە حامیدی گەوهەری، چاپی دووەم، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر-٢٠٠٤، ل٣٥٠.

(١) وەرگیراوە لە روفائیل میناس: کەرکوك لەمێژوودا،و. هیوا صالح، گۆڤاری. ئاران، ژمارە(١٣) ساڵی ٢٠٠٠، ل٤.

(٢) د.کمال مظهر احمد: کرکوك وتوابعها حکم التأریخ والضمیر،(دراسة وثائقیة عن القضیة الکردیة في العراق)ج الآول،مطبعة رینوین، ص١٣.

٥٤٩پ.ز) فارسەکان لەسەر گۆڕەپانی سیاسی ناوچەکە دەرکەوتن[٣] لەسەدەی شەشەمی پێش زایندا بەسەرکردایەتی(کۆرشی ئەخمینی٥٦٠-٥٢٩پ.ز) وەك هێزێکی گەورە هەڵیان کوتایە سەر شاری(ئەکباتانا)* ی پایتەختی میدێکان و دەستیان بەسەرا گرت و پاش ئەوەش کەرکوکیان داگیرکرد، لە سەردەمی فارسەکاندا(داریوشی بستاسب) شورایەکی دیکەی لەدەوری شورای یەکەم بەدەوری شارەکەدا دروست کردو لەگەڵ ئەوەشدا(مذبح)ێکی ئاگریشی دروست کرد، پاشان پێنج هۆزی لە شاری(ئەستەخەر-پرسیپۆلس) * ی

---

[٣] د.کمال مظهر احمد: کرکوك و توابعها، ص١٤.

* ئەم شارە(هەمەدانی ئێستا)یە تاڕادەیەك دەکەوێتە خۆرهەڵاتی هەرێمی چیاکان، شارێکی زۆر کۆنەو پایتەختی میدێکان بووە بەناوی(ئەکباتانا)، شارێکی گەورە بووەو قەوارەکەی نزیکەی٦کم چوارگۆشەبووە، چواردەرگای ئاسنی هەبووە، ئوستان-کورەی زۆرەو لەگەڵ سەرچاوەی ئاوی کانی کە بەهاوین و زستان ئاوی لەبەردەڕوات ئەمەش بووەتە هۆی زۆری باغ وبێستان، هەروەها کەوتووەتە سەر ڕێگای کۆنی کاروانەکان و ڕێگای حەجیش، نزیکەی(٣٥-٤٥کم)لە حلوانەوە دورەو(١٢٠کم)یش لە دەینەوەرەوە، هەمەدان شارێکی کوردنشینەو لەکاتی شاڵاوی عەرەبە موسوڵمانەکاندا ناوی هاتووە:(شوان عوسمان مستەفا: کوردستان و پرۆسیسی بەئیسلام کردنی کورد، (لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی سیاسییە) چاپی یەکەم، چاپ و پەخشی تەما، کوردستان، سلێمانی٢٠٠٢، ل٧٠).

* پرسی پۆلس:- شارێکی کۆنی فارسە،(داریوشی یەکەم) لەساڵانی(٥٢٠-٥١٥پ.ز)، لەدۆڵێکدا کەشاخی بەرز پارێزگاری ئەکات دروستی کرد، قەڵایەکی گەورەی تیادا دروست کراو خانوی گەورەی لە مەڕمەڕ دروست

فارسییەوە هێناو تیایدا نیشتەجێی کردوون[١] سوپای مەکەدۆنیش پاش شەڕی(گاوگامیلا)** بەسەرکردایەتی(ئەسکەندەری مەکەدۆنی)* توانی سوپای

کراوی تیادابیناکرا، لەوانە کۆشکە شاهانە تایبەتەکەی داریوش بوو. ئەو ڕێگایەی بەرەو ئەو کۆشکە ئەڕۆی لەسەد پایەی مەڕمەڕ پێکهاتبوو، ئەسکەندەر لەدوای شاڵاوەکەی کۆشکەکەی پرسی پۆلسی سوتاند لە تۆڵەی ئەسینادا ئەمڕۆ ئەو شوێنە بە(تەختی جەمشید) ئەناسرێت، هەر لەشوێنەواری ئەویش شارێك دروست کرا بەناوی(ئەستەخەر) لەسەردەمی ساسانییەکاندا، ئەکەوێتە خواروی ڕۆژئاوای ئێرانەوەو نزیك شاری(شیراز)ی ئەمڕۆ.(لیوس.أ.مایەر: داستانە جیهانیە هەرە گەورەکان،و بۆعەرەبی غانم دباغ، وبۆکوردی د.کاوس قەفتان، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، ٢٠٠٢، ل٢٩٧)

[١] روفائیل میناس: کەرکوك لەمێژوودا، ل ٤.

** گاوگمێلا یان(گوگمیلا) ناوی دەشتێکە دەکەوێتە نێوان ئەربیل و نەینەواوە.(العقید محمد اسد الله صفا: الآسکندر المقدوی الکبر، طبعة الاولی، بیروت-١٩٨٥.ص٩٠)لەساڵی(٣٣١پ.ز) جەنگێك لەوسەر زەوییەی کوردستان لەنێوان سوپای فارس و مەکەدۆنی روویدا.(کەریم زەند: کوردستانی پەرت کراو،ل ٦٤.)

* ئەسکەندەری گەورە: (٣٥٦-٣٢٦پ.ز) لەبیلای پایتەختی مەکەدۆنیا لەدایك بووە، لە تەمەنی دوانزە ساڵاندا قوتابی ئەرستۆی فەیلەسوف بووە. لەتەمەنی شانزە ساڵیدا کاتێك باوکی چوو بۆ داگیرکردنی بێزەنتە، کاروباری وڵاتی گرتە دەست لەتەمەنی بیست ساڵاندا باوکی کوژراو لە(٣٣٤پ.ز) لەسەرتەخت دانیشت، بەرەو ئاسیای بچوك پەڕییەوەو شارە یۆنانییەکانی لەچنگ فارسەکان رزگارکرد پاشان لەڕێی سوریاو فینیقیاوە هێرشی بردە سەر میسر، پاشان ڕووی کردە فارس و سوپاکەی(داریوش)ی

داریوشی هاخامنشینی لەنزیك هەولێرەوە تێك بشكێنێت و سەركەوتن بەسەر ئێرانییەكاندا بەدەست بهێنێت[1]. دوابەدوای ئەوشالاوە، داریوشی سێیەمی دوا پادشای ئەخمینییەكان لەپاش ئەوجەنگە كوژرا.[2] پاش ئەوەی سەركردەی مەكەدۆنی رووی كردە كەركوك داگیری كردو چەند رۆژێك لەناو دانیشتوانی ئەو شارەدا مایەوە لەم بارەیەوە نووسەرێكی فارس دەڵێت:"كاتێك ئەسكەندەر سەردانی قەلای كەركوكی كرد، هەموو ئەو رێگایانەی بۆی دەچوون بە زەیتی سەرچاوەكانی شارەكە ئاگری تێ بەرداو دیمەنی بڵێسەی ئاگرەكە گەیشتبووە ئاسمان ئەسكەندەر ئەو دیمەنە زۆر سەرنجی راكێشاو سەربەخۆیی بەكەركوك بەخشی بەڵێنیشی دا تا لەژیاندا مابێت پارێزگاری لەسەربەخۆیی ئەوشارە بكات[3]. دوای مردنی ئەسكەندەر مەملەكەتەكەی لەنێوان هەر سێ سەركردە سوپاییەكەدا دابەش كرا،(بەتلیمۆس–Batlimos)،(سلۆكس–Sluqus)،(ئەنتیكۆنس–Antikons)، كەركوك بەركەوتی سلۆكس بوو، ئەمیش هەستاوە بەتێكدانی خانووبەرە

شكاندو پەلاماری بنجابی داو گرتی سەربازەكانی لێی راست بوونەوە، ناچار بەرەو نیشتمان گەڕایەوەو لەڕێی بابل مرد.(لویس.أ.مایەر):داستانە جیهانیە هەرە گەورەكان.ل ٢٩٦

(١) وەرگیراوە لە: موعتەسەم ساڵەیی: كێشەو مێژووی شاری كەركوك، گۆڤاری كەركوك، ژمارە(٢) هاوینی٢٠٠٤،ل ٩٩.

(٢) العقید محمد اسد الله صفا: الآسكندر المقدونی الكبیر، ص ٦٨.

(٣) ڕوفائیل میناس: كەركوك لەمێژوودا،ل٤

كۆنەكانی و سەرلەنوێ لەسەر شێوەی نوێ ئەو سەردەمە دروستی كردوونەتەوە[٤].

سەبارەت بەسەردەمی ساسانییەكانیش مێژوونووسی ئەرمەنی(مۆڤیسیس خورینی– Moses of khurence) لەكۆتایی سەدەی پێنج و سەرەتای سەدەی شەشدا ژیاوە، پێی وایە، كە ساسانییەكان نزیكی میدێكان بوون و ناوی گەرمەكان(Garmakan) یان نا، لەوهەرێمانەی كە كەركوك ئەكەوێتە ناوەندیانەوە[1] هەر لەوسەردەمەشدا كەركوك بووە ناوەندێكی چالاكی فەلەكان(النساطرە)، لەهەمان كاتدا بووە بارەگایەك بۆ پیاوانی ئاینی مەسیحی(مەترانییەكان)[2] مەسیحێكانی كەركوك لە سەردەمی ساسانییەكاندا دەچەوسێنرانەوە، شاپوری دووەم (٣٠٩ – ٣٧٩ز) یەكێ لەتوندوتیژترین پاشاكانی ساسانی بوو كەژمارەیەكی زۆری مەسیحێكانی كەركوكی كوشت[3]. سەرچاوە مێژووییەكانیش جەخت لەسەر ئەوە دەكەنەوە، شاپوری دووەم بەڕادەیەكی زۆر دیانەكان(مەسیحێكان)ی چەوساندووەتەوەو لەساڵی (٣٢٨ز) ئاگر لەشاری كەركوك بەردەدات بەشێكی زۆری شار كاول

---

(٤) وەرگیراوە: لە عوسمان سەید قادر: كەركوك شاری دێرینی كوردستان، گۆڤاری مرۆڤایەتی، ژمارە(٧) ئۆكتۆبەری ١٩٩٨، ل٥.

(١) وەرگیراوە لە: د.كمال مظهر احمد: كركوك وتوابعها. ص١٤

(٢) وەرگیراوە لە: د.ج.گەرمیانی: كەركوك شاری مێژووی سەربەرزی كوردان، ل ٢٢٠

(٣) ڕوفائیل میناس: كەركوك لەمێژوودا،ل ٦–٧.

دەکات، خەڵکی شاریش بەتایبەتی دیانەکان لەترسانا بەرەو ژوور رادەکەن و لەشوێنێکی نزیك بەڕووباری خاسەی (ئێستا)وە نیشتەجێ دەبن، هەرکە سوپای ساسانیش شوێنەکەیانی بۆ ئاشکرا بوو هێرشی بردە سەریان و ژمارەیەکی زۆری لێ کوشتن[1]. بەڵام پاشتر لەسەردەمی(یەزدە گوردی دووەم ٤٣٨-٤٥٧ز) ئاینی مەسیحی لەم شارەدا تاڕادەیەك بڵاوبوونەوەی بەخۆوە بینیەوە[2].

شالاوی عەرەبە موسڵمانەکانیش لەژێر سێبەری فەتحی ئیسلامیدا لەسەدەی حەوتەمی زاینیدا بۆسەر عێراق* ڕووداوێکی

---

(1) موعتەسەم سالەیی: کێشەو مێژووی شاری کەرکوك،ل ١٠٤.

(2) د.ج.گەرمیانی: کەرکوك شاری مێژوو سەربەرزی کوردان،ل٢٢٠.

* کاتێك یۆنانییەکان بەسەرکردایەتی ئەسکەندەر دەستیان گرت بەسەر(عێراقی ئێستا)دا، ناوی(میسۆپۆتامیا-دۆڵی نێوان دووڕووبار) یان لێ نا،د.طة باقریش لە(مقدمة في التأريخ الحضارات القديمە)دا دەڵێت:" زاراوەی میسۆپۆتامیا زاراوەیەکی یۆنانییە، ئەو شوێنانە دەگرێتەوە دەکەونە نێوان دیجلەو فوراتەوە،(بین النهرین)یش زاراوەیەکی وەرگێڕدراوە بۆ عەرەبی لەزاراوە یۆنانییەکەوە، ئەم زاراوەیەش مێژوونوسی یۆنانی(پۆلیبیۆس) بۆیەکەم جار لەنوسینەکانیدا بەکارهێناوە بەڵام زاراوەی(عێراق) لە کۆتایی چەرخی ساسانییەکاندا دەرکەوت، کە بەهەرێمەکانی ناوەندو باشوری عێراقی ئێستا دەوترا (ابن خردزابە) یش پێی وایە، فارسەکان ئەم ناوەیان لە هەرێمەکانی باشورو ناوەڕاستی عێراق ناوە،(هرتسفێلد)ی رۆژهەڵاتناسی ئەڵمانیش دەڵێت:" زاراوەکە لە(ئێرگ-ئێرك)ی فارسییەوە هاتووە،(د.مصطفی جواد)و(احمد سوسە)و(محمود فهمی درویش)یش پێیان وایە لە(ئێراه)ی فارسییەوە هاتووە.(وەرگیراوە لە

گەورە بوو، کاریگەرییەکی گەورەی بۆسەر پێکهاتەی دانیشتوانەکەی هەبوو[1]. هاتنی عەرەب بۆ کوردستان لەدوای ساڵی(١٦ك-٥٩٦ز)وە بوو[2]، سەبارەت بەناوچەی کەرکوك و دیالەش عەرەب بۆجاری یەکەم لەدوای فتوحاتی ئیسلامی گەیشتووەتە ئەم ناوچەیەو لەساڵی(٢٢ك-٦٠٢ز) گەیشتنە ناوچەی شارەزوور. لەوکاتەدا کەرکوك و ناوچەکانی دەوروبەری بەشێك بوو لەشارەزوور پێش هاتنی ئیسلامیش، عەرەب کەمو زۆر لەسنوری ناوچەکانی کەرکوك و دیالە نەبووە.[3] بەم شێوەیە ناوچەکە پاش هاتنی ئاینی ئیسلام بووە بەشێك لەجیهانی ئیسلامی و هەر لەسەردەمی خەلافەتی راشیدین و دواتریشەوە، وەکو سەرجەم ناوچە ئیسلامییەکانی دیکە حوکم دەکرا، نەبوونی شاری گەورەو پانتایی ئاوەدانی فراوان، کەمی رووداوی سیاسی دیار، لەوێ و دوورە پەرێزی زۆربەی مێژوونوسانی ئەو سەردەمە لەیاداشت کردنی ئەوزانیاری و رووداوانەی بەپێوەری ئەوکات بایەخدار نەبوون. هەموو ئەم بەڵێنانەو بەشێوەیەکی

عبدالرقیب یوسف: حدود کردستان جنوبیة تأریخیاً أو جغرافیاً، طبعة الآولی، سلیمانیة٢٠٠٥،ص(١١-١٢).

(1) د.خەلیل ئیسماعیل: ڕەهەندی نەتەوەیی نیشتەجێ بوونی عەرەب لەپارێزگای کەرکوك، گۆڤاری سەنتەری برایەتی، ژمارە(٢٠) ساڵی٢٠٠١.ل ٢٠٥.

(2) وەرگیراوە: لە جەلال جەوهەر: پاکتاوی نەژادی لەکوردستان، گۆڤاری کەرکوك، ژمارە١١ی ساڵی پێنجەم، زستانی ٢٠٠٢، ل٨٧ .

(3) جەلال جەوهەر: پاکتاوی نەژادی لە کوردستان،ل١٠.

گشتی لەسەردەمی خەلافەتی ئیسلامیدا، لەپشت نەبوونی هەواڵی مێژوویی و زانیاری تایبەت بەناوچەی کەرکوکن،دواتر کەوتووەتە ژێر دەستی مەغۆلەکان و لەوکاتەشەوە بۆماوەی نزیکەی دوو سەدە، ناوچەکە نوقمی هەراوپشێوی هێزە داگیرکەرو پەلاماردەرەکانی ناوچەکە بووە.[1] لەماوەی شاڵاوو پەلاماری مەغۆلەکاندا گەلی کورد لەبارودۆخێکی زۆر خراپدا دەژیا، لەگەڵ لەدەست دان و تێکچوونی ماڵ بەهۆی هێرشی مەغۆلەکانەوە، ئەو کوردانەشی لەشاڵاوی مەغۆلەکان مابوونەوە هەڵهاتبوون بۆ ناوچە شاخاوییەکانی کوردستان، ژیانی کوردەواریش بەشێوەیەکی گشتی لەسەدەکانی(١٣-١٤-١٥ ز)دا زۆر زەحمەت وگران بوو، کوردستان لەکاتێکەوە بۆ کاتێکی تر دەکەوتە بەر پەلاماری داگیرکەرە جیاوازەکانەوە.[2]

لەسەرەتای سەدەی شانزەیەم، لەکاتی دەرکەوتنی هەردوو دەوڵەتی سەفەوی لەرۆژهەڵاتی کوردستان و دەوڵەتی عوسمانی لەرۆژئاوای کوردستان بەرووخسارە جوگرافییە مرۆییەکەی، لەباکورەوە لەشاخەکانی ئارارات و رووباری ئاراسەوە، تاوەکو پارچەکانی نزیک بەغدا لەباشور، بووە گۆڕەپانێکی ململانێ لەنێو ئەو دوو دەسەڵاتە شەڕانگێزەدا[3]. بەڵام دەرکەوتنی

---

(1) وەرگیراوە لە قادر محمد: ناوچەی کەرکوک لەسەردەمی عەباسییەکاندا، گۆڤاری سەنتەری برایەتی ژمارە(٢٠)ساڵی ٢٠٠١،ل ل ١٠٤-١٠٨.

(2) Fuad Taher Sadiq :Abrief History Of Kurdistan ,Kurdistan-2000.p34.

(3) جەلال جەوهەر: پاکتاوکردنی نەژادی لەکوردستان.ل١١.

عوسمانییەکان لەم ناوچەیەو عێراق بەگشتی بەشێوەیەکی کرداری لەسەردەمی سوڵتان سلێمان قانونیدا بوو، کاتێك لەگەڵ سوپاکەیدا لەساڵی (١٥٣٤ز)چووە نێو بەغداوە لەرێگای تەبرێزو(سلێمانی ئێستا)وە[1] پاشان ئیدارەی عوسمانی بۆ پتەوکردنی دەسەڵاتی خۆی هەندێك لەوبنەماڵە تورکانەی** *جێی متمانەی ئالی عوسمان بوون، پاش سەندنەوەی عێراق لەسەفەوییەکان، لەکەرکوك نیشتەجێ کران و ئیدارەی عوسمانیش پۆستی(موتەسەلمیت) واتە پۆستی ئیداری بەسەرۆکەکانی ئەو بنەماڵە بەرەچەڵەك تورکانە سپارد وێڕای

---

(1) د.کمال مظهر احمد: کرکوك وتوابعها، ص ٣٢.

* مێژووی پەیوەندی نێوان کوردو تورك دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی پێش دەرکەوتنی دەوڵەتی عوسمانی، بەڵام پەیدا بوونی دەوڵەتی عوسمانی وێستگەیەکی گرنگی پەیوەندی نێوان کوردو تورك پێك دەهێنێت (فەرید ئەسەسەرد: نوسینێك دەربارەی گۆڤارەکە، گۆڤاری دۆسیەی تورکیا، ژمارە(١)ی مایسی ٢٠٠٥،ل٣).

** ووشەی(تورك) تاسەرەتای سەدەی نۆزدەیەم تەنیا بەجوتیارەکانی ئاسیای بچوك وتراوە، کاربەدەستانیش بەخۆیان دەگوت عوسمانی، ئەم نازناوەشیان لەباپیرە گەورەیانەوە وەرگرتبوو.(د.عبدالله غفور: جوگرافیای کوردستان، چ چوارەم،چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر-٢٠٠٥، ل ١٨٧.=

* = پاش لابردنی دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی و دامەزراندنی کۆماری تورکیا بەشێوەیەکی ڕەسمی ووشەی تورك و تورکیا بەکار هاتووە.(د.جەلیلی جەلیل: کوردەکان ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، و.لەرووسییەوە د.کاوس قەفتان، بەغدا- ١٩٨٧، ل ٣٠٢).

بەخشینی نازناوی باڵا، ئەو بنەماڵانەش لەلایەن خۆیانەوە پشتگیری بەردەوامی حوکمی عوسمانیو کلتورەکەیان دەکرد.[*]

لەساڵی(١٦٣٨ز)دا سوڵتان مورادی چوارەم، بەتەواوەتی دەستی بەسەر عێراقدا گرتو دابەشی کرد بۆ سێ ویلایەت[**] : موسڵ، بەغدا، شارەزوور لەکەرکوك، پاش ماوەیەك دەستی بەسەر بەسرەشدا گرتو کردی بەبەشێك لەئیمپراتۆرییەتی عوسمانی.[١] بەڵام ساڵێك پاش ئەوەو لەساڵی (١٦٣٩ز)دا، سلێمان پاشای بابان شاری کەرکوکی لەدەسەڵاتی عوسمانێکان سەندەوە، کە لەبەغداوە حوکمیان دەکرد موتەسەریفەکەیان بە ناوی(دلاوەر) کوشتووەو ئەم شارەیان هێناوەتە ژێر دەسەڵاتی میرنشینێکی کوردی بەهاوکاریو پاڵپشتی خەڵکی شاری کەرکوك، لەکاتێکدا دەسەڵاتی عوسمانییان پێ قەبوڵ نەبووە.[٢] لەماوەی دەسەڵاتداری عوسمانیەکان لەم ناوچەیەدا، توشی هێرشی چەکداری زۆربووە لەلایەن فارسەکانەوە، هێرشی هەرە

[*] د.نوری تاڵەبانی: سیاسەتی گۆرینی واقعی نەتەوەیی کەرکوك لەکۆنەوە تا ئەمرۆ، گۆڤاری کەرکوك .ژمارە (١) ی ساڵی سێییەم، لا ٤

[**] زاراوەی(وویلایەت–Vilayat) زاراوەیەکی عەرەبییەو دواشێوە بوو لەشێوەکانی ئیالەت.(ستیڤنس.ه.لونگریك: اربعة القرون من التأريخ العراق الحديث، ت.جعفر خياط، طبعة الآولى، بغداد– ١٩٤١. ص٣٧.)

[١] د.فاضل حسين: مشكله الموصل، بغداد–١٩٧٧.ص١٠٥.

[٢] وەرگیراوە: لە عوسمان کانی پانکەیی: کەرکوك شاری مێژووینەی کوردنشین، گۆڤاری بانە رۆژ(گۆڤارێکی روناکبیری گشتی یە، کۆمەڵەی ڕوناکبیری کەرکوك دەری دەکات) ژمارە(٢٢)ئەیلولی٢٠٠٥، ل٨.

گەورەو بەهێزی فارسەکانیش ئەو هێرشە بوو بەسەرکردایەتی (نادرشا)، بۆ سەر ئەم شارە لەساڵی(١٧٤٢ی.ز) ئەنجامیاندا سوپای فارس لەئەسفەهانەوە بەرەو کوردستان هاتو ژمارەیان نزیکەی ١٠٠هەزار جەنگاوەردەبوو لەنزیك دوزخورماتوو نادرشا وەستاو بەشێك لە سوپاکەی بۆ دەست بەسەراگرتنی شاری کەرکوك نارد، بەڵام ئەوهێزانە لەلایەن کوردەکانەوە توشی بەرهەڵستییەکی گەورە بوون، بەم جۆرە لەسەرەتاوە هێزەکانی قاجاری نەیانتوانی شارەکە بگرن، بۆیە زیاتر توانیان چوار دەوری قەڵاکە بگرنو هەندێك بەشی شورەی قەڵاکە بەمەنجەنیقو تۆپ بڕوخێنن ئەوەش وایکرد خەڵکەکەی لەوەزیاتر نەتوانن بەرهەڵستی بکەنو بەناچاری خۆیان بەدەستەوە داو بەشێکی زۆری شارەکەش وێران بوو، ژمارەیەکی زۆر لەخەڵکی شار کوژرا دوای سەرکەوتنی ئەم شاڵاوەیان، فارسەکان رووباری خاسەیان بڕیوەو چواردەوری گوندی قۆرییەیان گرتووە، کە کەوتووەتە بەشی خۆرئاوای قەڵاکەوە، دانیشتوانی گوندەکەش بەناچاری خۆیان بەدەستەوە داوە.[١] بەم شێوەیە لەماوەی ساڵانی ململانێی نێوان دەسەڵاتدارانی شیعەی ئێرانی و ئیمپراتۆری سونی عوسمانیدا، کوردستان بەگشتی ببووە شەڕگەیەکی

[١] وەرگیراوە لە کەمال مەعروف: قەلای کەرکوك لەڕوانگەی شوێنەوارو مێژوودا، گۆڤاری بانەڕۆژ، ژمارە(٤)ی ئازاری–٢٠٠٤، ل٤٩.

بــەردەوامی نێوانیــان و شــاری کــەرکوکیش بەشــێك بــووە لــەو ململانێیە [٢].

---

[٢] د. نوری تاڵەبانی: سیاسەتی بەعەرەبکردنی کەرکوك، و.مەریوان حسین چیمەنی، سلێمانی-٢٠٠٣،ل١١.

بەشی یەکەم

چەمك‌وزاراوەو شوێنی جوگرافی کەرکوك

باسی یەکەم

چەمك‌وزاراوەو ڕەچەڵەكی ناوی كەركوك

سەبارەت بەناوی كەركوك، هەر لەدێرزەمانەوە بەچەندین شێوە هاتووە، بەهۆی مێژووی درێژی بونیادنانی ئەم شارە و تێپەڕبوونی چەندین قۆناغی دەسەڵاتداریێتی ناوخۆو دەرەكی بەسەر ئەم شارەدا، جیاوازی زمان‌و شێوە زارەكانی ئەو دەسەڵاتە نێوخۆیی‌و دەرەكیانە، وای كردووە ئەم شارە هەر لەكۆنەوە چەندین ناوی بەسەردا بڕێت، لێرەدا هەوڵ دەدەین ئاماژە بە هێندێك لەوناوانە لەقۆناغە جیاوازەكاندا بكەین.

بەپێی بەڵگە مێژووییەكان ئەوە سەلمێنراوە، كە(ئارابخا) كۆنترین ناوی كەركوكە هەروەك لەنوسراوێكی مێخیدا لەبەشی خوارەوەی قەڵای كەركوك، لەپارچەی(٥)ەمدا دۆزراوەتەوە، مێژووەكەی دەگەڕێتەوە بۆ هەزارەی دووەمی پێش زاین.[١] سەبارەت بەزمانی قسەكردن‌و گفتوگۆیش لای ئەوان لەوقۆناغە مێژووییەدا، ئەوەیە كە زمانی سەربەخۆی خۆیان(زمانی گوتی)، زمانی دانیشتوانی كوردستانی كۆن بووە، زمانێك بووە سەرجەم بنەما زمانەوانییەكانی لەخۆگرتووەو لەزمانەكانی ئاشوری‌و سۆمەری‌و ئەكەدی‌و بابلی جیاوازبووە.[٢] سۆمەری‌و ئەكەدییەكانیش دانیان بەوەدا ناوە كە شانشینێك بەناوی(شانشینی گوتی) هەبووەو پایتەختەكەشی(ئارابخا) بووە.[٣]

(د.جمال رەشید)یش پێی وایە: ئارابخا شاری كەركوكی ئێستا بووەو ماوەیەك هۆزی(گورمو)ی ئارامی تێدا نیشتەجێ بوون.[٤] (عبدالرزاق الحسنی) پێی وایە: ناوی كەركوك بۆ دوو نوسراوی كلدانی كۆن دەگەڕێتەوە.[٥]بابلییەكان بەم شارەیان

---

[١] عبدالرقیب یوسف: العالم الآثریە والتراثیە في مدینة كركوك، گۆڤاری كەركوك، ژمارە(١) ساڵی سێیەم، هاوینی ٢٠٠٠، ل١٠٥).

[٢] كەیوان ئازاد ئەنوەر: كەركوك لەمێژووی كۆندا: گۆڤاری كەركوك، ژمارە(٢-٣) پایزی ١٩٩٩،ل٧٤.

[٣] د.شاكر خەسباك: كوردو مەسەلەی كورد، و.لەعەرەبییەوە: نەجمەدین شاكەلی، چاپی دووەم،دەزگای چاپی بڵاوكردنەوەی ئاراس، هەولێر-٢٠٠٥، ل١٧.

[٤] دارسات كردیە في بلاد سوبارتو، بغداد-١٩٨٤، ص ٣٠-٣١

[٥] عراق قدیماً وحدیثاً، ص ٢١٧.

وتووه(ئامانجه Amanya).[١] لای سۆمەرییەکانیش بە(کنهار) ناسراوه.[٢] لەچەرخی حوریێکانیش ناوی(ئارابخا) بووەو دوای هاتنی سامیەکان بووە بە(کارمای)و دواتریش بە(کارکا).[٣]

مامۆستا (تۆفیق وەهبی) پێی وایە: ناوی کەرکوك پێکهاتووە لە(کر)ی ئاشوریو پاشان(هك)ی پێوەلکاوە، بۆئەوەی بەسوكو ئاسانی بووترێت[٤]و ڕایەکی دیکە پێی وایە(کارکۆك)، واتە ئیشی زۆر باش‌وچاك کە لەمێژەوە ئەم شارە دانیشتوانەکەی بەئیشی چاكو پوخت لەهەموو بوارەکاندا خەریك بوونو لەزووربەی شوێنەکانەوە ڕوویان تێ کردووە[٥].

ڕۆژهەڵاتناسی ئینگلیزیش(کیلیسترنج)، پێی وایە." ئەو تەپۆڵکە شوێنەوارییەی قەڵای کەرکوکی لەسەر بونیاد نراوە، مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ نیوەی هەزارەی دووەمی پێش زاینیو ناسراوە بە ئارابخا."[٦] وڵاتی میسۆپۆتامیا لەساڵی(

---

[١] عوسمان سەید قادر: کەرکوك شاری دێرینی کوردەواری، ل٥١-٥٢.

[٢] مجموعة من الآكادميين العراقين: كركوك مدينة القوميات المتأخيه(وقائع الندوة العلمية التى عقدها مركزكربلاء للبحوث والدراسات فى لندن ٢٢/٢١تموز ٢٠٠٢.م)، طبعة.الآولى،٢٠٠٠، ص ٧٤

[٣] د.ڕەشاد میران: ڕەوشی ئاینیو نەتەوەیی لەکوردستان،چاپی دووەم، ٢٠٠٠، ل٢

[٤] وەرگیراوە: لەموعتەسەم ساڵەیی: کێشەو مێژووی شاری کەرکوك، ل٩٨.

[٥] د.جمال رشيد احمد: كركوك في عصور القديمه. ص ٨٣.

[٦] بلدان الخلافه الشرقيه، ت. بشير فرنسيس، طبعة الآولى، بغداد-١٩٤٥، ص ١٢

٣٣٣پ.ز) کەوتە بەر شاڵاوی ئەسکەندەری مەکەدۆنی کوڕی فلیپ[١] گڕی ئاگرە ئەزەلییەکەی ئەوشارە سەرنجی مەکەدۆنیێکانی ڕاکێشابوو، مێژوونوس(پلوتارخ) ناوی ئەم شارە بە(کوڕکورا) دەبات، بێگومان ناوچەی بابەگوڕگوڕی ئێستایە، ئەوسا بەتەنیشت شاری ئارابخای سەر بەمیدییەکان بووە،(جمال ڕەشید)یش وای بۆدەچێت: ناوی کەرکوك پەیوەندی بەو ناوە هلینییەوە هەبێت کە پاشگری(AK)ی سوباری خراوەتە سەر، بووە بە(کورکوراك-Korkourk). لەسەردەمی سلۆقییەکانیشدا پێی وتراوە(کەرخ-سلۆق) بەمانای شاری سلۆقییەکان دێت.[٢]هێندێکی دیکە دەڵێن ناوی(کەرخاوسلۆخ)،بە مانای شاری شورەدار دێت، ئەم بۆچوونەش هێندێك ڕاستی تێدا بەدی دەکرێت، وەك ئەوەی دەوروبەری قەلاکە لە هەرچوار لاوە بەدیوارێکی بەرزو بڵند دەورە دراوەو بازگەیەك خانووبەرەی لەسەر دروست کراوە.[٣] (عبدالرزاق الحسنی)یش دەڵێت:"بەتلیمۆس بەدووکافی فارسی(کورکورا) ناوی کەرکوکی بردووە."[٤] *

---

[١] ليلى نامق جاف: كركوك لمحيات تأريخيه، منشورات خبات، اربيل-١٩٩٢، ص٢٨.

[٢] وەرگیراوە لە:موعتەسەم ساڵەیی: کێشەو مێژووی شاری کەرکوك، ل ٩٨-٩٩.

[٣] عوسمان سەیدقادر: کەرکوك شاری دێرینی کوردەواری، ل٥.

[٤] العراق قديماً و حديثاً ، ص٢١٨.

(د.طه باقرو فوئاد سفر) یش پێیان وایە: پێدەچێت ناوی کەرکوك لەزاراوەی(کرکر)ەوە هاتبێت، وەکو ناو بۆ ناوەندێکی ئاگرینی دەرەوەی کەرکوك.[١] لەسەردەمی ساسانییەکانیشدا کەرکوك بەناوی(گەمرەکان) ناوبراوە[٢] لەسەدەو سەردەمەکانی دەسەڵاتداریی خەلافەتی ئیسلامیدا، واژەی(باجرمێ-باگرمێ) بەکارهاتووە بۆ ناوچەی کەرکوك، ئەم واژەیەش لە(پێش گەرما)ی ئارامییەوە وەرگیراوە بەتایبەتی برگەی یەکەمی ناوەکە(پێش)کە بەواتای مەڵبەند دێت، برگەی دووەمی ناوەکە(گەرمای) لەووشەی گەرمیانی کوردییەوە وەرگیراوە.[٣]

بەگوتەی نوسەری(خرۆنیکا) کە چەندین سەرچاوە لەوانە بەئێمە نەگەیشتوون و بەکاریهێناون، ناوچەی(گارمای) کە(کارکادی) و(بیت سلوخ) یەکێك لەشارە هەرەگەورەکانی بوون، لەکاتی پێش هاتنی ئێرانییەکان جارێ مەملەکەتی گارمای بووە، رووبەرێکی فراوانی میسۆپۆتامیای سەروی گرتووەتەوە، سنورەکانی لەسەروی رۆژئاواوە لەزێی گەورەوە، تا

* ئاساییە کەرکوك لەیەك کاتدا لەناوێك زیاتری هەبووبێت، هەر وەك ئێستاش لەجیهاندا شار هەیە لەناوێك زیاتری هەیە، یان چەند شارێك هەن یەك ناویان هەیە.

(١) وەرگیراوە لە: لیلی نامق جاف: کرکوك لمحیات تأریخیة، ص ٢٩.

(٢) وەرگیراوە لە:د.ج. گەرمیانی: کەرکوك شاری مێژوو سەربەرزی کوردان، ل٢٢٠

(٣) دیداری گۆڤاری کەرکوك لەگەڵ شوێنەوارناس(پاکیزە کەمال) ژمارە(٢-٣) پاییز و زستانی ١٩٩٩-٢٠٠٠. ل٨٧.

دیجلە(دێکلات) دەڕوا، لەوێشەوە تازێی دیالە(ئەتراك و تۆرماراشیان پێ گوتووە)، دەبوو لە سنوری خواروی، رۆژهەڵاتی(بیت گارمای) تا زەوییەکانی(لاداب وچیای شێروان) درێژ دەبووەوەو گارمای لەهەمەدان جیا دەکردەوەو تازێی بچوك دەچوو دەبووە سنوری باکوری ناوچەکە، کەواتە مەملەکەتی گارمای هەمان رووبەری ئارابخای حوری دەگرێتەوە.[١] مێژوونووسی رۆمانیش(ئەمیانۆس) بەناوی(کارك) ناوی کەرکوکی بردووەو هەروەها(کارشا) کەلە(کەرخا)وە هاتووە باسی لێوە کردووە.[٢]

(د.مصطفی جواد)یش دەڵێت: کەرکوك لەرووکاردا لەناوی (کەرخینی) یەوە هاتووە، ئینجا بۆ(کرکی)، پاشان لەڕێی زمانی فارسییەوە بووە بە(کریك)، پاش ئەوەش گۆڕاوە بۆ(کەرکوك)، بۆیەکەم جاریش لەسەردەمی تەیموری لەنگدا، شێوە زاراوەی(کەرکوك)، لەلایەن(شەرەفەدین عەلی یەزیدی)یەوە لەمیانەی لێکۆڵینەوەیەکدا، لەسەر رووداوەکان لەساڵی(٨٠٦ك/١٤٠٣ز) بەکاریهێناوە[٣]. لەپەرتوکێکدا بەناوی(تاریخ تیمور یان زەفەر نامە)، تیایدا هاتووە:"تەیمور عێراقی داگیر کرد، لە رێگای داقوق و(کەرکوك) و ئاڵتون

(١) ئۆ.ل. ڤیلچیڤسکی: نەژادی کورد، وەرگێڕانی بۆ کوردی. د.رەشاد میران، چاپی دووەم، هەولێر-٢٠٠٠، ل ل١٧٤-١٧٥.

(٢) وەرگیراوە لە :فاتیح عبدالله: پارێزگای کەرکوك، ل١٧.

(٣) وەرگیراوە لە: مجموعة من الآکادمین العراقین: کرکوك مدینة القومیات المتاخیە ص٧٣-٧٤

کۆپرییــەوە بــەرەو دیاربــەکر بەڕێکــەوت، لــە(٢٠ی کــانونی یەکەمی١٤٠٣ی.ز) دا بەجێی هێشت، ئەوەش یەکەم ئاماژەیە کە بەڕاشکاویو کە راستەخۆ بۆناوی شاری کەرکوک دەکرێ.[1]

لەئەنجامـدا دەتـوانین بڵـێین کـەناوی کـەرکوك، داتاشـراوی چەندین زاراوەو ناوی تری پێشوی خۆیـەتی، لەمیانـەی سـەرجەم زمـانو شـێوەزارەکانی دەسـەڵاتدارە نێوخـۆییو دەرەکییـەکان لەقۆناغە جیاوازەکاندا هاتووەتەکایەوە.

---

[1] وەرگیراوە لە:د.ج.گەرمیانی: کـەرکوك شـاری مێژوو سـەربەرزی کـوردان. ل٢٢٠.

باسی دووەم

کەرکوک لەئینسکلۆپیدیای بیانی و ئیسلامیدا

(Encyclopuedia –الموسوعة–دائرة العارف):- بریتییە لە شێوە بانکێکی زانیاری، بوارو پسپۆری جیاجیا لە خۆ دەگرێت، بەڕێوەبردنیشی خەڵکانێکی ئەکادیمی و پسپۆر لەئەستۆی دەگرن، هەر زانیارییەك لەئینسکلۆپیدیادا دیاری بکرێت راستییەکی زانستی و بابەتی دەبێت، بەشێوەیەك گشت لایەك کۆکن لەسەری و سەرچاوەیەکی گرنگە، بۆهەموو لێکۆڵەرو پسپۆرەکان لەجیهاندا.[1]

لێرەدا هەوڵدەدەین، ئاماژە بەکوردستانییەتی کەرکوك بکەین لەئینسکلۆپیدیای بیانی و ئیسلامیدا، لەپاڵ ئەوەشدا

(1) وەرگیراوە لە: ئەحمەد عەزیز: کوردستانییەتی کەرکوك لەئینسایکلۆپیدیای وڵاتانی ئەوروپا وئەمریکادا، گۆڤاری کەرکوك، ژمارە(١٦)، بەهاری ٢٠٠٣، ل٥٥.

راوبۆچوونی ژمارەیەك لەبیانی و نوسەرە عەرەبەکان و سەرچاوە عەرەبییەکان لەوبارەیەوە دەخەینە ڕوو.

ئینسایکلۆپیدیای بەریتانی ئاماژە بۆئەوە دەکات:"کەرکوك شارێکە دەکەوێتە باکوری عێراق،(١٤٥میل-٢٢٣کم) لەباکوری بەغدا، پایتەختی نیشتمانییەو، بەهۆی ڕێگای زەمینی و هێڵی شەمەندەفەرەوە بەبەغداوە دەبەسترێتەوە، دەکەوێتە نزیك زنجیرە چیای زاگرۆس لەهەرێمی کوردستانی عێراق"[1]. ئینسکلۆپیدیای دانیمارکی لەنوێترین چاپیدا بەم شێوەیە کەرکوك دەناسێنێ:" کەرکوك شاری کێڵگەی نەوتە، دەکەوێتە باکوری رۆژهەڵاتی عێراقەوە، بەشێکە لەکوردستان و(٢٥٠کم) لەبەغداوە دوورە، هەندێ لەمەزەندەکانی کێڵگەکانی نەوت لە کەرکوك وای دەردەخەن، کە نزیکە(٧,٥٪)کۆی یەدەگی نەوتی جیهانی تێدایە." لە ئینسایکلۆپیدیای دەزگای(MICOSFT)ی ئەمریکیدا هاتووە: "کەرکوك شارێکە دەکەوێتە باکوری رۆژهەڵاتی عێراقەوە، سەنتەری هەرێمی کەرکوك دەوڵەمەندترین کێڵگەکانی نەوتی عێراقی تێدایە. هێڵی سەرەکی نەوتی عێراق لە کەرکوکەوە بەرەو کەنارەکانی دەریای سپی ناوەڕاست دەچێت، سەنتەرێکی گرنگی بازرگانی ناوچەکەیەو بەروبوومی کشتوکاڵی دانەوێڵەو میوەو ئاژەڵی لێیە، لە شاری کەرکوکدا

(1) William Benton & Helen H.B.Benton, Encylopadia Britannica, 15 EDITION, Prined in - U.S.A- 1974, P 834.

پاشماوەی شارستانییەتی کۆن دۆزراوەتەوە کە دەگەڕێتەوە بۆ (٣٠٠٠)ساڵ پێش زاین."[١]

ئینسایکلۆپیدیای ئەڵمانی لەدوا پێناسەی شاری کەرکوك دا دەنوسێت:" کەرکوك بەپێی مێژوو دەگەڕێتەوە بۆ سەر کوردستان، کوردستان وعێراق لەساڵی (١٦٣٨ز)دا کەوتە ژێر رکێفی دەسەڵاتی عوسمانییەکان و لەکاتی جەنگی یەکەمی جیهانیشدا، کەوتە ژێر دەسەڵاتی بەریتانیا...هتد."[٢].

ئینسکلۆپیدیای ئیسلامی، دەربارەی ناوچەی کەرکوك نوسیویێتی: "دەسەڵاتی راستەقینەی ئەم ناوچەیە، لەسەرۆکە کوردە خۆجێییەکانی ناوچەی ئەردەڵان بوون، دەوڵەتی عوسمانیش دواتر توانی بەپشت بەستن بەچالاکی پاشاکانی شارەزوور، دەسەڵاتی خۆی بەسەر ئەم شارەدا بسەپێنێ."[٣]

شەمسەدین سامی، زاناو گەڕیدەی ناوداری تورك لەتۆمارەکەیدا ئاماژە بەشاری کەرکوك دەکات و دەڵێت:"کەرکوك یەکێکە لەشارەکانی کوردستانی سەربە ویلایەتی موسڵ و سێ

---

(١) وەرگیراوە لە احمد عزیز: کوردستانییەتی کەرکوك لەئینسایکلۆپیدیای ئەوروپایی و عەرەبی و ئەمریکیدا. و.لەعەرەبییەوە: مەجید ساڵح، گۆڤاری بانەرۆژ، ژمارە(١٢) تشرینی دووەمی ٢٠٠٤، ل ل(٣-٤).

(٢) احمد عزیز: کەرکوك لەئینسایکلۆپیدیای....هتد گۆڤاری کەرکوك ژمارە١٦ی بەهاری ٢٠٠٣، ل٥٦-٥٧.

(٣) وەرگیراوە لە پ.د.ئازاد نەقشبەندی: کاریگەری نەوتی کەرکوك لەسەر ڕاگوێزانی کورد لەکەرکوك و بەعەرەب کردنی، گۆڤاری سەنتەری برایەتی ژمارە ٢٠ی هاوینی ٢٠٠١، ل٢٢.

چارەکی دانیشتوانەکەی کوردن و ئەوانی دیکەش تورك وعەرەب وجولەکەو کلدانین."[١]

لەئینسکلۆپیدیای جیهانی عەرەبیدا کە لە شانشینی سعودیە دەرئەچێت، لەلایەن دەزگای بڵاوکردنەوەو دابەشکردنی ئەو وولاتەوە، سەبارەت بەکەرکوك نوسراوە:" کەرکوك بەپایتەختی کوردەکان، لەباکوری عێراق دادەنرێت، لەلاپەڕە(٤٤٩)دا کەرکوك بەیەکێك لەشارە سەرەکییەکانی کوردستانی عێراق دادەنێت."[٢]

بۆ جەخت کردنەوە لەسەر باسەکەمان، لێرەدا هەوڵ دەدەین ڕاو بۆچوونی گەلێك لەبیانی و عەرەب و تورکەکان بخەینە ڕوو (ژان ئۆنارە) نوسەری فەرەنسایی لەساڵی(١٧٧٤ز)دا بە کوردستاندا تێپەڕیوەو لەبارەی کەرکوکەوە دەڵێت:"کەرکوك پایتەختی ویلایەتی شارەزوورەو بەشێکە لەکوردستان."[٣]

(د.ڕۆهەر) زاناو نوسەری ئەڵمانی، لەکۆتایی سەدەی نۆزدەو سەرەتای سەدەی بیستدا سەردانی کوردستانی کردووە، پاشان کتێبێکی داناوە بەناوی(ڕێگای بەغدا) لەوکتێبەدا دەربارەی پەترۆڵی کوردستان نوسیویێتی:"خۆم سەردانی سەرچاوە پەترۆڵییەکانی کەرکوکم کرد، هەروەها سەردانی

---

(١) قاموس ئیعلام، ١٣١٥ك-١٨٩٨ز، ئەستەمبوڵ، ل ٣٨٤٨.

(٢) وەرگیراوە لە، احمد عزیز: کەرکوك لەئینسکلۆپیدیای...، گۆڤاری بانەرۆژ. ژمارە(١٢) تشرینی دووەمی٢٠٠٤ ل٤.

(٣) وەرگیراوە لە: پشکۆ حەمە تاهیر ئاغجەلەری: ڕاپەڕینی کەرکوك ساڵی ١٩٩١، چاپی یەکەم، سلێمانی-٢٠٠٤. ل٣٤.

سەرچاوەکانی تریشم کرد لەدەوروبەری بابەگوڕگوڕ......ڕۆهەر لەم نوسینەیدا ئاماژە بەوە دەکات، ئەوەی بۆ ئێمە گرنگە مافی بەدەستهێنانی ئەو پەترۆڵەیە لە(کوردستاندا)."[1]

(عبدالرزاق الحسنی)یش لەبارەی کەرکوكو دانیشتوانەکەیەوە دەڵێت:"دانیشتوانی کەرکوك دابەش دەبێت بۆسێ ڕەگەز. کورد، عەرەب، تورکمان، بەڵام زۆرینەی دانیشتوانەکەی کوردن، چونکە زۆرینەی هۆزەکانی لیواکە کوردن."[2]

(د.شاکر خەسباك)یش دەڵێت:" کوردستانی عێراق بریتییە لە چوار پارێزگا(لیوا)، پارێزگاکانی موسڵ، هەولێر، سلێمانی، کەرکوك، هەروەها بەنێو پارێزگای دیالەشدا درێژەی هەیەو ناوچەکانی خانەقینو مەندەلی دەگرێتەوەو ئەو پارێزگایانەش بەشی باکوری رۆژهەڵات پێکدەهێنن."[3]

(علی جواد) لە کتێبی(ممالك عثماننەنك تاریخ وجغرافیا لغاتي)، دەڵێت:"کەرکوك مەڵبەندی قەزای سەنجەقی* شارەزوورە، لە(٥) ناحیەو(٣١٠)گوند پێکهاتووە، دووچیای گرنگی هەیە، یەکێکیان چیای حەمرینو ئەویتریان(قەرەچوغ)ە، لەناو قەزادا، ژمارەیەکی زۆر بیری نەوت هەیەو خەڵکەکەی لەجیاتی مۆموگاز بەکاری دەهێنن، دوور لەقەزاکە شوێنێك هەیە بەناوی بابەگوڕگوڕ، نەوتی تیادایەو ئاگرەکەشی لەدوورەوە دیارە.".[1]

لەدوا چاپپاخشاندنمان بەئینسکلۆپیدیای بیانیو ئیسلامیو ئاماژەکردن بەڕاو بۆچوونەکانی ژمارەیەك لە لەبیانیو عەرەبو تورکەکان، لەبارەی کەرکوکەوە، دەتوانین ئەو راستییە هەڵهێنجین، کەرکوك هەرلەمێژەوە شارێکی کوردستانییەو سەرجەم ئینسکلۆپیدیاکانیش کەرکوکیان بەشارێکی گرنگی کوردستان ناوبردووە.

---

[1] کامەران احمد: کوردستان لەنێوان ململانێی نێودەوڵەتیو ناوچەیدا،(١٨٩٠-١٩٣٢)، چاپی یەکەم، سلێمانی، ٢٠٠٠،ل٦٦.

[2] العراق قدیماً وحدیثاً، ص ٢٢٠.

[3] د. شاکر خەسباك: کوردو مەسەلەی کورد، ل٤٥.

* سەنجەق: زاراوەیەکی تورکییەو بەواتای(علم)دێت، شوێنێك دەگرێتەوە بەگی سەنجەق دەیبات بەڕێوە، پاشتر بەواتای یەکەیەکی ئیداری دەهات، سەر بەئەیالەت کە موتەسەڕیفێك حوکمی دەکرد.(لون گریك: اربعة القرون،= =ص ٣٦٩). بەڵام لە(دائرة المعارف الاسلامی)دا دەڵێت:"زاراوەیەکی تورکییەو بەواتای(الرایة، العلم، اللواء) دێت لەیەکەیەکی ئیداریدا، چاوگی سەرەکی زاراوەکەشی لەلایەن سەلجوقییەکانەوە بەکارهێنراوە." (احمد الشناوی، دائرة معارف الآسلامی، المجلد ثاني العشر، ص٢٤٩-٢٥٢.) (لیوا)یش زاراوەیەکی عەرەبییە، یەکەیەکی ئیداری دەگرێتەوە(متصرف)ێك حوکمی دەکات، هەروەها یەکەیە لەیەکەکانی سوپا دەگرێتەوە.(لونگریك: اربعة القرون، ص٣٧٠).

[1] وەرگیراوە لە: کوردستان لەچاپکراوەکانی عوسمانیدا: فەیسەڵ دەباغ لەتورکی عوسمانییەوە کردویەتی بەکوردی، چاپی یەکەم، هەولێر-٢٠٠٤، ل١٣.

باسی سێیەم

سنوری جوگرافی (كەركوك-كوردستان)

یەكەم/سنوری جوگرافی كەركوك:

ئەگەر سەیرێكی سنوری جوگرافی كەركوك بكەین، دەبینین هەر لەكۆنەوە چەندین گۆڕانكاری بەسەر ئەو سنورەدا هاتووە. بێگومان ئەمەش زیاتر بۆ ئەو ململانێ نێوخۆیی و ناوچەییانە دەگەڕێتەوە كە بەسەر ئەم شارەو سنورەكەدا هاتووە، لەكاتێكدا ئەم شارە بووە بەبەشێك لەوململانێیانە.

ناوچەی كەركوك ئەو شوێنانە دەگرێتەوە، دەكەونە نێوان چیای زاگرۆس و ڕووبارەكانی زێی بچووك و دیجلەو زنجیرە

تەپۆلكەكانی حەمرین و ڕووباری سیروانەوە، ئەم ناوچەیەش هەمان ئەو ناوچەیەیە، لەكاتی ساسانییەكاندا بەگەرمەكان، واتە وڵاتی گەرم ناسرابوو.[1]

كەركوك دەكەوێتە سەر هێڵی پانی(٣٥-٢٨)° باكورودرێژی(٤١-٤٥)° ڕۆژهەڵاتی هێڵی گرینج ، ناوەندی بەرزی ڕووی خاكەكەی لەسەرئاستی ڕووی دەریاوە(٣٥٠م)ە[2].

لەقاموسی ئیعلامی توركیشدا، سنوری كەركوك، بەم شێوەیە هاتووە(كەركوك دەكەوێتە وویلایەتی موسڵی كوردستان،(١٦٠كم) لەباشوری ڕۆژهەڵاتی شاری موسل، چەند گردو تەپۆلكەیەكی تیادایە، لەتەنیشتییەوە دۆڵێكی فراوانی هەیە بەدۆڵی(ئەدهەم) ناسراوە. لەڕۆژهەڵاتەوە سەنجەقی سلێمانییە، لەباكورەوە كۆیەو هەولێر، لەڕۆژ ئاواشەوە سەنجەقی موسڵەو بەغداش دەكەوێتە بەشی باشوری ڕۆژئاوایەوە، لەبەشی باشوری ڕۆژهەڵاتەوە قەزای سەڵاحییە(كفری)، كەركوك پێكهاتووە لەپێنج ناحیە، ئەوانیش(مەلحە، توزخورماتوو، ئاڵتون كۆپری، گێل، شوان، لەگەڵ ٣٦٢گوند).[3]

[1] پ.د.ئازاد نەقشبەندی: كاریگەری نەوتی كەركوك لەسەر ڕاگوێزانی كورد لە كەركوك و بەعەرەب كردنی، ل٢٢.

[2] وەرگیراوە لە: پشتیوان حسێن و كارزان كەریم: بایەخی جیۆپۆلەتیكی پارێزگای كەركوك، گۆڤاری كەركوك، ژمارە(١)ی ساڵی شەشەم، هاوینی٢٠٠٤، ل١٠.

[3] شمس الدین سامی: قاموس ئیعلام، ص٣٨٤٨.

ئینسکلۆپیدیای ئیسلامیش(دائره المعارف الاسلامیه) سنوری ناوچەی کەرکوکی بەم جۆرە دەستنیشان کردووە: (رووباری زێی بچوك لە باکوری رۆژئاوایەوە، چیای حەمرین لەباشوری رۆژئاواوە، رووباری دیالە(سیروان) لەباشوری رۆژهەڵآت و چیای زاگرۆس لەباکوری رۆژهەڵآتەوە.)[1]

(محمد هادی دفتروعبدالله حسن) لەبارەی سنوری کەرکوکەوە دەڵێن:"لەسەرەوە هاوسنورە لەگەڵ زێی بچوك، دەست پێدەکات لەگوندی(کیتکە)وە، درێژ دەبێتەوە لەگەڵ هێڵی سنوری رووبارەکە بۆ سەرچاوەی زێیەکە لە رووباری(دیجلە)، لەرۆژئاواشەوە هاوسنورە لەگەڵ رووباری دیجلەدا سنوری ئەم هێڵە لەسەرچاوەی زێی بچوکەوە لەڕووباری دیجلەوە دەست پێدەکات هەتا (فەتحە)، ئینجا لەڕووی زنجیرە تەپۆلکەکانی حەمرینەوە درێژ دەبێتەوە هەتاخاڵی(عین خالد)و(عین نخیلە) لە ناوەڕاستی تەپۆلکاییەکانی حەمرین لەسەر رێگای کەرکوك تکریت، لەخواریشەوە هاوسنورە لەگەڵ هێڵی سنووری(عین خالد)و(عین نخیلە) هەتا گردی(مغارە) کە کەوتووەتە لای دەستە راستی دۆڵی(کۆردەرە)، کەزەوییەکانی حەویجە دەبڕێت بەهێڵێکی ڕاست لێی دەشکێتەوە بۆ ناوچەیەك پێی ئەوترێت(طقان طوقان)، بەدرێژبوونەوەی بەسنوری جیابووی نێوان هەریەکە لە(داقوق)و(قەرەحەسەن)دا دەڕوات بە سەرووی

[1] وەرگیراوە لە:پ.د. ئازاد نەقشبەندی: کاریگەری نەوتی کەرکوك لەسەر راگوێزانی کورد، ل٢٢.

گوندی(ضویلعة)،گوندەکانی(مەتارە)و(عین حاجی)و(جەمیلە) لەلای قەرە حەسەن بەجێدەهێڵن کە کۆتایی دێت لەشوێنی یەکگرتنی رووباری(سلوهان)و(رۆخانە) کە سەر بەدۆڵی رۆخانەیەو سنورەکەی لەگەڵ دەست پێدەکات لەدۆڵی رۆخانەوە دەست پێدەکات کەسنورەکەی خواری قەزای چەمچەماڵە، لەخوارووی گوندی(قەرەوەیسی)کۆتایی دێت، لەدوایدا سنورەکەی بەرزدەبێتەوە بەرەو سەروو بەهێڵێکی راست، کە گوندی(باشیولا)، لەلای دەستە چەپییەوە بەجێدەهێڵێت لەناحیەی(قەرەحەسەن) یەکەمیان بەلای چەمچەماڵو دووەمیان بەلای ناحیەی قەرەحەسەن بەجێدەهێڵێت، لەدۆڵی رووباری خاسە لەخواروی دێی(کوراك) کۆتایی دێت، ئینجا(یەختەخان) لەوێوە بەرزدەبێتەوە بۆ سەرو بەشێوەیەکی بەردەوام هەتا کۆتایی رووباری زێی بچوك لە تەنیشت گوندی(کتیك)."[1]

(عبدالمجید فهمی)ش لەبارەی سنوری کەرکوکەوە دەڵێت:

لەبەشی باکورەوە لیوای ئەربیلو بەشێك لە لیوای سلێمانی، لە ڕۆژهەڵآتەوە بەشێك لە لیوای دیالە، لە باشوورەوە لیوای دیالە، لە رۆژئاوایشەوە لیوای بەغداو بەشێك لە لیوای موسل"[2].

[1] العراق الشمالي، الجزء الأول، بغداد-١٩٩٦، ص٢٤١-٢٤٢.

(٢) عبدالمجیدفهمي حسن: مشاهير الالوية العراقية، (موسوعة تبحث في اهم الشؤن بلادنا و احوالها الطبيعية والاقتصادية والاجتماعية والادارية والثقافية والعمرانية والتأريخية)، الجزء الثاني مطبعة دجلة، بغداد، ١٩٤٧. ص ٢

(مامۆستا کەریم زەند)یش بەم شێوەیە باس لە سنووری کەرکوك دەکات و دەڵێت: "لەباکوری رۆژئاوایەوە رووباری زێی بچووك، لەرۆژئاوایەوە چیای حەمرین، لەبەشی رۆژهەڵات و باکوریەوە سنورەکانی دیالەو رووباری سیروان پاشتر سنوری سلێمانی و چیاکانی سەگرمە."[1]

(جەلال ئەمین بەگ)یش لەبارەی سنوری جوگرافی کەرکوکەوە بەم شێوەیە دەنوسێت و دەڵێت: "سنورەکەی لەباکورەوە پارێزگای هەولێرە، لەرۆژهەڵاتیشدا سلێمانی، بەشێك لەپارێزگای دیالەو چیای حەمرین لە باشوریدا."[2]

بەمجۆرە دەبینین لەکۆنەوە تا ئەمڕۆ، بەپێی جیاوازی سەردەم و قۆناغە مێژووییەکان و بەپێی جیاوازی راوبۆچون و تۆمارەکان، سەبارەت بەسنوری جوگرافی کەرکوك و دەوروبەری، هەندێك جیاوازی تێدا بەدی دەکرێت، بەڵام ئەو جیاوازییەکەمانە هیچ کاریگەرییەکی وەها ناکاتە سەر پێگەو سنوری ئەم شارە لەچوارچێوەی کوردستاندا.

سنوری جوگرافی کوردستان:

بۆ زیاتر پشت ئەستورکردنی تویژینەوەکەمان و جەخت کردنەوەی زیاتر لەسەر ئەو رووبەرەی کوردستان کە زۆر زیاتر دەکەوێتە باشورو رۆژئاوای شاری کەرکوکەوە هەوڵ دەدەین

(1) کوردستانی پەرتکراو، ل١١٦.

(2) جوگرافیای کوردستان، سلێمانی-١٩٩٨، ل ١٨٤.

پشت ببەستین بەڕاوو بۆچوونی جیاواز سەبارەت بەسنوری کوردستان پێش هەموو شتێك لەدیدوو بۆچوونی رۆژئاوایی و بیانی و عەرەبەکانەوە پاشان لەدیدوو بۆچوونی کوردەکانەوە.

کورد یەکێکە لەمیللەتە هەرە کۆن و نەژادە نیشتەجێکانی رۆژئاوای ئاسیا، پەیدابوونی کورد لەسەرشانۆی مێژوو زۆر کۆنترە، بۆنمونە لەپەیدابوونی گەلانی تورك و عەرەب، هیچ گومانێك لەوەدانییە، کە کوردەکان لەسەرجەمی رووداوە گرنگە سەربازی و سیاسی و کلتورییەکانی ئیمپراتۆرە مەزن و بەناو بانگەکان و دەوڵەتە گەورەکانی ئەم سەردەمەی دنیای رۆژهەڵاتدا بەشدار بوون، لەسەدەی کۆنە کانیشەوە خاکی کوردستان کەوتووەتە نێوەندو بەیەك گەیشتنی دوو یان چەند دەوڵەتێك(رۆمانی،بیزەنتی، خەلیفایەتی عەرەبی،ئیمبراتۆرییەتی عوسمانی، دەسەڵاتدارێتی ئێران..........هتد)ەوە. هەمیشەش بەناتەواوی و پارچە پارچەیی خراوەتە سەر یەکێك لەم دەوڵەتانە[1]

کوردستان دەکەوێتە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست و رۆژئاوای ئاسیا[2] لەنێوان هێڵەکانی پانی(٣٩°-٤٠°) باکور واتا(٩,٧٨ هێڵ) ـــــــ لەنێوان هێڵی درێژی(٦١-٥٢)ە رۆژ هەڵاتندا[3].

(1) چەند وتارێکی کوردناسی، ئەنوەر قادر محمد لەرووسیەوە کردویە بەکوردی، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی-٢٠٠٤. ل ٩٤-٩٧.

(2) د.عبدالرحمان قاسملو: کردستان والآکراد، لبنان-بیروت.ص١١-١٢.

(3) د.عبدالله غفور:- جوگرافیای کوردستان، ل١٥.

(ئادەم سۆن) لەبارەی هەرێمە کورد نشینەکانەوە دەڵێت:"سنوری ئەوپەڕی کوردستان دەگاتە ئەرمەنستانی سۆڤیەت و سنوری باشوری کوردستان دەگاتە خانەقین لەعیراقدا، لەئێرانیشدا تا کرماشان درێژ دەبێتەوە. بەم پێیە رووبەری نێوان باکورو باشوری کوردستان زیاتر لە(٦٢٠کم)ە، لێرەدا بەپێی بۆچوونی (ئادەم سۆن) لەبارەی سنوری کوردستانەوە، کەرکوك دەکەوێتە ئەوسنورەی کە دەستنیشانی کردووە."[١]

(میخائیل.س.لازاریف) بەم شێوەیە ئاماژەی بە سنوری کوردستان کردووە: کوردستان ناوچەرگەی چوارکوچکەیەکە، لەسەروی رۆژئاواوە دەریای رەش و لەخواروی رۆژئاواشەوە تانزیکی دەریای ناوەڕاست، لە سەروی رۆژهەڵات و خوارووی رۆژهەڵاتەوە تانزیکی دەریای قەزوین و کەنداوی فارسی درێژ دەبێتەوە.[٢] هەرچەندە ئەم سنورەی لازاریف دەستنیشانی کردووە زیادە رۆیی تێدایە، بەڵام هەرچۆنێك بێت ئەگەر باری ناوەندیشی وەرگرێت، سنوری کوردستان زۆر دەکەوێتە بەشەکانی باشورو رۆژئاوای کەرکوکەوە.

(دبلیو.ئار.های) لە بارەی سنوری کوردستانەوە دەڵێت:" بەشێوەیەکی گشتی هەموو ئەو زەوییانەی دەکەونە رۆژهەڵاتی دیجلەو باکوری هێڵی نێوان مەندەلی و رێژگەی زێی بچوك،

(١) وەرگیراوە لە: پشکۆ حمە تاهیر راپەڕینی کەرکوك، ل ٣٤.

(٢) چەند وتارێکی کوردناسی، ئەنوەر قادر محمد لەرووسییەوە کردویە بەکوردی، ل٩٦.

نیشتمانی کوردان پێکدەهێنن، هەرلەم میانەشدا گرنگترین مەڵبەندەکانی خوارووی زێی بچوك کەرکوك و سلێمانییە."[١]

(س.ج. ئەدمۆنز)لەبارەی سنوری کوردستانەوە دەڵێت:"لەباکور بەگشتی ئەم سنورە هێڵێکە بە یەریڤان و ئەرزرۆم و ئەرزنجاندا تێدەپەڕێت و لەوێوە لاردەبێتەوە لەمەرعەش روولە حەلەب دەکات، لەباشوری رۆژئاوا بەبناری چیاکاندا دەچێتە پێش تادەگاتە دیجلەو لەوێوە شان بەشانی رووباری دیجلە دەچێتە خوارێ هێندێك زیاتر لەباکورەوە بەهێڵی کێوە سور(جبل حمرین)دا روو لەناوچەیەکی سنوری نێوان ئێران و عێراق لەنزیك مەندەلی دەکات:"[٢] لەنەخشەیەکی هۆڵەندیشدا کە مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی(١٧٨٠ز)، بەناونیشانی(پێنج نەخشەی وڵاتانی جیاواز)، لەمۆزەخانەی دەریایی ئەمستەردام دانراوە، لەم نەخشەیەدا ناوی کوردستان بەپیتی(C)نوسراوە(Curdistan)، تیایدا کەرکوك کەوتووەتە نێو سنوری خاکی کوردستانەوە[٣]

(١) سنتان في كردستان، ت. فؤاد جميل، جزء الآول، بغداد= ١٩٧٣، ص ٥٨.

(٢) کورد تورك عەرەب، ل ١٩.

(٣) بڕوانە پاشکۆی ژمارە(١و٢)، لە گۆڤاری خاك، ژمارە(٩٢) ساڵی هەشتەم، شوباتی-٢٠٠٥،لە ل٢٨-٢٩وەرگیراوە.

(ئبین خەلدون)یش تەپۆلکەکانی حەمرین، کە ئەو بەچیای عیراق(بارمایان یان باریا) ناوی بردوون دەڵێت:"شوێنی نیشتەجێ بوونی کوردەکانە". [1]

(عبدالرزاق الحسنی)دەڵێت:" هەرێمو شارو گوندەکانی کورد لە عێراق، لە سنورەکانی عێراق-ئێرانەوە دەست پێدەکات، بە هێڵێکی رێك، تاوەکو تەپۆلکەکانی حەمرین(جبل حمرین)و پاشان چیای سنجار."[2]

(فائق سامرائی)یش دەربارەی سنوری کوردستان دەڵێت:"زنجیرە چیاکانی حەمرین، کە دەیان میل دەکەوێتە باشوری کەرکوکەوە، سنوری کوردستان لەباشورەوە پێك دەهێنێت[3].

(مەحمود دوورە) لەکێشانی سنوری باشوری کوردستان، ڕونکردنەوەی زیاتر دەخاتە بەردەستو وای بۆدەچێ:"ئەو سنورە لەپیشخابورەوە تازێی گەورە دەست پێدەکاو لەهەولێرەوە لەباکور، تامەندەلی لەوپەڕی باشور درێژ دەبێتەوەو لەم هێڵەدا هێندێك پواز(جیوب) هەیە، هەندێکی کوردییەو بۆ رۆژئاواپەلدەهاوێو هێندێکی عەرەبییەو بەرەو رۆژهەلات درێژ بووەتەوە،...لەباشوری کەرکوکیشەوە هێڵی جیاکەرەوەی خاکی

(1) مقدمة، المجلد الأول، دار الكتاب المصري- قاهرة-١٤٢٠ھ/١٩٩٩م، ص ١٢٠.

(2) العراق قديماً و حديثاً،ص ٣٧.

(3) وەرگیراوە لە: کامل صالەیی: موجز في التأريخ كركوك، كركوك-٢٠٠٥،ص١٠.

کوردستان لەخاکی عەرەبستان بەرەو: داقوق، دوز، کفری، خانەقینو مەندەلی دەردەکەوێ."[1]

(د.فاضل حسین)یش لەڕەوتی باسکردنی هەرێمو کوردستاندا دەڵێت:"کۆمسیۆنەکە چووە سەر ژمارەیەکی زۆر نەخشە عەرەبییەکانو سەدان نەخشەی دێرینی نێوان سەدەی شانزەیەمو بیستەمو سەفەرنامەکانی خوێندنگە ناوەندییە عەرەبییەکانی میسر، لەئەنجامدا کۆمسیۆنەکە گەیشتە ئەو ئەنجامەی، سێ ناوچەی دیار هەیە.

١. عێراقی عەرەب نشین.

٢. جەزیرە

٣. کوردستان عیراق لەباکورەوە لەهیت یان تکریت، یان لەناوچەکانی تەپۆلکەکانی حەمرین(جبل حمرین) تێپەڕ نابێ."[2]

بەلآم مێژوو نوسانی عەرەبیش کاتێك زاراوەی(عێراقی عەرەبی)یان(عێراقی عەجەمی)یان بەکارهێناوە، هێما نەبووە بۆ قەوارەیەکی سەربەخۆی دیاریکراو، یان دەوڵەتێکی خاوەن سنور، بەڵکو تەنیا وەکو زاراوەیەکی جوگرافیای بەکاریان هێناوە

(1) وەرگیراوە لە :جوگرافیای هەرێمی کوردستانی عێراق، دانانی کۆمەڵێك ماموستای زانکۆ، چاپی یەکەم، هەولێر- ١٩٩٨، ل١٧.

(2) وەرگیراوە لە:جەزا توفیق تالیب: دەستنیشانکردنی سنوری هەرێمی کوردستانی عێراق، سلێمانی-٢٠٠٤، ل ٢٥.

کەسنوری باکوری لەشاری تکریت سەری نەکردووە.[١] هەر لەمیانەی ئەم باسەدا هەوڵ دەدەین بەدیدو راوبۆچوونی کوردەکان لەبارەی سنوری جوگرافی کوردستانەوە بخەینە روو،(شەرەف خان) لەشاکارە بەناوبانگەکەیدا، لەساڵی(١٠٠٥ك-١٥٩٦ز) نوسراوە، دەربارەی سنوری کوردستان دەڵێت:" سنوری کوردستان بەهێڵێکی راست لەکەنداوی فارسەوە دەست پێدەکات تابڕانەوەی(مەلاتیا)و(مەرعەش) دەچێ. بەشی باکوری ئەم هێڵە، وڵاتی فارس و عێراقی عەجەم و ئازەربایجان و ئەرمەنستانی بچوکە، باشوریشی عێراقی عەرەبی و ناوچەکانی موسڵ و دیاربەکر دەگرێتەوە."[٢] هەرچەندە ئەم دەستنیشانکردنی سنورەی شەرەفخانی بدلیسی دیاری کردووە، دەستنیشانکردنێکی گشتییەو تاڕادەیەك ناڕوونی تێدایە. بەڵام وەکو سەرچاوەیەکی جوگرافی مێژوویی پشتی پێ دەبەستین.

(ئەمین قادر مینە) پێی وایە" کوردستانی باشور دەکەوێتە ناوەڕاست و باکوری رۆژهەڵات و باکوری عیراق و هەموو ئەوخاکە دەگرێتەوە کە بەهێڵێکی راست لەسنوری عێراق-ئێرانەوە بەرەو رۆژئاوا دەکشێ تادەگاتە خوارووی جەسان، لەوێوە هاوڕێك لەگەڵ سنوری عێراق - ئێران بەرەو رۆژئاوای بە لەدووزو

[١] خەبات عەبدوڵا: بنەما تیۆرییەکانی جوگرافیای عەسکەری کوردستانی باشور، چاپی دووەم، سلێمانی-٢٠٠٥. ل٢٤٣.

[٢] شەرەف نامە، وەرگێرانی بۆ زمانی کوردی هەژار، چاپخانەی نعمان، نەجەف-١٩٧٣، ل ١٢٧

شارەبان دەڕواو لەوێشەوە بەرەو چیای حەمرین هەڵدەکشێ. ئینجا بەرەوباکوری رۆژئاوا لەگەڵ زنجیرە چیای حەمریندا دەڕوا تا دەگاتە فەتحە، لەفەتحەدا لەگەڵ رووباری دیجلە بەرەو سەر هەڵدەکشێ. هەموو ئەو زەوییانەی دەکەوێتە رۆژ هەڵاتیەوە بەرکوردستان و ئەو زەوییانەشی لەڕۆژئاوایەتی بەرناوچەی عەرەبی عێراق دەکەوێ، تادەگاتە سەروی شاری موسڵ. لە سەروموسڵیشەوە هێڵێکی ڕاست ڕوو لەباشوری ڕۆژئاوا دەکات و بەخوار تەلەعفەردا تێدەپەڕێ تادەگاتە(١٠کم) باکوری شاری(بەعاج) ئینجا بەهێڵێکی راست بەرەو رۆژئاوا دەڕوات و لەگەڵ سنوری عیراق سوریا یەکدەگرێتەوە."[١]

سەنتەری لێکۆڵینەوەی کوردیش لەپاریس لەساڵی(١٩٤٦ز)دا لەسەر سنوری کوردستان بەم شێوەیە دەنوسێ و دەڵێ:"سنوری ئەم خاکەی کورد لیێ ئەژی لەباکورەوە بەهێڵێك دەست پێدەکات، لەچیای کورد بەرەو باکور هەڵدەکشێ و بەناوچەکانی کیلس و مەرعەش و ئەلبیستان و دیڤریکی تێدەپەڕێ هەتا دەگاتە رووباری کەلکیت، سنوری رۆژهەڵاتی دەستپێدەکات بەهێڵێك لەفارس بەرەو باشوری رۆژهەڵات و کەناری رۆژئاوای دەریاچەی ورمی دەبڕێ، لەدوایدا درێژدەبێتەوە بەرەو سنەو کرماشان هەتا لوڕستان و ناوچەی بەختیاری سنوری باشوری رۆژئاوا بەهێڵێك دەست پێ دەکات

[١] ئەمنی ستراتیژی عێراق و سێکوچکەی بەعسیان: تەرحیل، تەعریب، تەبعیس، چاپی دووەم، سلێمانی-١٩٩٩،ل ١٤٨-١٤٩.

لەباشوری لوڕستانەوە درێژدەبێتەوە بەرەو رۆژئاواو مەندەلی دەبڕێو بەرەو رۆژئاوای خانەقین تێدەپەڕێ، هەتا تەپۆلکەکانی حەمرینو هەتا پشتێنەی یەکەم لەچیای شێخان، لەدوایدا پێچ دەکاتەوە بەرەو باکور بەدرێژایی قەدی تەپۆلکەکانی هەتا فیشخابور لەسەر رێی دیجلەو لەدوایدا پێچ دەکاتەوە بۆ رۆژئاواو بەرەوچیای شەنگارو هەتا کۆتایی پێ دێت بەزێی فورات لەنزیک تەرابلوس."[1]

(د.ئازاد نەقشبەند)یش پێی وایە: "سنوری کوردستانی عێراق لەشاری بەدرەوە دەست پێدەکاتو لەوێوە سنوری بەرەو مەندەلیو شارەبانو بەتەنیشت چیای حەمرین دەڕوا تا لەدیجلە دەپەڕێتەوەو لەڕۆژئاوای دیجلەوە بەتەنیشت چیای مەکحولو شەنگار دەڕوات تا دەگاتە سەرسنوری عێراق-سوریا."[2]

ئێمە لێرەدا دەتوانین لەکۆی سەرجەم راوبیروبۆچوونەکان لەمەڕ سنوری جوگرافی کوردستان ئەوڕاستییە هەڵهێنجین کە تەپۆلکەکانی حەمرین دەبنە خاڵی جیاکەرەوەی کوردستان لەعێراقو کەرکوکیش زۆر زیاتر لەوە دەکەوێتە نێوەندی ئەو سنورەی کوردستانەوە کە ئێمە لێرەدا، لەسەرجەمی ڕاوبیروبۆچوونەکانی بیانیو رۆژئاواییو عەرەبو کوردەکانەوە وەرمانگرت.

(1) د.عبدالله غفور: جوگرافیای کوردستان. ل٢٥٢-٢٥٣.

(2) د.ئازاد نەقشبەندی: دەستنیشانکردنی سنوریکوردستان، گۆڤاری سیاسەتی دەولی(گۆڤارێکی وەرزییە سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیژی دەری دەکات)، ژمارە(٢)ی ساڵی سێیەم، تەموزی ١٩٩٤، ل٢٢.

بەمجۆرە ئەم سنورە جوگرافییەی ئێستای کوردستانی باشور، دەرهاویشتەی پێکهاتە سیاسییەکەی عێراقە[1] ناتوانرێت بوترێت کەرکوک شارێکی کوردنشینی تەواوەتییە، بەڵام دەبێت بوترێت ئەم شارە بەشێکە لەکوردستان[2] پێکهاتەی سەرەکی زۆرینەی دانیشتوانەکەی کوردە.

(1) خەبات عەبدوڵا: بنەماتیۆرییەکانی جوگرافیای عەسکەری کوردستانی باشور، ل١٠١.

(2) مجموعة الآكادميين العراقين: كركوك مدينة القوميات المتآخية، ص ٢٦.

بەشی دووەم

سیستمی ئیداریو سیاسەتی دەوڵەتی عوسمانی لەکەرکوکدا

باسی یەکەم

گۆڕانی سیستمی ئیداری دەوڵەتی عوسمانیو دروست بوونی ویلایەتی موسڵ (١٨٧٩ز)، پێگەو بارودۆخی کەرکوك لەوگۆڕانەدا

کۆنترین دابەشبوونی ئیداری خاك لەکوردستانو وولاّتانی دەوروبەردا بۆ سەردەمی دەسەلاّتی(داریوشی یەکەم٥٢٠-٥١٥پ ز) دەگەڕێتەوە، داریوش ولاّتانی هاخامنشینی بەسەر چەند بەشێکدا دابەش کردبوو، بەڕێوەبەرێکیشی بۆ هەر بەشێك لەو بەشانە دانابووو نازناوی(خشسراپاون)ی پی بەخشیبوون.[1]

[1] خەبات عەبدولاّ: بنەما تیۆرییەکانی جوگرافیای عەسکەری کوردستانی باشور، ل٢٦٩.

لەسەردەمی ساسانییەکانداو لەناوەڕاستی سەدەی سێیەمی زاینییەوە ئەو ناوچانەی سەر بەهەریەك لەشارەزوورو(بیت گرمێ) بوون، چووە نێو سنوری دەسەلاّتی ساسانییەکانەوە[1] پێدەچێت ناوچەکە لەسەردەمی خەلافەتی ئومەوییەکاندا لەلایەن والی شاری کوفەوە بەڕێوە برابێ، چونکە دورایی جوگرافی ناوچەکە هەروا هەڵدەگرێ، پاش شۆڕشی عەباسییەکانیش(١٣٢ك-٧٥٠ز)، ئەم ناوچانە بوونەتە بەشێك لەئیمپراتۆرییەتی عەباسییەکانو لەبەغداوە حوکم کراوە.[2] کاتێکیش مەغۆلەکان دەستیان بەسەر رۆژهەلاّتی ئیسلامیدا گرت، لەسەدەی(٧ك-١٣ز)، هەندێك گۆڕانکاری لەنەخشەی کارگێڕی کوردستاندا ڕوویدا، ویلایەتو گۆڕانکاری نوێ لە ناوچەکەدا هاتە کایەوە، لەگرنگترین ئەو گۆڕانکارییانەش، لەدوای داگیرکاری مەغۆلەکان لەکوردستاندا روویدا، دروست بوونی ویلایەتێك یان هەرێمێك بوو بەناوی کوردستان.[3]

دەوڵەتی عوسمانیش لەڕووی کارگێڕییەوە، دابەشی چەند یەکەیەکی گەورە ببوو، کەزاراوەی(ویلایەت-Viluyat) یان بۆ هەریەکەیەك بەکار دەهێنا، ویلایەت یان(ئیالە)یش بۆچەند یەکەیەکی کارگێڕی بچوکتر دابەش ببوو، پێی دەوترا(سەنجەق

[1] د.جمال رەشید: کەرکوك لەچاخەکۆنەکاندا، گۆڤاری سەنتەری برایەتی، ژمارە(٢٠) ، هاوینی٢٠٠٠، ل٦٣.

[2] قادر محمد: ناوچەی کەرکوك لەسەردەمی عەبباسیەکاندا،ل ١٠٤.

[3] د.زرار توفیق: کردستان في قرن الثامن الهجری،(دراسة في التأريخ السياسی والاقتصادی)، طبعةالأولى، اربیل-٢٠٠١،ص ٤٦.

Sanjuk)، یـان(لیـوا-Liva)، سـەنجەقیش بـۆ یەکـەی بـچوکتر دابـــەش دەبـــوو کـــە(قـــەزاکان-Kazaler) یـــان کـــەرتی خـــۆجێی(المقاطعـــات المحليـــة) بـــوون، هـــەر قەزایـــەکیش لەشارۆچکەو گوندەکانی پێکدەهات، یان لەکۆمەڵێ دێهات(ناحیە Nahiye)ی پێـــدەگوترا. ئـــەویش شارۆچـــکەیەکی بـــچوك‌و گوندەکانی دەگرتە خۆ، سەنجەقیش هەمیشە بەیەکەی کارگێڕی بنـــچینەیی دەژمێـــردرا، بۆیـــە والی گـــرنگترین ســـەنجەقەکانی هەڵدەبـــــژاردو دەیکـــــردە ناوەنـــــدی کـــــارگێڕی، ئـــــەم ســـەنجەقانەش(ســـەنجەقی پاشـــا-Pasha Sanjaki) یـــان پـــێ دەوترا، ئەو والییەی کە کاروباری ویلایەتی پێ سپێردرابوو پێـی دەوتـــرا(بەگلـــەر بـــەگی-Baylerbeyi)* واتـــە بـــەگی بەگـــەکان، پلەوپایەی(میری میرانMiran Mer) یان هەبوو کەزاراوەیـەکی فارسـییەو لەکوردیـشدا هـەمان واتـا دەگەیـەنێ‌و بـەو واتایـەی سـەرۆکایەتی میری سـەنجەقەکانی سەر بە ئەیالەتەکەی دەکات. ئەوانەی دوایش پێیان دەوترا (سەنجەق بەگی-Sanjakbeyi) واتـە بـەگی لیـوا ئەمانـە پلـەی(میرلیـوا) یـان هـەبوو، ئەمـەش وشەیەکی فارسییەو واتای سـەرۆکی لیوا دەبەخشێت، سـەنجەق بـەگ لەقـەزای ناوەنـدی سـەنجەق دادەنیـشێت‌و قـەزاکانی دیکـە لەلایەن دادوەر(صوباشی)یەوە بەڕێوە دەچوو، کاروباری ناحیەو

* بگلربگی-Baylerbeyi:- زاراوەیەکی تورکییەو بەواتای بەگی بەگەکان دێت‌و ئەمە بۆلەقەبی پاشا لە پلەیەکی بەرزدا، یان بۆحاکمی ئەیالەت بەکار دەهات.(لونگریك: اربعە القرون.. ص٣٦٨).

گوندەکانیش لەلایەن ئەو کەسانەی پێیان دەوترا(کتخدا-کوێخا) بـەڕێوە دەچـوون‌و ئەمانـەش بەشـێوەیەکی ئاسـایی لـە گـەورەی ئەوگوندانـە پێکـدەهاتن‌و جێگـەی باسـە هـەمان ڕیزبەنـدی‌و ڕێکخستنی ناوبراویش لەسوپادا پـەیڕەودەکرا، چونکە دەوڵـەتی عوسمـانی بـەحوکمی مۆرکـە شـەڕانگێزییەکەی لەیاسـاکانیدا هەردوو لایەنی کارگێڕی‌و سەربازی پێکەوە گرێ دەدا.[1]

لـە سیستەمی کارگێڕی دەوڵـەتی عوسمانیدا، (ئەنجومـەنی ویلایەتـەکان) هـەبوو ئـەو ئەنجومەنانـە لـە ئەندامـە ئاسـاییەکان پێکهـاتبوو، ئـەویش بـەپێی پلـەو پایـەیان، واتـە لـە فەرمانبـەری باڵادەسـتی ویلایەتەکـە بەسـەرۆکایەتی (والی)و دواتـر: جێگـری والـی‌و دەفتـەردارو قائیمقـام‌و نووسـەران‌و مـوفتی‌و ئەندامـە هەڵبـژێردراوەکانی، کـە ژمارەیـان (٤-٩) ئەندام بـوون هـەروەها چـەند کەسـانێك لـە ویلایەتەکانـدا نوێنـەری تایفـە ئاینیـە جـۆر بەجۆرەکان بوون، بەڵام لـەو ویلایەتانـەدا (هـەر سـێ ویلایەتەکـەی موسـڵ‌و بەغـداو بەسـرە) ئەنجومـــەنی کـــارگێڕی لیواکـــە، بـــە سـەرۆکایەتی موتەسـەریف‌و جێگرەکـەی‌و ژمێریـارو بەڕێوەبـەری تـــەحریرات‌و ٤ ئەنـــدامی هەڵبـــژێردراوی مـــەدەنی بـــوو، لـــە قەزاکانیشدا، ئەنجومەنی کارگێڕی قەزا کە قائیمقام سەرۆکایەتی دەکـــردو دوای ئـــەم ئەنـــدامانی مـــودیر مـــاڵ‌و بەڕێوەبـــەری

[1] د.ئەحمـەد عوسمـان ئەبوبـەکر، سـەعدی عوسمـان حسێن: کوردسـتانی باشـور لەسـەدەکانی ١٧و١٨دا، گۆڤـاری سـەنتەری برایـەتی ژمـارە (٢٣)، بەهاری ٢٠٠٢، ل٧٠.

تەحريرات و موفتی و ئەندامە هەڵبژێردراوە مەدەنييەكان، كە ژمارەيان (٤) ئەندام بوو، لە هەمان كاتدا دەگونجا ژمارەی ئەندامانی ئاسايی و ئەندامە هەڵبژێردراوەكان بەپێی ويلايەتەكان و ليواكان و قەزاكان زيادو كەم بكرێت، ماوەی بەستنی ئەنجومەنی ويلايەتەكان يان ليوا لە (٤٠) ڕۆژ زياتر نەبوو، كە لە ماوەی ساڵێكدا جارێك كۆدەبوونەوەو والی گوێی لە ئەندامانی ئەنجومەن و بۆچوون و پێشنياركراوەكانيان دەگرت، بەڵام مەرج نەبوو ئەوانەی، كە دەخرێنە بەردەستی والی هەستێت بەجێبەجێ كردنيان، شايانی باسە ئەندامە هەڵبژێردراوەكان بۆ ئەو ئەنجومەنی ويلايەتانە ياخود ليوايانە، بە شێوەيەكی گشتی لە چينی خانەدان و دەوڵەمەندەكان بوون، چ لەناو هەر سێ ويلايەتەكەدا يان لە ليوا يان لە قەزاكاندا بووبێت زۆربەی ئەو ئەندامی ئەنجومەنانە بەبێ ئاگا دڵسۆزييان بۆ والی و فەرمانبەرە باڵادەستەكان و موتەسەريف دەنواندو چيان بوتايە بەگوێيان دەكردن و جێبەجێيان دەكردو لارييان لەسەر فەرمانەكانی ئەوان نەدەنواند، ئەمەشيان لەبەر پاراستنی بەرژەوەندی تايبەتی خۆيان بوو، نەوەكو دەست بەسەر بەرژەوەندييەكانياندا بگيرێت يان بەرژەوەندييەكانيان بكەوێتە مەترسييەوە[1].

پاش جەنگی چاڵدێران و بەتايبەتی لەساڵی (١٥١٦ز) دا، موسڵ كەوتە ژێر دەسەڵاتی عوسمانييەكان، لەپاش ئەم دەست

(١) عبدالخاليد سابير، ويلايەتی موسڵ لە ساڵنامەی عوسمانيدا، گۆڤاری هەزار مێرد، ژمارە (٢٦)ی ساڵی هەشتەم، ل ١١٩ – ١٢٠.

بەسەرا گرتنە، موسڵ بوو بەليوا(سەنجەقێكی) عوسمانی، سەر بە ويلايەتی دياربەكر لەبەڵگە نامەيەكی عوسمانی ساڵی (١٥٣٩-١٥٤٠ز)دا سنوری ويلايەتی موسڵی ئەوكات بەم شێوەيە دياری كراوە، ويلايەتی ديار بەكر لەباكور، ويلايەتی شارەزوور لەرۆژهەڵات و ويلايەتی بەغدا لەباشور، ويلايەتی(ريقە) لەرۆژئاوا.[1] موسڵی كۆن و سلێمانی و كەركوك پێيان وتراوە(شارەزوور). ئەم ويلايەتانەش لە لايەن پادشا لە بەغدا بەڕێوە براوە،[1] لەساڵی (١٦٣٩ز) وە سەفەوييەكان و عوسمانييەكان ڕێكەوتن نامەی(زەهاو)يان لەبارەی دياری كردنی سنوری هەردوو لامۆركرد، هەر لەو كاتەوە تاوەكو ساڵی (١٨٧٩ز) گۆڕانكاری زۆر بەسەر ويلايەتی موسڵدا هاتووە، سەردەمێ تەنها سەنجەقێك بووەو بۆماوەيەكيش بەتايبەتی لەساڵی (١٧٢٦ز)دا ناوچەكەو دەوروبەری لەژێر دەسەڵاتی واليەكی عەرەبدا بووە،[2] ئەم ويلايەتە(ويلايەتی موسڵ)، تاوەكو ساڵی (١٨٧٨ز) بە ويلايەتی شارەزوور ناودەبرا، كەركوكيش مەڵبەندی ئەم ويلايەتە بووە،[3] لەسەدەی هەژدەشدا

(١) سەلام ناوخۆش: هۆكارەكانی لكاندنی ويلايەتی موسڵ بەعێراقی عەرەبيەوە، چ.يەكەم، كوردستان – ٢٠٠٠، ل٧٤-٧٥.

(1) Habibolah Atarodi: Great Powexs,Oil And The Kurd In Mosul: Univreseity Press OF America-2003, Pxiv

(٢) د. فاضل حسين: مشكلة الموصل، ص ١٠٥.

(٣) د.نوری تاڵەبانی: وويلايەتی موسڵ لەلايەن ئينگليز لكێنرا بە دەوڵەتی عێراقەوە، گۆڤاری كەركوك، ژمارە(٢)ی ساڵی پێنجەم، پايزی ٢٠٠٣، ل٨.

کەرکوك ناوەندی(مەرکەزی) ئەیالەتی شارەزوور بووە، دابەش کرابوو بەسەر سێ لیوادا، ئەوانیش لیواکانی کەرکوك‌و هەولێرو سلێمانی، سەنجەقی موسڵ قەزاکانی(دهۆك، زاخۆ، زێبار، سنجار، ئاکرێ)ی دەگرتەوە، بەڵام سەنجەقی شارەزوور(کەرکوك)، گەورەترین سەنجەقی ویلایەتی موسڵ بوو لەپێکهاتەو ژمارەی ناحیەو گوندەکانیدا، پێکهاتبوو لە(٦قەزاو)(١٧ناحیەو) (١٧١٢گوند)،[1] سەرهەڵدانی ئەم ویلایەتەش بۆ رێکخستنەوەی پارچەکانی ئەمارەتی(میرنشینی) شارەزوور بوو، کەپێشتر لەژێر دەسەڵاتی ئەردەڵانییەکاندا بوو، دەسەڵاتی عوسمانییەکان لەم ویلایەتە شێوەیەکی رووکەشی هەبوو، دەسەڵاتی راستەقینە بەدەستی میری ئەردەڵانەکانەوە بوو، ئەومیرانەی لەسەر شێوازی کۆن فەرمانڕەوایی میرنشینەکەیان دەکرد هەروەکو ئەوەی لایەنگری عوسمانییەکان نین.[2] هەر لەم بارەیەوە لەئینسکلۆپیدیای ئیسلامی دەربارەی ناوچەی کەرکوك، دەوروبەری تیایدا هاتووە:"دەسەڵاتی راستەقینەی ئەم ناوچەیە لەسەرۆکە کوردە خۆجێیەکانی میرنشینی ئەردەڵان بوون، دەسەڵاتی عوسمانی دواتر توانی

(1) د.جبار قادر: السياسات الحكوميه بحق الكرد في كركوك خلال عهد الملكي، گۆڤاری کەرکوك ژمارە(١٤) پایزی-٢٠٠٢، ل ١٨٨.

(2) وەرگیراوە لە: ئەژی: مێژووی سەردەمە کارگێڕی‌و بەڕێوەبەرییەکانی ناوچەی کەرکوك، گۆڤاری کەرکوك ژمارە(٤)ی ساڵی دووەم، بەهاری٢٠٠١- ل٤٢.

بەپشت بەستن بەچالاکی میرەکانی شارەزوور دەسەلاتی خۆی بەسەر ئەم شارە(شاری کەرکوك) بسەپێنێت[1].

سەنجەقەکانی ئەم ویلایەتە هەردەم لەگۆڕانی زۆرو کەمدا بووە کەپاشتر بەشێکی زۆری بەر بابانەکان کەوتووە.[2] لەساڵی (١٨٠٩ز)دا ناوچەی شارەزوورو سلێمانی لەژێر فەرمانڕەوایەتی یەکێك لەمیرەکانی دەوڵەتی عوسمانیدا پەنای بردۆتە بەر(فەتح عەلی شا)، ئێرانیش بەردەوام لەسەر ئەم ناوچەیە لەگەڵ دەربارەی عوسمانیدا لەمشتومڕو ناکۆکیدا بوو، بەڵام ئەم ناوچەیە وێڕای داگیرکاری(محمد علی میرزا)یش لەکۆتاییدا کەوتەوە ژێر قەڵەمڕەوی دەوڵەتی عوسمانی،[3] لەدوای گواستنەوەی بنکەی ویلایەتەکە بۆشاری کەرکوك، گۆڕانکاری گرنگ لەمێژووی ویلایەتەکەدا ڕوویدا، ئەمەش ئەوە روون دەکاتەوە کە تەنها گرنگی ئەم ویلایەتە، لەدەست بەسەراگرتنی دەروازەکانی چیادا نییە، لە سنورەکانی لەگەڵ ئێراندا، بەڵکو روانینە بەسەر ناوچە فراوانە دەشتییەکانی شارەزووردا، ئەم دەشتاییە، سەرەکیە بۆ ناو هەردوو وویلایەتی بەغداو موسڵ، بۆیە دەبینین گرنگی ئەم وویلایەتە لەڕووی سەربازییەوە بۆ

(1) وەرگیراوە لە: پ.د. ئازاد نەقشبەندی: کاریگەری نەوتی کەرکوك لەسەر راگوێزانی کورد، ل٢٣.

(2) ئەژی: مێژووی سەردەمە کارگێڕی‌و بەڕێوەبەرییەکانی ناوچەی کەرکوك،ل ٤٣.

(3) حەسەن ئەرفەع: کوردەکان(لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی سیاسی)یە، و. سەردار محمد، سلێمانی-٢٠٠١، ل٤٢.

دەوڵەتی عوسمانی زیاتر بەرگری کردن بوو، لەوەی ببێتە ناوەندێکی هێرش کردن، وەك سیستمی باوی دەرەبەگایەتیش لەماوەی سەدەی شانزەهەمدا ویلایەتەکە دابەش کرا بۆ(٢٠سەنجەق)، لەناوەڕاستی سەدەی هەڤدەمیشدا کرابە(٣٢) سەنجەق، زۆری سەنجەقەکان بەقەڵاو دەروازەی گرنگ پارێزراون، چونکە شوێنی بڵاوبوونەوەی هۆزایەتی و هەڕەشەی بەردەوامی ئێرانییەکانی لەسەر بووە، هەرچەندە ئەمڕۆ ناوی سەنجەقەکانی شارەزوور بەتەواوی نازانرێت بەڵام بەپێی ئەو بەڵگانەی هەیە سەنجەقەکانی شارەزوور بریتییە لە(کەرکوك شوێنی(پاشا)بووە، هەولێر، هەریر، کۆیە، شەمامك، مەخمور، ئەبورمان، ئەوشتی، باف، برند، بلفاس، بیل، شهرباز، شهرزوور، عجورقلعە، غازی، کشان، مرکاوە، مهربان، هەزارمێرد، ڕۆدێن، شەمێران، قەرەداغ، جاغان،قزڵجە، بیە، زەنکە، ئەنجیران)، [١] لەساڵی (١٨٦٤ز) دا لە ژێر ڕۆشنایی یاساکانی فەرەنسیدا، دەرچووە [*]،بەمەبەستی ڕێکخستنی کارگێڕی هەرێمەکان و بەستنەوەیان بەسەنتەرەوە، لەکانونی یەکەمی ساڵی (١٨٧٠ز) دا یاسای کارگێڕی

(١) ئەژی: مێژووی سەردەمە کارگێڕی و بەڕێوەبەرییەکانی ناوچەی کەرکوك، ل٤٢-٤٣.

* کاربەدەستانی عوسمانی هەرێمەکانی ژێر دەسەڵاتیان دابەش کردبوو بۆ چەند قەوارەیەکی ئیداری، ویلایەت، سەنجەق، قەزا، ناحیە یاسای کارگێڕی فەرەنسایش بەهەمان شێوەبووە.(کوردو کوردستان: ن. کۆمەڵێك لەپسپۆڕان و ئەفسەرانی ئینگلیز، و حسین و عثمان حسین احمد، چ یەکەم، هەولێر ٢٠٠٢. ل١٠)

ئەیالەتەکان لەسەر بنەمای یاسای نوێ دەرچوو، بۆئەم مەبەستەش مەدحەد پاشا، هەستا بەڕێکخستنی کارگێڕی نوێی ویلایەتەکان لە سەرتاسەری عێراقدا، لەنێوان ساڵانی (١٨٦٩-١٨٧٢ز)[١] مەدحەد پاشا هەوڵی هێنانەکایەی کۆمەڵێك چاکسازی پێویستی داو هەوڵیدا بۆ دانانی دەستوورێك بۆبەڕێوەبردنی لەساڵی (١٨٧٦ز) دا.[٢]

لەسەردەمی مەدحەد پاشادا، جارێکی دیکە موسڵ دەبێتەوە بەوویلایەت و ئەوسا سنوری وویلایەتی موسڵ بەمجۆرەی لێ دێت: وویلایەتی دیاربەکرو وان لەباکور، مەملەکەتی فارس لەرۆژهەڵات، سەنجەقی(دیرالزور) لەرۆژئاوا، ویلایەتی بەغداش لەباشوور سنوری بووە[٣]، ئەمانە لەکاتێکدا عێراقی ئێستا لەو سەردەمەدا دابەش ببوو بۆ سێ ویلایەت ئەوانیش ویلایەتەکانی موسڵ و بەغداو بەسرە بوون وهەر ویلایەتێکیش ژمارەیەك سەنجەق و قەزاو ناحیەی دەگرتەوە.[٣]

(١) د.کمال مظهر احمد: کرکوك وتوابعها، ص٣٩.

(٢) عبدالوهاب الکیالی: موسوعة السیاسیة، طبعة الأولى، بیروت-لبنان، مارس١٩٧٤. ص٧٥.

(٣) وەرگیراوە لە: سەلام ناوخۆش: هۆکارەکانی لکاندنی وویلایەتی موسڵ.... ل٧٧.

(٣) د.خلیل اسماعیل محمد: ڕۆڵی ڕەهەندی نەتەوەیی لەگۆڕینی سنوری کارگێڕی پارێزگای کەرکوکدا، وەرگێڕانی لەعەرەبییەوە د.جەزا تۆفیق تالیب، چاپخانەی گەنج، ٢٠٠٥، ل٣.

لەساڵی (١٨٧٩ن) دا کاتێك گۆڕانکاری لەئیدارەی ویلایەتەکاندا roویدا هەردوو سەنجەقی کەرکوك‌و سلێمانیش خرانە سەر ویلایەتی موسڵ، لەئاکامدا ویلایەتی موسڵ بوو بەویلایەتێکی سەربەخۆو پێکهاتە ئیدارییەکەشی پاش ساڵی (١٨٧٩) بەم شێوەی خوارەوەی لێهات.[(١)]

لیوا	موسڵ	کەرکوك	سلێمانی
قەزا	موسڵ- ئامێدی زاخۆ- هۆك ئاکرێ-سنجار	کەرکوك- رەواندوز کۆیە-رانیە هەولێر-کفری	سلێمانی- گوڵعەنبەر مەعمور- حەمید بازیان شارباژێڕ جاف

کوردستان دوای دروست بوونی ویلایەتی موسڵ لەساڵی (١٨٧٩ن) دا بووە ویلایەتێکی ژێردەستەی دەسەڵاتی عوسمانی‌و دەرگای هاتن‌و نیشتەجێبوونی تورکمانی* * بۆ

[(١)] سەلام ناوخۆش: هۆکارەکانی لکاندنی ویلایەتی موسڵ.... ل٧٧.

* تورکمانەکانی عێراق بەڕەچەڵەك دەچنەوە سەر ئەوخێڵە کۆچەرە تورکانەی ئاسیای ناوەڕاست، کە لەناوچەکانی نێوان دەریای قەزوین‌و سنووری رۆژئاوای چین شوێنی کۆچ‌و کۆچباریان بووە، زۆرجاریش وشەی تورکمان بەهەموو ئەو تورکانە دەوترێت لە وڵاتانی فارس ئازەربایجان، ئاسیای بچوك(تورکیا)، سوریا، میسروعێراق نیشتەجێن، ئەوتورکانەی=

والآکرا، داگیرکەرانی کوردستان دەست بەجێ سەربازو چەندرمەو خەڵکی سەربەخۆیان لەشاروشارۆچکەکانی سەر رێگاوبان‌و هاتوچۆی گشتی نیشتەجێ کرد، چونکە کوردستان لەسەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا رێگایەکی گرنگ‌و پڕبایەخی بازرگانی‌و هاتوچۆی سەربازی نێوان هەردوو ئیمپراتۆریەتی عوسمانی‌و دەسەڵاتدارانی ئێرانی بووە، کە لەشەنگارو تەلەعفەرو موسڵ‌و هەولێرو پردێ‌و پاشان بەناو کەرکوك‌و داقوق‌و کفری‌وخانەقین‌ومەندەلی تێدەپەڕی بۆ ناو ئێران لەڕێگای شارەکانی سەر بەسنورەوە.[(١)]

=لەئازەر بایجاندا نیشتەجێ بوون بەئازەربایجانی یان ئازەری ناوبانگیان دەرکرد، ئەوانەی لە ئاسیای بچوك نیشتەجێ بوون بەعوسمانی ناسران‌و ئەوانەشی تاوەکو ئێستا ناوی تورکمانیان بۆماوەتەوە تورکەکانی عێراقە.(د.خەلیل ئیسماعیل: دابەشبوونی جوگرافی تورکمان لەعێراقدا، گۆڤاری سیاسەتی دەولی، ژمارە(٤)ی ساڵی دووەم، کانونی دووەمی ١٩٩٤، ل٢٠).

* بوونی تورکمان لەکەرکوکدا لەپێش عەرەبەوەیە، بەڵام لەپێش کوردەوەنییە. یەکەم دەرکەوتنی تورکمان لەکەرکوك دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی پانزەی میلادی، پاشتر ژمارەیەکی زۆر تورکمان لەهەرێمەکانی- ئەنادۆڵەوە گواسترانەوە بۆ زەوی هەرێمە جیاوازەکان لەنێوان بەغداو ئەستەمبوڵ، لەپێناو پارێزگاری کردن لەرێگاوبانەکان.(فریداسسرد: المسألة الكردية بعد قانون ادارة دولة العراقية، سليمانية-٢٠٠٥،ص٩١-٩٢.)

[(١)] محمد سعید سۆفی: پارێزگای کەرکوك لەناوپاکتاوی رەگەزیدا،٢٠٠٠،ل ٢١.

هەر لە نووسراوەکانی دەوڵەتی عوسمانیدا هەیکەلی کارگێڕی سەنجەقی شارەزوور بەپێی ژمارەی دانیشتوان و گوندو ناحیەکانی بەم شێوەیەی لای خوارەوە هاتووە[1]:

قەزا	ژمارەی ناحیە	ژمارەی گوند	ژمارەی دانیشتوان
کەرکوک	٥	٣١٠	٣٠,٠٠٠
ئەربیل	–	٣٣٠	١٢,٠٠٠
ڕانیە	–	٤٥	٥,٠٠٠
ڕەواندوز	٣	٥٥	١٠,٠٠٠
کفری(صلاحیە)	–	٢٥٢	١٨,٠٠٠
کۆیسنجق	–	١٥٨	١٤,٠٠٠

ئەم سیستەمەیش هیچ گۆڕانێکی وای بەسەردا نەهات بەهۆی ئەگەرەکانی نزیکبوونەوەی جەنگی جیهانییەوە، ئەمەش لە ساڵنامەی عوسمانیدا جێگیرە، کە بەیەکێك لە سەرچاوە گرنگەکان دەژمێردرێت، لەم بارەیەوە لە ساڵنامەی (١٣٢٩ك / ١٩١١ز)دا هاتووە کە سەنجەقی کەرکوک لە (ئەربیل، ڕەواندوز، کۆیە، ڕانیە، کفری(صلاحیە)) پێکهاتووە، لەگەڵ سەرجەم ئەو شوێنانەی دیکە کە سەر بەم ناوچانە بوون[2].

(1) ستار مصطفى: كردستانية كركوك حسب ارقام و احصائيات غير، گۆڤاری کەرکوک ژمارە (٤)ی ساڵی شەشەم، بەهاری ٢٠٠٥،ل ١٧٨.

(2) د. كمال مظهر احمد: كركوك و توابعها، ص ٤١.

کاتێکیش لەساڵی (١٨٧٩ز) دەوڵەتی عوسمانی بڕیاریدا مەڵبەندی ویلایەتی موسڵ بۆ شارەزوور بگوازێتەوە، شاعیری کورد(شێخ ڕەزای تاڵەبانی)* ، لەدێڕە شیعرێکدا خەم و پەژارەی خۆی دەربڕیوە و خەڵکەکەشی لەمەترسییەکانی ئەم وەرچەرخانە وریا کردووەتەوە، هەروەها ناوی والییە نوێیەکەشی هێناوە پێدەچێت ناسیبێتی، چونکە پێش ئەو مێژووە (شێخ ڕەزا) لە کەرکوک بووە، شاعیر دەڵێت:

* شێخ ڕەزا کوڕی شێخ عبدولرەحمانی شێخ ئەحمەدی کوڕی مەلا مەحمودی کوڕی یوسف ئاغایە، لەساڵی(١٢٥٣ك-١٨٣٧ز) لەگوندی(قرخ) نزیك چەمچەماڵ لەدایك بووە، لەتەمەنی حەوت ساڵیەوە وەك فەقێ خوێندوویەتی لەمەدرەسەی زانای بەناوبانگ جەلی زادە لەمزگەوتی گەورەی کۆیە، لەمزگەوتی گەورەی سلێمانیش خوێندوویەتی، لەتەمەنی بیست و پێنج ساڵیدا خۆی بەخوێندنی ئەدەبیاتی عەرەبی و فارسی و تورکییەوە خەریك کردووە، سەردانی حەلەب و ئەستەمبوڵ وگەلێك لەشارەکانی دیکەی ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی کردووە، بەم شێوەیە ژیانی بردۆتە سەر تا لەڕێکەوتی(١٠ی موحەرەمی ساڵی ١٣٢٨ك-٢٠ی کانونی دووەمی ١٩١٠ی.ز) لە بەغدا کۆچی دوایی کردووە لەگۆڕستانی شێخ عەبدوولقادری گەیلانی بەخاك سپێردراوە .(شێخ محمدی خاڵ، دیوانی شێخ ڕەزای تاڵەبانی، چاپی یەکەم، سلێمانی-٢٠٠٣، ل٢٤-٢٥-٢٦)

موسڵ بووە مەڵبەندی ویلایەت(نافیع ئەفەندی)ش بووە والیەکەی نەگبەت خۆی رەعیەت وقوربەسەر خەڵکەکەی [١]

لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدە بەدواوە ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی هەوڵی پەیڕەوکردنی سیاسەتێکی مەرکەزیدا لەسەرتاساەری ئیمپراتۆرییەتەکەدا[٢] ئامانجی سیاسەتەی نوێی عوسمانیش بۆگەڕانەوەی دەسەڵاتی مەرکەزی بوو لەهەرێمە جیاوازەکانی ئیمپراتۆرییەت و کوردستاندا، لەپێناو زیاتر پتەوکردنی دەسەلاتی کارگێڕی عوسمانی و دانانی کاربەدەستە تورکەکان لەسەر کوردستان و(تحکم) کردن بە رەوشی کارگێڕی و ئابوری کوردستانەوە[٣].

بەمجۆرە ویلایەتی شارەزوور پاش بەردەوام بوونی لەسێسەد ساڵ زیاتر بەرەو بچوکبوونەوەو گۆڕانکاری رۆیشت، لەوویلایەتەوە بۆ(متصرفیة)، پاشان بە وویلایەتی موسڵەوە لکێنرا و لە کۆتایدا لەرێکەوتی(١٣٠٩ی رۆمی بەرامبەر٢ی شوباتی ١٨٩٣ی زاینی)، لەسەر داواکاری سەرۆك

[١] د.نوری تاڵەبانی: سیاسەتی گۆڕینی واقیعی نەتەوەیی کەرکوك لەکۆنەوە تائەمڕۆ، گۆڤاری کەرکوك، ژمارە(١)ی ساڵی سێیەم، هاوینی-٢٠٠١ ل٤.

[٢] سعدی عثمان حسین: کوردستان والامبراطوریة العثمانیة،(دراسة في تطور السیاسی)، رسالة ماجستر، جامعة صلاح الدین، اربیل-١٩٩٥،ص ٦٤.

[٣] کامران عبدالصمد احمد دوستکی: کردستان العثمانیه(رساله ماجستر) جامعه صلاح الدین، اربیل ٢٠٠١،ص١٤٧.

وەزیران(صدری الاعظم) (جەواد پاشا) بەنوسراوێکی فەرمی لەلایەن سوڵتان عەبدوولحەمیدەوە، تیایدا بڕیاردرابوو لەسەر گۆڕینی ناوی(سەنجەقی شارەزوور) بۆ ناوی(سەنجەقی کەرکوك) ئەمەش پێویست بوو، چونکە لێکچوونێکی گەورە لەنێوان ناوەکانی سەنجەقی شارە زوورو ناوی(سەنجەقی زور-دێرزوور)دا هەبوو، کە ئێستا دەکەوێتە سوریاوە.[١]

ئەمەش دەقی ئەو بڕیارەیە، کە بۆ ئەومەبەستە دراوە:-

گۆڕینی ناوی سەنجەقی شارەزوور بۆ سەنجەقی کەرکوك:-

شورای دەوڵەت/فەرمانگەی ناوخۆ

ژمارە/٢٨٨٦.

دوای چاوپیاخشاندنی فەرمانگەی ناوخۆ لەیاداشتی(نضارەی ناوخۆ) لەبەرواری٢٠ی رەجەبی (١٣١٠ی کۆچی) نێردراو بۆ شورای دەوڵەت، لەبەر لەیەکچونی نێوان ناوی سەنجەقی شارەزوورو سەنجەقی زور، گواستنەوەو گەیاندنی نامەو نوسراوەکانی هەریەکێکیان بۆ ئەوی تریان بەهەڵە، مەترسی و زیانی لێ دەکەوێتەوە، لەکاتێکدا مەڵبەندی ئەو دوو سەنجەقانە لەرابردوودا ناوی تریان هەبووە، ئەوانیش ناوەکانی(دێر)و(کەرکوك)بووە، دوای رەزامەندی گۆڕینی ناوی یەکێك لەسەنجەقەکان کراوە بەناوە کۆنەکەی بۆ بەرگرتن لەڕوودانی هەر هەڵەیەك ئەگەر گونجاو بوو ناوی سەنجەقی(الزور) بگۆڕێت بۆ ناوە کۆنەکەی کەوا(الدیر)ە

[١] عبدالرقیب یوسف: حدود کردستان جنوبیة تأریخیاً أو جغرافیاً،ص١٣٢.

مەڵبەندی کارگێڕییە کەشی شارۆچکەی (الدیر) بێت، بیرکردنەوە لە کۆکردنەوەی ئەو ناوچانەی دەکەونە سنوری سروشتی سەنجەقی الزور پاشان ویلایەتێکی لێ دروست بکرێت، گرنگی ناونانی بەناوەکەی خۆی واتە چاوپۆشی کردنی لەگۆڕینی ناوی لیوای ناوبراو، پرسو راگۆڕکێ کرا لە یاداشتی(نضارەی ناوخۆ) دەربارەی ناوی لیوای شارەزوور بەناوە کۆنەکەی کە(کەرکوک)ەوە. ئەگەر رەزامەندی جەنابی سوڵتان وەرگیرا لەسەری، پێویستە فەرمانەکە بەفەرمانگەو مەڵبەندی(مرکز)ی ویلایەتەکان رابگەیەنرێتو لەرۆژنامەکانیشدا بڵاوبکرێتەوە.

(فەرمانودەسەڵات بۆ فەرمان بەدەستانە)

عاکف. شورای دەوڵەت

مۆر

١٢ی شعبانی ١٣١٠ی ك.

****

بابی عالی/بەڕێوەبەرایەتی صدارة بۆ سەر بڕیارەکە خۆی

ئامدی دیوانی همایونی

ژمارە/٢٢٧٠

گەورەم خاوەن شکۆ:

لەبەر لەیەکچونی ناوی هەردوو سەنجەقی(الزور)و(شهرزور) بۆ نەهێشتنی ئەوکارانەی کە دەبێتە هۆی هەڵە لەکاتی گواستنەوەو گەیاندنی زۆربەی نامەو نوسراوەکان بۆ ئەوەی تریان، لەسەر رەزامەندی جەنابی سوڵتان

بۆناو هێنانی(شارەزوور) بەناوە کۆنەکەی کە(کەرکوک)ە،(مضبطة) وفەرمانگەی ناوخۆو شورای دەوڵەت پێشکەش دەکەینو دەیخەینە ڕوو کەتایبەتە بەو راگۆڕکێیەی کراوە لەمەڕ یاداشتیٚ(نضارەی ناوخۆ) بۆ ئەنجامدانی کاری پێویست بۆی وهەرچی لەوبارەوە دەربچێت، دەسەڵاتو سایە لەلایەن جەنابی خەلیفەوەیە..[1]).

٢٥شعبان١٣١٠ یك. صدری الآعظم

٢ئاداری١٣٠٩ی رۆمی. جواد پاشا.

پاشان لە(٢ی شوباتی١٨٩٣ز) دا سەرۆك وەزیران(صدری الآعظم) جەواد پاشا بەنوسراوێکی رەسمی لەسوڵتان(عبدالحمید)ەوە ناوی(متصرفیە)ی شارەزووری گۆڕی بۆ(متصرفیە)ی کەرکوك.[2] بەمجۆرە لیوای کەرکوك لەسەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا بنکەیەکی گرنگی کارگێڕی بووە کە لەهەندێك کاتدا شارە زووریشی گرتووەتەوە، لەهەندێك کاتدا لیوایەکی سەربەخۆ بووە، کاتێ دەسەڵاتی بابانەکانیش لەم هەرێمەدا بنکەی بەڕێوەبردنی شارەزوور بووە، ماوەیەك بەدەست

---

(١) وەرگیراوە لە الموصلو کرکوك في الوثائق عثمانیة، ت.د.خلیل علی مراد، سلێمانی-٢٠٠٥، ص٦٨-٦٩، بڕوانە پاشکۆی ژمارە (٣).

(٢) د.عمر ابراهیم توفیق: الترکمان في العراق(دراسة تأریخیە جغرافیە)،گۆڤاری کەرکوك، ژمارە(٢٤)ی بەهاری-٢٠٠٥، ل١٥٩.

والی(ئەیالە)وە، یان(متصرفی) سەربە بەغدا یان ویلایەتی موسڵ بووە یان جیابووە لێیان.[1]

دوا بە دوای سەرجەم ئەو گۆڕانکارییانەی کە لە ویلایەتی موسڵدا ڕوویاندا، لە ساڵی (١٣٢٧ك / ١٩٠٩ز) سیستەمی کارگێڕی ویلایەتی موسڵو بەم شێوەیەی لای خوارەوەی لێهات[2]:

	لیوا	قەزا	ناحیە	گوند
ویلایەتی موسڵ	لیوای موسڵ	موسڵ	شێخان –عشائر سبعە	٥٠٦
		عمادیە	داودیە–برواری بالا–	---
		زاخۆ	برواری ژێر–ریکان–	١١٠
		دهۆك	نبروە	٢١٥
		عقرە	-----	١٣٢
		سنجار	مزوری	---
			زێبار	
			تلعفر	

(١) ئەژی: مێژووی سەردەمە کارگێڕیو بەڕێوەبەرییەکانی ناوچەی کەرکوك، ل٤٣.

(٢) عبدالخالید سابیر: ویلایەتی موسڵ لە ساڵنامەی عوسمانیدا، ل ١٢١.

	لیوای کەرکوك	کەرکوك	ملحە–داقوق–ئاڵتون–	٣٤٨
		ڕواندوز	گیل–شوان	٢٨٣
		کویسنجق	دیرە حەریرە– باڵەك–	١٢١
		ڕانیە	برادۆست–شیروان	٩٠
		اربیل	شەقلاوە	٢٣٠
		الصلاحیە	---	٩١
			سلطانیة، دیزەیی	
			قرەتەپە–طوزخورماتو	
	لیوای سلێمانی	سلێمانی	(قرەطاخ)	١٣٩
		گلعەنبر	الیجە،سروچك،قزلجە	٤٧٢
		معمـــورە	قلعەدیزە،سورکاش،مر	١٣٧
		حمید	گە	١٥٩ و
		بازیان	قلعە سیوکە، سنگاو	٧
		شهربازار	سنگ، ماوت	عەشیرە
				ت

ئەوەی جێگای سەرنجە لە سەدەی نۆزدەیەم، تاوەکو نەمانی دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی لە ناوچەکانی کوردستاندا، کاروباری باشوری کوردستان لە ئەستۆی هەردوو ویلایەتی موسڵو بەغداو ناوچەی جزیرەیش لە ئەستۆی ویلایەتی حەڵەبو ناوچەکانی دیاربەکرو هەکاری لە ئەستۆی ویلایەتی

ئەرزڕومدا بوو. گەرچی ئەو ناوچانە بۆ چەند ویلایەتێکی تر دابەش کرابوون ئەو سیستمە بەڕێوەبەرێتییەش کە دەوڵەتی عوسمان لە کوردستاندا لە سالآنی داگیرکاریدا پەیڕەویان دەکرد، تەنها بۆ دەستەبەرکردن و کۆکردنەوەی باجەکان و دابینکردنی بودجەی پێویست بوو بۆ دەوڵەت و کۆکردنەوەی هێزی چەکدار بۆ شەڕەکانیان جگە لەمانە هیچی دیکە نەبوو، هەر بۆیە بە درێژایی ئەو سالآنەیش لاوازییەکی گەورە لەو سیستەمەدا بەدی دەکرا[١].

[١] کەیوان ئازاد ئەنوەر: سیاسەتی دەوڵەتی عوسمانی لە کوردستاندا، گۆڤاری پەیڤین (گۆڤارێکی ڕووناکبیری وەرزییە)، ژمارە (٧)ی دیسەمبەری، ١٩٩٩،ل ٢٢٧.

باسی دووەم

(ڕێژەو ژمارەی دانیشتوانی کەرکوك لەسەرچاوە بیانیو تورکییەکانو ڕەوشی کۆمەڵایەتی شار)

گەلی کورد زۆر دەردەسەری بەدەست لێکترازانو پارچە پارچە بوونەوە چەشتووە لەسەردەمو قۆناغەجیاوازەکانی مێژوودا، وا هەڵکەوتووە کورد یەکبگرێو لەسەر خاکو زێدی خۆی دەوڵەتێك یاخود میرنشینێك پێکەوە بنێ. بەڵام زۆری نەبردووە دیسان لەبەر یەك هەڵوەشاوەو کەوتووەتەوە ژێر دەسەڵاتی وولاتانی دیکە،...لەم سۆنگەیەوە، بارودۆخی کوردستان ناجێگیربووەو گەلەکەمان هەردەم لەشۆڕشدا بووە. ئەمانەش زیاتر وای کردووە لێکۆڵینەوە لەکوردستانو

دابەشکردنی جوگرافیای دانیشتوانو سەر ژمێری کردنی خەڵکەکەی کارێکی ئاسان نەبێت.[١]

سەرەتای دەستپێکردنی پرۆسیسی سەرژمێری دانیشتوان لەکوردستاندا بۆ نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەیەم دەگەڕێتەوە، یەکەم سەرژمێری لەساڵی(١٨٣١ز) لەلایەن فەرمانبەرانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانییەوە کرا. ئەم سەرژمێرییەش بۆ دوومەبەست بەجێ گەیەنرا: یەکەم لەسەر داخوازی وڵاتانی ئەوروپا، چونکە ئەوکاتە هیچ جۆرە زانیارییەکیان بەشێویەکی فەرمی لەسەر دانیشتوانی ئەم ئیمپراتۆرییەتە نەبوو. دووەم عوسمانییەکان خۆشیان پێویستیان بەهەندێ زانیاری هەبوو.[٢]

یەکەم ئاماژە کردن بەدانیشتوانی کەرکوکیش لەلایەن گەڕۆکێکی فەرەنسییەوە بووە لەسەدەی نۆزدەیەمدا، سەردانی هەرێمەکانی ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی کردووە بەناوی(کلیمان). هەر لەو گەشتەیدا سەردانی کەرکوك دەکات، لەتەموزی(١٨٥٨ز)دا دوو ڕۆژ لەوێ دەمێنێتەوەو کاتێکیش ئاماژە بەژمارەی دانیشتوانی کەرکوك دەکات دەڵێت:"ئەو خەڵکانەی لەوێ دەژین بێجگە لەو سەربازانەی لەوێن ژمارەیان(٢٥,٠٠٠)کەسە، پاشان کلیمان ئاماژە بەوە دەکات، لەچواربەش سێبەشی ئەو دانیشتوانە کورد بوون." ، بەڵام

(١) جوگرافیای هەرێمی کوردستان: دانانی کۆمەڵێك مامۆستای زانکۆ، ل١٧٧.

(٢) خەبات عەبدوڵا: بنەماتیۆرییەکانی جوگرافیای عەسکەری، ل١٤٧.

کلیمان پاش چەند ساڵێکی کەم سەردانی کەرکوکی کردووەتەوە، ژمارەی دانیشتوانەکەی بە(١٢,٠٠٠-١٣,٠٠٠) کەس خەمڵاندووە.[١] ئەمەش پێدەچێت لەئەنجامی شەڕو شۆڕوجەنگە یەك لەدوایەکەکانی دەوڵەتی عوسمانی بووبێت لەسەرەتای نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەداو کاریگەری خراپی کردبێتە سەر ڕەوشی کۆمەلایەتی ئەم شارە. هەر لەبەزۆر سەربازگرتنەوە تاوەکو کاریگەری نێگەتیڤی لایەنەکانی دیکەی سیاسی و ئابوری بۆ سەر ئەو ڕەوشە کۆمەڵایەتیە.

بەپێی سەرچاوەیەکی دیکەی بێگانەو بێ لایەن نموونەی گەشتەکەی ئەندازیاری ڕووسی(یوسب-یوسف)، کەناسراوەبە(چێرینك)یان(یوسب چیرینك)مان هەیە، ناوبراو لەچوار چێوەی گەشتێکی زانستیدا لەنێو ساڵانی(١٨٧٢-١٨٧٣ز) سەردانی کەرکوکی کردووە، دانیشتوانی کەرکوکی بە(١٢,٠٠٠ -١٥,٠٠٠) کەس خەمڵاندووەو لەو خەمڵاندنەیدا ئاماژەی بەوە کردووە، جگەلە(٤٠)خێزانی ئەرمەنی نەبێت، سەرجەمی دانیشتوانی کەرکوك کوردن.[٢] ئەنجامی ئەم گەشتەشی کە بەمەبەستی لێکۆڵینەوە کردن لەسەر ئەگەری دەریاوانی لەهەردوو ڕووباری دیجلەو فورات و لقەکانیان هاتبووە

[١] مجموعة من الآكادمين العراقيين: كركوك مدينة القوميات المتآخيە، ص١٤٣-١٤٤.

[٢] وەرگیراوە لە ئەحمەد عەزیز: کوردستانیەتی کەرکوك لەئینسکلۆپیدیای وڵاتانی ئەوروپاو ئەمریکادا،ل٦٠.

کوردستان، لە (The Jornal Of Royale Russian Geographical, Society Caucasian Department). کۆمەڵەی جوگرافی پاشایەتی ڕووسی، بەشی قەفقاسی، بەرگی شەش)دا بڵاوکراوەتەوە.[١]

ڕۆژهەڵاتناس(بۆرتەر) لەساڵی (١٨٨٢ز) دا سەردانی کەرکوکی کردووە، دەربارەی ژمارەو پێکهاتەی دانیشتوانی کەرکوك دەڵێت:" دانیشتوانی کەرکوك لەکوردو تورکمان و ئەرمەن و ژمارەیەکی کەمیش عەرەب و یەهودی پێکهاتووە، ژمارەی ئەم دانیشتوانەش لە(١٠,٠٠٠-١٢,٠٠٠)کەسە.[٢] *

(شەمسەدین سامی) مێژوونوس و گەڕیدەی تورك لەقاموسەکەیدا بەم شێوە باس لەکەرکوك دەکات:" یەکێکە لەشارەکانی کوردستان سەربە ویلایەتی موسڵ....کەرکوك ناوەندی(مەرکەزی)سەنجەقی شارەزوورە، کۆی دانیشتوانی(٣٠,٠٠٠) کەسە، سێ چارەکی($\frac{3}{4}$)ی دانیشتوانی کوردن و ئەوانی دیکەیان تورك و عەرەب و خەڵکانی ترن، لەگەڵ٧٦٠ جولەکەو ٤٦٠کلدانی." [٣] هەر لەنوسراوەکانی

[١] د.نوری تاڵەبانی: سیاسەتی بەعەرەب کردنی کەرکوك، ل١١.

[٢] د.بدرخان السندی: المجتمع الكردی فی منظور الاستشراقی، اربیل-٢٠٠٢،ص٤٩١.

* بۆرتەر لەو سەردانەیدا بۆکەرکوك ئاماژەی بەژمارەی پێکهاتەی دانیشتوانەکەی نەکردووە.بەپێی دابەش بونی ئیتنیکەکان.

[٣] قاموس ئیعلام،ص ٣٨٤٠.

دەوڵەتی عوسمانیدا هاتووە: کەرکوك لەوویلایەتی موسڵی کوردستاندایەو (١٦٠کم) دەکەوێتە باشوری رۆژهەڵاتی موسڵەوە، لەدامێنی زنجیرەیەك تەپۆلکەو دۆڵی بەرفراوانی پان و بەریندایە، مەڵبەندی کارگێڕی سەنجەقی شارەزوورەو ناوەکۆنەکەشی(قورکورا)یە، خاوەن قەلایەکی سەختە، ژمارەی دانیشتوانەکەی(٣٠,٠٠٠)کەسە، (٢٨٠٠٠)موسڵمان، (٤٠٠کلدانی)،(١٦٠٠جولەکە)، موسڵمانەکانیش لە کوردوعەرەب وتورك پێکهاتوون، زۆرینەی دانیشتوانەکەشی کوردن.(١)

سەبارەت بەژمارەی جولەکەش لەشاری کەرکوکدا لەکۆتایی سەدەی نۆزدەو سەرەتای سەدەی بیستدا، ئینسایکلۆپیدیای جولەکە ژمارەی خێزانە جولەکەکان لەشاری کەرکوك بە(٢٠٠خێزان) دەخەمڵێنێت.(٢)

لە ساڵنامەکانی دەوڵەتی عوسمانیشدا کە بۆ یەکەمجار لە (٢٩ی شەوالی ١٢٢٨ك/ ١٨٧١ز) کاری پێکرا وە، تا پێش جەنگی یەکەمی جیهانی بەردەوام بووە، لەو کاتەشدا چەند گۆڕانکارییەکی کەمی تیادا کرا، بەپێی دەرچوونی ٢ یاسا لە (١٨ رەبیعی دووەمی ١٣٢٠ك/١٩١٢ز) هەر سەبارەت بە داڕشتنی

(١) وەرگیراوە لە کوردستان لەچاپکراوەکانی عوسمانیدا فەیسەڵ دەباغ لەتورکی عوسمانییەوە کردوویە بەکوردی، ل١٣.

(٢) وەرگیراوە لەکرکوك مدینە القومیات المتآخیە: مجموعة من الاکادمین العراقین، ص ٢٥٨.

ساڵنامەکان، ئەگەر بگەڕێینەوە بۆ ساڵنامەی عوسمانی لە ویلایەتی موسڵ، لە ساڵی (١٨٩٠ز) وە تاوەکو ساڵی (١٩١٥ز) دەرچووەو (٥) ژمارەی لێ چاپکراوە لەو ژمارانەدا دەبینین ڕێژەی کورد لە چاو نەتەوەکانی دیکەدا زۆرترە، ئەوەش لەبەر ئەوەیە کە زۆرینەی دانیشتوانی ئەو قەزاو ناحیەو گوندانەی دەوروپشتی شاری موسڵ کوردن، جگە لە لیوای سلێمانی کە هەمووی کوردە، لیوای کەرکوکیش زۆربەی قەزاو ناحیەکانی ناوچەی کوردنشینن(١).

لە نوسراوێکی دیکەی دەوڵەتی عوسمانیدا هاتووە شاری کەرکوك، لە کوردو تورك و ژمارەیەکی کەم لە عەرەب لەگەڵ (١٠٠٠) کلدانی و ژمارەیەك لەجولەکە پێکهاتووە(٢).

لە ساڵی (١٩٠٥ز)دا قەشە (ویگرام) وەکو گەڕیدەیەك لەگەڵ چەند کەسێکی تردا هاتووەتە ناوچەی کەرکوك بۆ گەشتەوەری توێژینەوەی مێژوویی. لە یەکێ لە نووسراوەکانیاندا نووسیویانەو دەڵێن: "کاتێك چووینە شاری کەرکوك بینیمان هەموو دانیشتوانەکەی کورد بوون و هۆزو تیرەکانی دەوروبەریشی هەر کورد بوون، تەنها هەندێك ماڵی سەربازی تورکی عوسمانی بەدی دەکران، سەرەڕای (٤٠) ماڵی دیکە لە

(١) عەبدولخالید سابیر: ویلایەتی موسڵ لە ساڵنامەی عوسمانیدا، ل ١٢٢ – ١٢٠.

(٢) وەرگیراوە لە: ستار مصطفی: کردستانیة کرکوك حسب ارقام و احصائیات غیر، ل ١٨٧.

ئاشوری و ئەرمەنی و کلدانی و جولەکە لەوێ نیشتەجێ بوون، (٤) ڕەشماڵی عەرەبی جەواڵەم بەدی کرد، کە (٢) حوشترو (٢) گامێشیان هەبوو، تاوەکو چووین بۆ بەرواری و هاتینەوە ئەوانیش لەوێ نەمابوون ڕۆیشتبوون و بۆ ناوچەکانی خۆیان و گەڕابوونەوە[١].

لێرەدا ئەگەر وردبینەوە دەبینین لێکچوونێکی زۆر لەنێو ئامارەکاندا هەیە، هەرچەندە لەڕووی ژمارەی دانیشتوانەکانیانەوە جیاوازی تیادا بەدی دەکرێت، ئەمەش زیاتر بۆئەوە دەگەڕێتەوە، ئامارو سەرژمێری دانیشتوان لەوکاتەدا بەشێوازە وردو مەیدانییەکەی نەبووە، بەڵکو زۆرکات هەرخەملاندن بووە، بەڵام لە سەرجەمی ئامارەکاندا خاڵی هاوبەش ئەوەیە، هەتا کۆتایی سەدەی نۆزدە زۆرینەی دانیشتوانی کەرکوک بەڕێژەی $\frac{3}{4}$ کوردن.

بەکۆتایی پێهاتنی میرنشینی بابان و کۆنترۆڵ کردنی راستەو خۆی(بابان العالی) بۆسەر کەرکوک و هەرێمەکانی دیکە بەڕێگایەکی ستراتیژی دیار، شێوازێکی نوێی بەعوسمانی کردن لەکەرکوکدا سەری هەڵدا، تەنها لەسەردانەکەی یوسب چێرنیکدا گۆڕانکاری دیار لەپێکهاتەی دانیشتوانی شاری کەرکوکدا رویدا

(١) وەرگیراوە لە: عەبدوڵڵا دارتاش: مێژووی دەستپێکی هێڵەکانی تەماس لە باشوری کوردستان، گۆڤاری بانەڕۆژ، ژمارە (٢٤) تشرینی دووەمی ٢٠٠٥، ل ٨.

بەشێوەیەک لەبەرژەوەندی تورک و تورکمانەکان بوو.[١] دەوڵەتی عوسمانی هانی تورکمان وخێزانە تورکمانەکانی دەدا بۆ نیشتەجێ بوون لە ناوچەکانی کەرکوک، لەڕێگەی دامەزراندنیان لەپۆستە حوکمییەکاندا، یان بەخشینی چیاوگ(امتیازات) پێیان.[٢] بەهۆی ئیمپراتۆریەتی بەریتانی و فەرەنسی و ڕووسیشەوە، بەهۆی شەڕو ململانێکانیان لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانیدا، بەسەدان خێزانی ئاسوری وکلدانی و ئەرمەنی لەتورکیاوە ئاوارەکران و دواتر لەعێراق بەگشتی و کوردستان بەتایبەتی نیشتەجێ کراون و لەوانەش ژمارەیەکی زۆریان کەوتوونەتە کەرکوکەوە.[٣] دەوڵەتی عوسمانی بەشێوەیەکی بەردەوام لە هەوڵی بەتورککردنی خەڵکدابوو، کردنی کەرکوک بە بنکەی سەربازی و بازرگانی و نیشتەجێکردنی کارمەندێکی زۆری تورک تیایدا، لەبەر ئەوەی ئەوکاتە زمانی تورکی زمانی فەرمی دەوڵەتی عوسمانی بوو، زۆرینەی ئەو کوردانەشی کاریان لەگەڵ دەکردن، هەربەزمانی تورکی گفتوگۆیان دەکرد. ئەمەبووە هۆی پێکەوەنانی جالییەکی تورکی لەم شارەدا، بەڵام ئەمەش

[١] د.جبار قادر: التركيب الأثني لسكان كركوك ١٨٥٠-١٩٥٨، گۆڤاری کەرکوک ژمارە(٣)ی ساڵی چوارەم، زستانی ٢٠٠٣،ل ١٨٢.

[٢] پ.د. ئازاد نەقشبەندی: کاریگەری نەوتی کەرکوک لەسەر راگوێزانی کورد، ل٢٧.

[٣] وەرگیراوە لە حکومەتی هەرێمی کوردستان: ڕاگەیاندنی پارێزگاری کەرکوک، چوار ساڵ کاروخزمەت و بوژانەوەو ئاشکراکردنی سیاسەتی راگواستن و تەعریب،سلێمانی، ٢٠٠٠ ل٧.

ئەوە ناگەیەنێ کە کەرکوك ببێتە شارێکی تورکی وەکو ئەوەی تاوەکو ئێستا هەندێك لەشۆڤێنستەکانی تورك پروپاگەندەی بۆ دەکەن.[1] هەروەکو دەبینین سیاسەتمەداری ئینگلیز(مێجەرسۆن) کاتێك لەساڵی (١٩٠٧ز)دا سەردانی کەرکوك دەکات و١٦رۆژ لەوێ دەمێنێتەوە، ژمارەی دانیشتوانی کەرکوك بە(١٥,٠٠٠)کەس لەقەڵەم دەدات، پاشان ئاماژە بەزۆرینەی تورك دەکات لەشاری کەرکوکدا زاڵی زمان و کەلتوری تورکی بەسەر سەرجەم لایەنەکان لەشاری کەرکوکدا، ئەوپێی وایە کەرکوك شارێکی تورکمانییەو عەرەب لەبەشی باشورو رۆژئاوای بونیان هەیەو کوردیش لەبەشی رۆژهەلاتی ئەم شارە.[2] بەلام لێرەدا دەتوانین بڵێین (مێجەر سۆن) بەهەڵەیەکی گەورەدا ڕۆیشتووە. ئەوەتا (د.جمال رەشید) دەربارەی تورك و تورکمان دەڵێت." لێرەدا دەبێت وەك مێژوانێك راستیەك بڵێم، نەك لەبەر ئەوەی کوردم، بەڵکو لەبەر ئەوەی لێکۆڵەرم، بۆیە دەتوانم بڵێم کەرکوك و خوار کەرکوك یان ئەو ناوچانەی پێی دەڵێن گەرمیان، بەشێکی گرنگی وڵاتی کوردستان بووە لەمێژوودا، پەیدا بوونی تورکمان و عەرەب لەگەرمیاندا، وەکو پەیدا بوونی کوردە لەتورکمانستان کاتێك کورد لەسەدەی شازدەهەم بەفەرمانی (شاعەباس)

[1] ئەتڵەسی کەرکوك: دانانی(لیژنەی بالای بەرەنگاربوونەوەی بەعەرەب کردن لەکوردستان) چاپی یەکەم، هەولێر ٢٧٥٠کوردی-٢٠٠٥ز، ل٥.

[2] میجرسون: رحلة متنكر الى بلاد مابين النهرين والكردستان، ت، فؤادجميل، جزء الآول، طبعة الآولى، بغداد-١٩٧٠، ص١٥٨.

پەیدابوو، بەفەرمانی (تەیموری لەنگ)یش تورکمان لەکوردستانی خوارو پەیدا بوو. بەلام ئەمە ئەوە ناگەیەنێ کەوا کوردستانی ئێمە ببێتە تورکمانستان و تورکمانستانیش ببێتە کوردستان.[1]

پاشتر یەکێکی دیکە لەو بەڵگانەی بە هەڵەداچوونی (مێجەرسۆن) دەردەخەن راپۆرتێکی وەکیلی قونسوڵی بەریتانیایە لە موسڵ، لە راپۆرتەکەدا کە لە (٥) لاپەڕەی قەبارە گەورە پێکهاتووە لە ڕێکەوتی (٢١ی نیسانی ١٩١٠ز)، جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە ئەو ناوچانەی هەمەوەندەکان لێی نیشتەجێن، دەکەونە باشووری کەرکوکەوەو ژمارەیان بە (٥٠٠٠) کەس لەقەڵەم دەدرێت، هیچ دانیشتوانێك بەقەد ئەوان بوونی لە واقیعی دیمۆگرافی ناوچەکەدا نییە[2].

بەلام نکوڵی لەوە ناکرێت کە زمانی تورکی ببووە زمانی ڕۆشنبیری و قسەکردن لە ئاستێکی فراواندا، نەك تەنها لەنێو تورکمانەکانی کەرکوك و دەوروبەری بەڵکو لەنێوان کوردو عەرەب و ئەوانی دیکەشدا. ئەمەش کاریگەرییەکی گەورەی بۆ سەر واقیعە نەتەوەییەکەی کەرکوك هەبوو، هەر لەم بارەیەوە (کریمز) جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە لەپێش ساڵانی جەنگی جیهانیدا جولەکەکانی کەرکوك بە زمانی عەرەبی قسەیان دەکرد،

[1] چاوپێکەوتنی گۆڤاری گوڵان لەگەڵ د.جمال رەشید، لەژێر ناوی(گیروگرفتی کەرکوك وگەرمیان)، ژمارە(٥٢٦)، ساڵی یانزەیەم ٣ی ئاداری ٢٠٠٥، ل١٦-١٧.

[2] د. كمال مظهر احمد: كركوك وتوابعها، ص ٦٦.

مەسیحییەكانیش لە كەركوك كە ژمارەیان بە (٣٥٠) خێزان لەقەڵەم دەدرا بە توركی قسەیان دەكردو بە سریانیش دەیاننوسی. رۆژنامەو دەركراوە توركییەكیانیش رۆڵێكی گەورەیان لەو بوارەدا هەبوو، شتێكی ئاشكراشە كە ژمارەیەك لە رۆژنامەكانی عێراق بە زمانی توركی یان بە توركی و عەرەبی یان توركی و كوردی، رۆژنامەی ئەستەمبوڵ یەكێك بوو لەو رۆژنامانەی كە خوێنەرێكی زۆری هەبوو لەنێو ڕۆشنبیرە كوردو توركمانەكانی كەركوك و هەرێم و ناوچەكانی دیكەدا، بۆ زیاتر جەخت كردنەوە لەسەر ئەوە، یەكێك لە رۆشنبیرە بەناوبانگەكانی تورك (نامیق كەمال ١٨٤٠ – ١٨٨٨ز) كاریگەرییەكی گەورەی لەسەر شاعیرانی كورد هەبوو. لەوانەش (شێخ ڕەزای تاڵەبانی) پەیوەندی راستەوخۆیان لەگەڵ یەكتری هەبوو[1].

(ئەدمۆنز) یش كاتێك باس لەژمارەو دانیشتوانی شاری كەركوك دەكات لەنزیكەی (٢٥,٠٠٠) كەس دەیخەملێنێت، ئەو پێی وایە زۆرینەی دانیشتوانی توركمانن و یەك لەچواریشی كوردن، جگەلەوە ژمارەیەكی كەم عەرەب و مەسیحی و جولەكەشی تێدایە.[2]

بەڵام ئێمە لێرەدا ناتوانین هیچ یەكێك لە ئامارەكانی(میجەرسۆن)و(ئەدمۆنز) وەرگرین، چونكە ئەگەر بێت و ژمارەی تورك و توركمانیش لە كەركوكدا زیادی كردبێت

---

[1] د. كمال مظهر احمد: كركوك وتوابعها، ص ٩١-٩٠.

[2] كورد تورك عەرەب، ل٣٢٣.

نەگەیشتووەتە ئەو رادەیەی سێ چارەكی ژمارەی دانیشتوانی پێكبهێنێت. لەگەڵ ئەوەشدا هەندێك سەرچاوە ئاماژە بەوە دەكات، ژمارەیەك لەبنەماڵەو خێزانە كوردەكان لەكەركوكدا خۆیان بەتورك لەقەڵەم داوە.

ئینسایكلۆپیدیای بەریتانیش یەكێكی دیكەیە لەو سەرچاوە ئینگلیزیانەی هەرچەندە كەركوكی لە سنوری كوردستاندا دیاری كردووە بەڵام زۆرینەی دانیشتوانەكەی بە تورك لەقەڵەم داوە[1].

بەڵام لێرەدا ئەگەر وردبینەوە دەبینین سەرچاوە ئینگلیزییەكان بەهەڵەدا چوون لەمەڕ ژمارەی دانیشتوان و پێكهاتەی نەتەوەیی شاری كەركوك كە بەپێی سەرچاوەو بەڵگە مێژووییەكان پێویستیان بە راستكردنەوەی تەواو هەیە.

ڕۆژهەڵاتناسی جۆرجی(ئەلبێرت مینیشا شیفیلی)یش ئاماژە بەوە دەكات، ژمارەیەك لەخێزانە ئەرستۆكراتییەكان لەكەركوك كوردبوون، بەڵام خۆیان بەتورك لەقەڵەم دەدا، لەوانە خێزانی نەوتچی(النفطچیین)، یەعقوبییەكان، قیردارو هەندێكی تریشیان كەدەچوونەوە سەر عەشیرەتی زەنگەنەی كوردی.[2]

(ئەدمۆنز) خۆشی دان بەو ڕاستییەدا دەنێت، كە بنەماڵە دەوڵەمەندەكانی شار تورك بوون یان ئەگەر كوردیش بوونایە

---

(1) William Benton & Helen H.B.Benton, Encyclopadia Britannica, P 834.

[2] وەرگیراوە لە: د.جبار قادر: التركیب الاثني لسكان كركوك ١٨٥٠-١٩٥٨،ل١٨٤.

خۆیان بەتورك دەناساند، گرنگترین ئەو بنەماڵانەش بنەماڵەی نەوتچی زادە، هەروەك لە ناوەکەیانەوە دەردەکەوێت خاوەنی بیرە کۆنەکانی نەوت بوون و لەو بەرهەمە سروشتییە، قازانجی باشیان دەست دەکەوت، بنەماڵەی (یاقوب زادە) خاوەنی موڵك بوون و دەگوترا کوردی زەنگەنەن، بنەماڵەی قیردار هەم خاوەن موڵك بوون و هەم بازرگان.(١)

سەبارەت بەعەرەبەکان و هاتنیان لەوقۆناغەی دەوڵەتی عوسمانیدا بۆ کەرکوك و ناوچەکانی دەوروبەری، لەوکاتەوەی مەدحەت پاشای والی بەغدا ویستی کۆمەڵێك ریفۆرم بکات، یەکێك لەوکارانەی نیشتەجێکردنی عەرەبەکانی عێراق بوو، هەوڵەکانی ئەو لە ساڵانی (١٨٦٩-١٨٧٢ز) دەستی پێکردبوو چەندین عەشیرەتی کۆچەری عەرەبی نیشتەجێکرد، لەوانە عەشیرەتەکانی(شەمەرو عنزەو دلێم وکەعب)، لەسەر ئەو زەوییانەی ئێستا لێی دەژین.(٢) بەلام لەهەمان کاتدا عەرەب و فارسەکان کاریگەرییەکی مەترسیداریان لەسەر رەچەڵەك و داب ونەریتەکانی تورك هەبوو، ئەم دۆخەش بەشێوەیەکی خێرا لەسەدەی نۆزدەدا کاری خۆی کرد.(١)

---

(١) کورد تورك عەرەب، ل٢٢٣-٢٢٤.

(٢) محمد سعید سۆفی: پارێزگای کەرکوك لەناو پاکتاوی رەگەزیدا، ل ٨٩-٩٩.

(١) M.Phillips Price: Ahistory Of Turky,(From Empire To Republic), London-1955, P77.

دوای ئەوەی دەوڵەتی عوسمانیش تەپۆڵکەکانی حەمرینی کردبووە سنوری ویلایەتی(شارەزوور). هەروەك بە(تخوب)و سنورێکی سروشتی نێوان خێڵ و هۆزە کوردو عەرەبەکانی دانابوو، بەلام لێرەو عەشیرەتە عەرەبە کۆچەرەکان، ئەم سنورو مەزرایانەیان بەزاندووەو پەڕیونەتەوە، لەکاتێکدا لەهەوڵ و تەقەلای پەیداکردنی بژێوی و گەڕان بوون بەدوای لەوەڕگادا، هەربۆیە چەندین عەشیرەتی جوادی عەرەب وەکو(رەبیعەو،بەنی ئەوس وجبور) دەشتەکانی بەلەد روزوش (سەعدیە)و عەشیرەتەکانی(کرێوی و لهێب) دەشتەکانی قەرەتەپەیان پڕکرد.(٢)

بەمجۆرە، هەرچەندە ناوچەی کەرکوك دانیشتوانەکەی کورد بووە، بەلام دانیشتوانی عەرەب و تورك زاڵ کراوە بەسەر ئەم شارەداو حکومەتەکانیش رێوشوێنی تایبەتیان گرتۆتە بەر بۆ ئەوبارودۆخە لەڕێگەی هاندان و پەیڕەوکردنی سەرجەم ئەو سیاسەتانەی مەبەستیان بووە، بۆکەم کردنەوەی دانیشتوانی کورد لەم شارە.(١)

---

(٢) محمد سعید سۆفی: پارێزگای کەرکوك لەناو پاکتاوی ڕەگەزیدا....ل ل٩٩-١٠٠.

(1)Martia, Toshea: Trapped Between The Map And Reality, (Geogra phyand perception of Kurdistan), Routledge: Newuork. London, p49.

هەروەکو ئاشکراشە سیستمی کۆمەڵایەتی لەکوردستاندا لەسەر بناغەی هۆزایەتی پێکهاتبوو.[2] بارودۆخی کۆمەڵایەتیش لەو سەردەمەدا دواکەوتوویی زۆری پێوە دیاربوو، ئەوەش زیاتر هۆکاری ئەوەبوو، دەوڵەتی عوسمانی هیچ بایەخێکی بەبوارەکانی تەندروستیو خوێندنو زانستو پرۆژەی خزمەتگوزاریو بازرگانیو پیشەسازی نەئەدا، بەڵکو تەنها کاری دەوڵەت ئەوەبوو باجوسەرانە لەکۆمەڵانی خەڵکی کۆبکاتەوەو رەوانەی ئەستەمبوڵی بکەن، پاشان بۆ مەرامەکانی سوڵتانی عوسمانی بەکاربهێنرێت[3]

لەسایەی فەرمانڕەوایەتی سوڵتان عەبدولحەمیدیشدا(١٨٧٦-١٩٠٩ز)، فەسادیو گەندەڵی بەشێوەیەکی زۆر فراوان بڵاوببوەوە، بەتایبەتیش لەساڵی (١٨٧٨ز)وە تاوەکو کودەتای ساڵی (١٩٠٨ز). [4]

دەرئەنجامی هەموو ئەوکارەساتو رووداوو گۆڕانکارییانەی لەسەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا روویدا، بووە هۆی دروستبوونی کۆمەڵگایەکی هەمەلایەنی چینایەتی قاودراوی نێوسیاسەتی عوسمانی لەشاری کەرکوک، ئەمەش گەلێك خراپەکاریو گەندەڵی لێکەوتەوە کە ئاکامو ئەنجامی خراپی

[2] عەلی تەتەر تۆفیق: ژیانا سیاسی لکوردستان،(نامەی ماستەر)، کۆلیجی ئاداب، زانکۆی دهۆك-٢٠٠٢،ل ١٢.

[3] کەیوان ئازاد ئەنوەر: چەند لاپەڕەیەك لەمێژووی نوێو هاوچەرخی گەلی کورد، چاپی دووەم، سلێمانی-٢٠٠٠، ل٤٥.

[4] حنابطاطو: العراق(طبقات الاجتماعية والحركات الثوريه من عهد العثمانى حتى قيام الجمهورية)،ت. عفيف الرزاز، طبعة ثانيه، لبنان-١٩٩٥، ص٢٥١.

دروستکرد بۆسەر مێژووی ناوچەکەو کۆڵەکەیەکی وای لەو سیاسەتەدا ڕۆنا(بناء)، کەئەنجامەکەی درێژەی سەردەمەکانی لەوەو دواوە بێتو زۆر بەزەحمەت بتوانێت لێی رزگار ببێت. ئەویش لەتەرازوی بەراوردەکاندا ڕەنگی دایەوەو کۆڵەکەکەی لەبارێکی زۆر چەوتو چەواشە کردوودا کاریگەری زمانەوانیو ئابووریو کۆمەڵایەتیو رۆشنبیری بەجێهێشت. تاوەکو ئەم سەردەمەی ئێستاشمان هەر پاشماوەی ماوە، گەورەترین کارتێکردنیش جێ پەنجەی بەجێهێشت، چالاکیو کنە کردنی بزوتنەوەی تورانچێتی بوو، زۆر ئەنجامو کاریگەری خراپی لێ کەوتەوەو هێڵەکانی بەڕوونی دەرکەوت کەرۆژ لەدوای رۆژ ئامانجەکانی خۆی لەنێو نەتەوەکانی شارەکە پێکاو بۆشایی گەورەی خستە دووتوێی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکانەوەو بووە ئاستەنگێکی گەورە لەچوار چێوەی ئەو پەیوەندییانەدا.[1]

[1] د.جمال رشيد: كركوك في عصور القديمة، ل ل ٥٠-٥١.

باسی سێیەم

سیاسەتی دەوڵەتی عوسمانی لەکەرکوکداو بارودۆخی سیاسی ئەم شارە

سیاسەتی نوێی عوسمانی لەسەر بنەمای کۆنترۆڵکردنی راستەوخۆی سەرجەم هەرێمەکانی بنیات نرابوو، کۆتایی هێنان بەدەسەڵاتی میرنشینی بابان، دەرئەنجامی یەکێك لە کۆنترۆڵە راستەوخۆکانی دەوڵەتی عوسمانی بوو لە کەرکوكو ناوچەکانی دیکەدا.[1] عوسمانییەکان هەموو هەوڵێکیان ئەوە بوو، کەبتوانن بکەونە دروستکردنو ئامادەکردنی هێز لەوهێڵەدا. ئینجا لەبارێکی سەربازی یان کۆمەڵایەتییەوە بەئەنجامی بگەیەنن. هەربۆیە زیاتر پێداگرتنەکەیان لەناوچەی(کەرکوك) بووە، لە شوێنو ناوچەکانی تر زیاتر لە چنینی ئەو سیاسەتەدا حسابیان

[1] د.جبار قادر: التركيب الاثني لسكان كركوك ١٨٥٠-١٩٥٩، ل ١٨١.

بۆ کردووە، تا بەوەی لەهەموو لایەنەکانی رۆشنبیریو ئابوریو کۆمەڵایەتیو تەنانەت لەتەرزی بیناکاریش توانیویانە ئەوەی پێویست بێت هەوڵیان بۆی داوەو ئەو بیناکارییەشیان لەچوار چێوەی پێویستی سەربازی نەچووەتە دەرەوە.[1] عوسمانییەکان لەدژی کوردان سیاسەتی(پەرت کەو زاڵ بە) یان بەکار دەهێنا بەو پێیەش نەیاندەویست دۆستایەتیویەکێتی لەنێوان عەشیرەتە کوردە کاندا هەبێت، چونکە ئەمە دەبووە مایەی هەڕەشە بۆسەر دەوڵەت، بۆیە زۆرجار ناکۆکیان لەنێوانیاندا دروست دەکرد.[2] سیاسەتی تورکە عوسمانییەکان بەئاراستەی عەشایەرەکان کە لەسەر بنەمای بڵاوە پێکردن بوو، هانی ناکۆکیو دووبەرەکیان لەنێوان گەورەی عەشیرەتەکانو شێخەکاندا دەدا، شێخە عەشایەرەکانیش هێندێك جار هەوڵی هاوپەیمانیان دەدا لەدژی یەکتری، دواکەوتوویی شێخو گەورەکانیش بەگشتیو مامەڵەی راستەوخۆیان لەگەڵ باڵە عەشایەرییەکاندا کارئاسانی بۆ ئەو دۆخە دەکرد، بۆ بەئەنجام گەیاندنی ئەم سیاسەتەش تورکەکان

[1] د.کاوس قەفتان: یاسای باجگریو دۆخی ئابوری ناوچە کوردێکانی دەوڵەتی عوسمانی لەسەدەی نۆزدەهەمدا، گۆڤاری رۆشنبیری نوێ (گۆڤارێکی گشتی مانگانەیە لەلایەن دەزگای رۆشنبیریو بڵاوکردنەوەی کوردییەوە دەرکراوە)، ژمارە(١٤٠). ١٩٩٧، ل٥٧.

[2] د.عەبدوڵا ئالیاوەیی: کوردستان لەسەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا، لە ناوەراستی سەدەی نۆزدەوە تاوەکو جەنگی جیهانی یەکەم)، لێکۆڵینەوەیەکە لە بواری مێژووی سیاسیدا، سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیژی، کوردستان، چاپی یەکەم، سلێمانی-٢٠٠٤، ل١٠٢.

چەکی کاریگەریان بۆئەم بوارە دابین کردبوو، ئەویش چەکی زەوی بوو.[1]

له ساڵی (١٨٦٧ز)دا هەمەوەندەکان لەگەڵ (نامیق پاشا)ی والی بەغدا تێکچوون و پاش شەڕو هەرایەکی زۆر هەمەوەندەکان بەرەو زەهاو ڕۆیشتن، بەڵام کاربەدەستانی دەوڵەتی عوسمانی لەدوای ڕێکەوتنێك لەگەڵیاندا هەمەوەندەکان گەڕانەوە بازیان، لەسەردەمی مەدحەت پادشای والی بەغدادا دوژمنایەتی جارێکی دیکە سەریهەڵدایەوە، بۆ ئەم مەبەستەش والی دەستەیەکی سەربازی لەگەڵ (٥٠٠) سوارەی چەرکەسیدا ناردە سەریان بەڵام ئەم لەشکرە تێکشکاو لە ئەنجامی ئەوەدا (رەئوف پاشا)، کە لە پاش مەدحەت پاشا بووە والی بەغدا لەگەڵ هەمەوەندەکان ڕێککەوتەوەو هەمەوەندیش بۆ جارێکی دیکە گەڕانەوە بازیان[2] .

لەساڵی (١٨٨٠ز)دا هەمەوەندەکان هەستان بەکۆنترۆڵ کردنی ڕێگاکانی بەشی ڕۆژهەڵاتی کەرکوك.[3] دەوڵەتی عوسمانیش شاڵاوی بردە سەر خێڵی هەمەوەندو ژمارەیەکی زۆری لێ ئاوارەکردن.[4]

یەکێك لەو سیاسەتانەی دەوڵەتی عوسمانی دژ بەگەلی کوردی ئەنجامی داوە بڕۆسیسی ڕاگواستن بووە، ئەم بیرۆکەیەش

(1) حنا بطاطو: العراق، ص١٠٠.

(2) وەرگیراوە لە: سەرتیپ هەمەوەندی: دورخستنەوەی هەمەوەند بۆ تەرابلوسی ڕۆژئاوا لە ئەفریقا، گۆڤاری کەرکوك، ژمارە (٣) ی ساڵی حەوتەم، زستانی ٢٠٠٦،ل١٤٢.

(3) لیلی نامق جاف: کرکوك لمحیات تأریخیه،ص٤٠.

(4) کورد کوردستان: ن. کۆمەڵێك لەپسپۆران و ئەفسەرانی ئینگلیز، ل٣٩.

لە کۆتایی سەدەی نۆزدەدا هاتە کایەوەو عەشیرەتی هەمەوەند بۆ ئەو کارە دەستنیشانکرا، لەسەرەتاوە ئەو بیرۆکە وەهابوو، ژمارەیەك لەم عەشیرەتە بەرەو کەناری ڕۆژئاوای تورکیا رابگوێزرێن، دواتر ئەوە بەباشتر زانرا بەرەو لیبیا رابگوێزرێن، پرۆسیسی راگواستنی هەمەوەندییەکان بۆ وڵاتی لیبیا لەسەردەمی(ئەحمەد راسم پاشا)ی والی تەرابلوس بوو، کە حکومەتی ئەستەمبوڵ ئامادەباشی خۆی دەربڕی بۆ جێنشینکردنی(١٠٠-٢٠٠)خێزانی کوردی لەلیبیا، بەمەرجێ دەوڵەتی عوسمانی پێداویستی خۆراك و تایبەت بەکاری کشتوکاڵی و تۆو دابین بکەن. بەتایبەتی لەساڵی یەکەمی نیشتەجێکردنیان بۆ ئەوەی سەرقاڵی کاری کشتوکاڵی بن لەشوێنە تازەکەیاندا، هاندەرێکیش بێت بۆ جێنشینبوونیان لەو شوێنەدا، دواتر حکومەتی عوسمانی رەزامەندی خۆی دەربڕی بۆ پێشنیارەکەی (ئەحمەد راسم پاشا).[1]

تورکە عوسمانییەکان لەساڵی(١٨٨٦ز)دا، داوایان لەسەرۆك تیرەکانی هەمەوەندو پیاو ماقوڵانیان کرد کۆبوونەوەیەك لەکەرکوك هەیە (ئیسماعیل پاشا) دەیەوێ چاوی پێیان بکەوێ. بۆ ئەم مەبەستەش ڕۆژێکیان بۆ دیاریکردن، پاشتر ژمارەیەکیان ئەڕۆن بۆ کەرکوك و زۆرێکیان لێ دەگاتە کەرکوك، پاش ئەوەی گەیشتنە ئەوێ بردنیان بۆ قشڵەی سەربازی، تاکو ئێستا ئەم

(1) جرجيس فتح الله: يقظة الكرد،(تأريخ السياسى١٩٠٠-١٩٢٥)، طبعة، الآولى، اربيل-٢٠٠٢، ص ٦١-٦٢.

سەرایە ماوەو لەوبەر خاسەوەیە. لەوێ چەکەکانیان لێسەندن‌و دەرگایان لەسەر داخستن، دەوڵەتی عوسمانیش بۆ ڕۆژێکی وەکو ئەو ڕۆژە دەگەڕاو پاشان سەربازێکی زۆری دیکەی بەناوچەکاندا بڵاوکردەوە، بۆ گرتنی هەمەوەندو هەر کەسێکیان بگرتایە باڵبەستیان دەکردو دەیان نارد بۆ کەرکوك، پاش کۆکردنەوەیان وەکو دیلی جەنگ دەوڵەتی عوسمانی دەستیکرد بەگواستنەوەیان بەرەو موسڵ، لەوێشەوە بۆ ماردین‌و قۆنیەو سیواس‌و ئەدەنە، ئینجا باکوری ئەفریقا، بەشێکیشیان بۆ دورگەکانی ناو دەریای سپی ناوەڕاست،[1] ئەو هەمەوەندانەی بەرەو تەرابلوس راگوێزران لەنێویاندا چەند سەرکردەی کوردی تیادابوو کە دەوڵەتی عوسمانی بەمەترسی گەورەی لەقەڵەم دەدان. هەندێ لەوانە پێشتر لەناوچەی ئیزمیری سەر ڕۆخی ئەنادۆڵی ڕۆژئاوا بوون، کۆمەڵێکی تریشیان ڕەوانەی(بەنغازی) کران، بۆئەوەی لە(چیای سەوز) نیشتەجێ بن. بەڵام ئەو کۆمەڵە خێزانەی نێردران بۆ تەرابلوس، ئەو کارەی حکومەتی ویلایەتەکە بۆیانی ڕێکخستبوو لەئەنجامدانی کاری کشتوکاڵی‌و نیشتەجێ بوون لەناوچەی(سیرت)دا، ئەوان هەستان بەرەت کردنەوەی. پاش سەرنەکەوتنی کارەکە، لەڕێگەی پرۆژە کشتوکاڵیەکەوە،(ئەحمەد راسم پاشا) هەوڵیدا ڕێگایەکی دیکە بدۆزێتەوە بەدانانی گەنجە ئاوارە کراوەکان لەنێو هێزە

---

[1] نوری حەیدەر هەمەوەندی: مێژووی شاراوەی هەمەوەند، چاپی یەکەم، سلێمانی-٢٠٠٢، ل ل١٣٨-١٣٩.

نیزامییەکانداو هەندێکی تریان بۆ نێو هێزە دەریاییەکانی دەوڵەتی عوسمانی لەکەنارەکانی لیبیا. بەڵام ئەوان ئەم کارەشیان ڕەت کردەوەو داوای گەڕانەوەیان کرد بۆ زێدی باوباپیری خۆیان. پاشتر والی لیبیا نامەیەکی بۆ دەوڵەت ناردەوەو تیایدا ئاماژەی بەسەرنەکەوتنی هەوڵەکانی خۆی کردبوو بۆ نیشتەجێکردنی ئاوارەکان.[1] لەساڵی (١٨٩٩ز) بەدواوە کوردەکانی خێڵی هەمەوند دەستیان کرد بەهەڵهاتن بەرەو کوردستان، خەڵکی لیبیاش لەبەرئەوەی رقێکی زۆریان لەتورك‌و دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی بوو، ڕێگاکانیان نیشانی کوردە هەمەوەندەکان ئەدا کەچۆن بڕۆن‌و لەکوێوە بڕۆن.[2]

دورخستنەوەی هەمەوەندەکان بۆ دورگەکانی ئەفریقا لەوێوە دەستیپێکرد، کە خەڵکی شاری موسڵ ڕۆژی (١٩/ شەوالی ١٣٠٤ی کۆچی - ٢٧/حوزەیرانی ١٨٨٦ز) مەزبەتەیەکیان ئاراستەی (صدری الاعظم) کرد، تیایدا داوای دورخستنەوەی هەمەوەندەکانیان بۆ تەرابلوس لەلیبیای ئێستا کرد. ئەم مەزبەتەیەش ئیمام‌و موختاری زیاتر لە (٣٠) گەڕەك ئیمزایان کردو مۆری (٩٩)کەس بە مەزبەتەکەوەیەو ئەمەش ناوی ژمارەیەك لەو گەڕەکانەی شاری موسڵە (جامع جمشید، باب النبی، میدان، حوش الخان، باب السرای، سنوسە، جاموسیە، جامع الکبیر، امام ابراهیم، رأس الکور، سراج الخانە، مکاوی،

---

[1] جرجیس فتح الله: یقظه الکرد، ص٦١.

[2] نوری حەیدەر هەمەوەندی: مێژووی شاراوەی هەمەوەند، ل١٤٤-١٤٥.

باب المسجد، حمام، جامع الرابعه، جولاق، عمو شیمال، سوق الصغیر، میاسا، محمود بن دراج، منصوریه، جیهار سوق، امام عەونەدین، باب الجدید، باب البیض، مشاهیده، شیخ فتحی، جامع، شیخ ابو علی) پاش پەسەندکردنی ئەم مەزبەتەیە بەشێکی زۆری خێڵی هەمەوەند، بە ژن و منداڵیانەوە بۆ تەرابلوسی رۆژئاوا دوور خرانەوە[1]. پاشتر بە هاندانی (موشیر ئیسماعیل حەقی) کوڕی (محەمەد شەریفی کوردی بەدلیس)، کە دەوڵەتی عوسمانی بە ناوی (مأمور اصلاح)ەوە ناردبوویە کەرکوک بۆ سەرکوتکردنی جوڵانەوەکانی هەمەوەند. لێرەدا چەند بەڵگەنامەیەکی دەوڵەتی عوسمانی دەخەینەڕوو، کە زیاتر ئەو ڕووداوو گۆڕانکاریانەمان بۆ ڕوون دەکاتەوە.

بەڵگەنامەی یەکەم/

١٤٥٦:

ئەو هەمەوەندانەی دوور خرانەوە بۆ ویلاتە زانراوەکانی شاهانە تا ئێستا (٣٢) لە سیواس و (٩) لە قۆنیا کە سەرجەمیان (٤١)کەس دەکات، هەڵهاتوون بۆلای موسڵ و کەرکوک و شەڕیان کردووە وەڵامی وەرگیراوی والیەکان (٢)پارچە تەلگرافە، ئەوانەی کە ماونەتەوە بۆ ئەوەی لە سایەی شاهانە ڕێگایان نەدرێت لاساری و ناپاکی بکەن، ڕێو شوێنی پێویست بۆ بەڕێوەبردنی ناوچەکە دانراوە. ئەمجارە وەڵام لە

[1] وەرگیراوە لە: سەرتیپ هەمەوەندی: دوورخستنەوەی هەمەوەند بۆ تەرابلوسی رۆژئاوا لە ئەفریقا، ل ١٤٤.

ویلایەتی موسڵ و قوماندانی کەرکوک و موتەسەریفی سلێمانی وەربگیرێت و هەریەك وێنەی ئەو جێگایەی لێی دەرچوون دەنێردرێت بۆ جەنابی شەهریاری، ئەم وەڵامانە لە (٣) بروسکەدا هەن، لە سایەی جەنابی شاهەنشاوە تا ئێستا (٨) کەس لە هەڵهاتووانی هەمەوەندو (٤) کەسی غەوارە، کە دەبنە (١٢) کەس کەوتونەتە دەست و بروسکە لەبارەی خراپی ڕەفتاریانەوە بەدەست گەیشتووە، ئەو ڕێنمانیانەی بەندەتان دراونەتە هەریەکە لە عەسکەری شاهانەتان و سوارەکانی عەشایەرو ئەو مەفرەزانەی لەمانە دروست کراون نێردراون و تاقیبکردنیش بەهۆی ئەمەوە بە گەرمی هەر بەردەوامە، سەرکەوتنی ئێمە لە هەر بارێکدا لە سایەی جەنابی خەلیفە هەر دیار دەبێ، ئەگەر کەمە درێغی کردنێکیش هەبێ ئەوا بەم زوانە سەرکەوتن بەدەست دەهێنرێت، زۆر هیوامان بە لوتفی خوایە، ئەو شتەی کە ئێوە چاوەڕوانی ئاگادار کردنن لە بارەیەوە ئەگەر ئەمڕۆ من عەرزیشی بکەم هەموو فەرمان و لوتف و چاکەی حەزرەتی (ولی امر)ە.

(١)ی ڕەجەبی ساڵی ١٣٠٥ ك / (١)ی مارتی ١٣٠٣ڕۆمی

بەندەتان

ئیسماعیل محەمەد شەریف

بەڵگەنامەی دووەم/

بروسكەی (مەئموری ئیسلاحات ئیسماعیل حەقی) بۆ جەنابی (صدري الاعظم)

ڕۆژی نووسینی (١٤/ تەموزی ١٣٠٣)ی ڕۆمی/ ١٨٨٦ز) بە ژمارە (٤٤٧/ی ڕۆژی ١٥/ تەموز) لە كەركوكەوە نێردراوە، داوای تێدا كراوە هەمەوەندەكان دوور بخرێنەوە بۆ وڵاتی ئەنادۆڵ. بروسكەكە گوتویەتی: هەمەوەندەكان بە ڕەزامەندی سوڵتان عەبدولحەمید دوور خرانەوە بۆ ماردین و موسڵ و هەكاری، بەڵام پاش ئەوەی كاری خراپیان لێ وەشایەوە، كە پێدەچێ زەوتكردن و كاری تاڵانكاری بێ لەو ناوچانەی كە هەڵهاتن بۆیە (ئیسماعیل پاشا) پێشنیاری كردووە كە دوور بخرێنەوە بۆ ئەنادۆڵ، دوورخستنەوەیشیان بۆ ئەو ناوچە ناوبراوانە كەم و زۆر پێش ڕۆژی (٣ی حوزەیران)ی هەمان ساڵ بووە، كە ئەمەی لای خوارەوە دەقەكەیەتی:

(١٤٤) خێزانی هەمەوەندم بۆ موسڵ و (٣٣)خێزانم بۆ ماردین و (٤٦)خێزانم بۆ هەكاری بە ڕەزامەندی ئیرادەی سوڵتان دوور خستەوە وەك لە بروسكەی (٣/ حوزەیران/١٣٠٣)دا هاتووە دوای ئەوەی برانە ئەم ناوچانە، مامەڵەی خراپیان لەگەڵ دانیشتوانیاندا كرد. لەبەر ئەوە ناگەڕێنەوە بۆ ئەم ناوچانەتكایە با بگوازرێنەوە بۆ ناوچەی دوور لە ئەنادۆڵ و ڕەزامەندی سوڵتان لەسەر ئەم كارە پێویستە.

(١٤/تەموز/١٣٠٣)

یاوەری ئەكرەم مەئموری ئیسلاحات

ئیسماعیل حەقی

بەڵگەنامەی سێیەم/

بەڵگەنامەیەك بەئیمزای (طاهر) موتەسەریفی سلێمانی سەبارەت بە تاقیبكردنی هەمەوەندەكان، لەلایەن هێزەكانی عوسمانی و (شێخ موستەفای نەقیب) نەقیبی ساداتی سلێمانی كوڕی سەید محەمەدی شێخ. ئەویش لە ڕۆژی (٢٩/شوبات/١٣٠٣- ٢٩/شوبات/١٨٨٦ز)، هێزەكانی تاقیبكردن بریتی بوون لە (٨٠)كەس لە سادات و بەسەركردایەتی (شێخ مستەفا)و (٨٠ زەبتیە)، ئەم بەڵگەنامەیە لە دانانی ئەسڵییەوە ڕەنووس كراوە لەلایەن مەئموری ئیسلاحات (موشیر ئیسماعیل حەقی پاشا)كوڕی (محەمەد شەریف) كە ئەمەش دەقەكەیەتی:

(حەمە جان)ی حوكمدار، كە هاوكاری هەمەوەندەكانی دەكرد هاتە پاڵ حكومەت و هەمەوەندەكان بەهۆی سوڵتانەوە ناتوانن هێزەكانیان زیاد بكەن، بۆ پاراستنی ژیانی خۆیان و بەرخودانیان كەم بووەتەوە، ئەمڕۆكە (نەقیب سەید موستەفا ئەفەندی) لەگەڵ (٨٠) كەسی سادات و هەمان ژمارەی زەبتیەدا، چوونە دەرێ بۆ تاقیبكردن، پشت بەخوا سەركەوتنی تازە بەدەست دێت و ئەنجامە چاكەكانیش بەم نزیكانە بەرچاو دەخرێن[1].

موتەسەریفی سلێمانی

طاهر

هاوجووتی ئەسڵەكەیە لە (١ی مارتی ١٣٠٤) دا

قوڵكەری (٢) / ئیسماعیل حەقی

(1) ئەم بەڵگەنامانە وەرگیراوە: لە عەبدولڕەقیب یوسف: چەند بەڵگەنامەیەك لە بارەی هەمەوەندەوە، گۆڤاری هەزار مێرد، ژمارە ١٠ی ساڵی سێیەم، كانونی یەكەمی ١٩٩٩، ل ٩٢ – ٩٦، (بڕوانە پاشكۆی ژمارە ٤-٥-٦).

بەڵگەنامەی چوارەم/

لە سایەی حەزرەتی پاشاوە، کاروباری سوڵح و ئاشتی سەری گرت و وردەکارییەکانی لەلایەن منی کەم تواناوە عەرزی جەنابی گەورەی نەزارەت کرا، کە خێڵەکانی هەمەوەندو شوان و شێخ بزێنی بڕیار لەسەر پێکهاتنیان دراو ئەو شتانەی کە تاڵان کراون و لەدەستیاندایە دەبێ بیدەنەوە. خێڵەکان راسپێردران دەبێت پشتیوانی ئاسایش و ئارامی هێمنی گشتی بکەن و تەواو کردنیان لەلای منە. بە پێی ئەو راسپێری و ئاگادارییانە کە بە من گەیشتوون لەلای (سلێمانی سەرۆکی جاف) خاوەن سەعادەت (مەحمود)و (عوسمان پاشا)ی قایمقام فەزیڵەتی (موستەفا ئەفەندی) نەقیبی سلێمانی و لەلای کەرکوك خاوەن فەزیڵەت (حەسەن ئەفەندی) موفتی شارو (ئەحمەد بەگ) لە ئەندامانی ئەنجومەنی بەڕێوەبردنی لیواو (حەسەن ئاغای بێن باشی) تابوری جەندرمەی کەرکوك، ڕوومان کردە چەمچەماڵی ناوەندی قەزای بازیان و ماوەیەك لەوێ ماینەوە، ڕێو شوێنی بنچینەیی سوڵح و پێکهاتن و بە پێی ڕێنومایی و راسپاردەکان دانراو ئاسایش و ئارامی نێوان هەردوولا بەجێ هات. دەستپێشخەری کرا، تا دووبەرەکی نەهێڵرێ و هیچ ڕوو نەدات. کردەوەی حکومەت و خزمەتی چاك لەگەڵ سەرۆکانی خێڵەکان و پیاوماقوڵاندا لەو دەوروبەرانەدا بەرچاو بوون، نمونەی ئەمانە لە دەرکەوتنی سۆزی ئێوەدا دەبنە هاندان هەروەها حکومەتیش سودی باشی بۆ پەیدا دەبێ، ئاسایش و ئارامی ماوەیەکی زۆری لەمەوبەر بە هۆی ئەو ناوبراوانەوە لە چەمچەماڵ پەیدا بووە ،قوماندانی سەربازی بنباشی (حاجی ئەفەندی) زەبت و خزمەتی چاکی دابین کردون، ئەمە خەڵکیش پەسەندی کردووەو مەدالیای شانازی دڵخۆشی بدرێتێ و لەلایەن بەرزی

ئاسەفانەوە پشتگیری لێ بکرێت. هەروەها مەدالیای زێڕ ببەخشرێت بە (رەمزی ئەفەندی) کاتبی ویلایەت تا ببێتە شایەنی بەرزی داد پەروەری بێ کەموکوڕی، ئەمەش فەرمانی حەزرەتی خاوەن فەرمانە.

٢٩ی (جمادی الاولی)ی ١٣١٦/ ٣ی تشرینی یەکەمی ١٣١٤

والی موسڵ مونیر بەندە

السید محمد عارف

بەڵگەنامەی پێنجەم/

بەڵگەنامەیەك سەبارەت بە هەڵهاتنی ئەو هەمەوەندانەی دوور خرابوونەوە بۆ سیواس و قۆنییەو پاشان بەو شەڕو شۆڕەی لەنێوان هەمەوەندو سوپای عوسمانیدا لە (داقوق) ڕوویدا، ناوی کوژراوو دەستگیرکراوەکانی تێدایە، مێژووی بەڵگەنامەکە (٢٨ی شوباتی ١٣٠٣ی ڕۆمی/ ٢٨ی شوباتی ١٨٨٦ز) ژمارەی بەڵگەنامەکەیش (١٤٥٦)ە کە ئەمە دەقەکەیەتی:

(ئەحمەد ئاغا و مەحمود جینە) لە ڕێگرانی هەمەوەند پێشەکی کوژران و (٥) کەس دەستگیر کران، کە ئەوانیش بریتین لە (میرزا لای) لە پیاوەکانی (حەسەن بەگی جاف) ئەوانی دیکە (کاکە وەیس و حامید رەشید عەبدولرەحمانی بازیانی و ئەبو سەباحیلی محەمەد و هاوڕێ ساڵح)، ئەمڕۆ تەسلیمی بەندیخانەی کەرکوك کراون و ئەوی دیکەیش (کەریم قادر)ە کە لە شەڕەکەی دوو ڕۆژ لەمەوبەردا بە برینداری کەوتە دەست مەفرەزەکەی (علی حذار)ی قایمقام و تەسلیمی دەسەڵاتدارانی

حکومەت کرا لە چەمچەماڵ. ئەو شەڕەی لە نزیکی داقوق ڕوویدا (علی عبدالرزاق) لە تیرەی بەشاوەندو (علی کوڕی قادر ئەحمەد عەبانی) لە تیرەی رەمەوەند تێدا کوژران و (ئەحمەد بازە)ی تێدا گیراو پاشتر سێ تەرمی هەمەوەند دۆزرانەوەو بەلاّم نەزانرا ناویان چییە، بریندارەکانیش نەکەوتنە دەستو ناونیشانیان نەزانرا، لەسەروبەندی شەڕێکی دیکەیشدا یەکێك لە ڕووباری (کۆپری) خنکاو هەرچی ز

یان و بریندارەکانی دیکەشە لەلایەن ئیستخباراتەوە نەزانراوەو جەنەراڵی سەرکردایەتی ئەمەی بەرچاو خستووە.

٨ی شوباتی ساڵی ١٣٠٣
فەریق عەلی
هاوجوتی ئەسڵەکەیە لە (١ی مارتی ١٣١٤)
بەندە ئیسماعیل حەقی

بەڵگەنامەی شەشەم/

ئەم بەڵگەنامەیە لە ڕێکەوتی (١٩٠١/١١/١١ی.ز)دا دەرچووە لە دائیرەی کاتبی یەکەم (باشکاتب - سرکاتب)ی سەر یەڵدزی شاهانە (یڵدز سرای – همایون) و بە ئیمزای تەحسینی باش کاتبی سوڵتانەی (سوڵتان عەبدولحەمید) بە مێژووی (١٣ی شەعبانی ١٣٩١ك/١٣ تشرینی دووەم/ ١٣١٧رۆمی)، ژمارە (٥٩٤٧) کە ئەمەی لای خوارەوە دەقەکەیەتی:

لە ویلایەتی موسڵەوە هاتوون و هەمەوەندەکان داوای مافی پەنابەری لێبوردنیان کردووەو دەخالەتیان بۆ کراوەو داوایان کردووە ئەو بڕە ڕۆژانەیان بدرێتێ کە لە ئەدەنە دەدرایە دەیان وەکیلی والی موسڵ، ئەمەی عەرز کردووەو داوای ڕەزامەندی جەنابی شاهانەی کردووە[1].

١٣ی شەعبانی ١٣١٩ – ١١ی تشرینی دووەمی ١٣١٧
سرکاتبی حەزرەتی شەهریاری
بەندە تەحسین

(١) وەرگیراوە لە: عەبدولرەقیب یوسف: چەند بەڵگەنامەیەك لە بارەی هەمەوەندەوە، ل ٩٦-٩٧-٩٨، بڕوانە پاشکۆی ژمارە ٧-٨-٩.

لەیەکێ لەراپۆرتەکاندا لەڕێکەوتی(١٨٩٨/٨/٨ن) دا، لەلایەن(رضا)ی سەکردەی سوپاییەوە نێردراوە بۆ سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم، لەم راپۆرتەدا سەرکردەی سوپایی ئاماژە بەوە دەکات، کە عەشیرەتی هەمەوەند هەمووکات بەسەرپێچیکردن لەفەرمانەکانی دەوڵەت بەناوبانگ بوون، بوونەتە هۆی ناسەقامگیری ناوچەکانی کەرکوك، ئەم عەشیرەتە هەستاوە بەهێرش کردن بۆسەر عەشیرەتی شوان هاوکاریکەری دەوڵەت هەر لەهەمان راپۆرتدا دەرکەوتووە، لێپرسراوو کاربەدەستان لە ویلایەتی موسڵ ناڕازین لەهەڵسوکەوتو جووڵانەوەکانی ئەم عەشیرەتە، بۆ ئەم مەبەستەش داواکرا لەسەرکردەی سوپای شەش کە هەستێت بەلێدانی دەسەڵاتیان، پێشنیازی ئەوەش کرابوو کە سەرجەم عەشیرەتەکانی دەڤەری زرێبار بەشداری تیادا بکەن، لەگەڵ(٤٠٠-٥٠٠) سەرباز لە سوپای بەغدا بەسەرکردایەتی(بەکر بەگ-آمرمدفعیە)،پێشتر بەشداری لێدانی هەمەوەندەکانی کردبوو. شارەزاییەکی باشیشی لە جوگرافیای ناوچەکەدا هەبوو، هەر لەراپۆرتەکەدا داواکرابوو بۆ گرتنەبەری رێوشوێنێکی توند لەسەر رێگای کفری بۆ رێگرتن لەهەر جۆرە زیادڕەوی و جوڵەیەکی ئەم عەشیرەتە. تەنانەت لەخودی ناحێکەشدا، لەکۆتایدا سوڵتان (عەبدولحەمیدی دووەم) رەزامەندی خۆی دەربڕی بۆلێدانی ئەندامەکانی ئەم عەشیرەتە.[1] هەر لەدرێژەی سیاسەتی دەوڵەتی

[1] عبدالله محمد العلياوي: سياسة الدولة الثمانيه تجاه العشائر الكرديه في

عوسمانی بەئاراستەی عەشیرەتە کوردییەکان، بەپێی بەڵگەنامەی(ژمارە٢٩ی رێکەوتی ١٨٨٧/٥/٣ن) لەلایەن(ئیسماعیل حقی)یەوە لێپرسراوی کەرکوك، ئاماژە دەکات بە دادگایی کردنی عەشیرەتەکانی بەرزنجەو تاڵەبانی بەتۆمەتی هەستانیان بەسەرپێچی کردنی، لەدژی دامو دەزگاکانی دەوڵەت. هەستانیش بەکاری سەرپێچی کردن، مافی دادگایی کردنیان دەدا بەحکومەت، زاراوەی(الشغب)یش واتای سەرپێچی کردن دەگەیەنێ لەفەرمانەکانی دەوڵەتو کەمتەرخەمی لەدانی باجەکانو بەشداری نەکردنو سەرپێچیان لەسوپادا، هەر لەم میانەشدا حکومەت هیچ کەمتەرخەمییەك ناکات لەدژایەتی کردنیان و دادگایی کردنیان[1].

دەوڵەتی عوسمانی لەسەردەمی سوڵتان عەبدولحەمیددا هەوڵی بوژانەوەی گیانی مەزهەب گەرایی و سۆفیگەرایی دەدا لەنێو کوردەکاندا. لەپێناو سنور دارکردنی ئاراستە نەتەوایەتیان، بۆ ئەم مەبەستەش دەوڵەتی عوسمانی هەستا بەکردنەوەی تەکیەو بنکەی دەروێشەکان لەهەڵەبجەو سلێمانی و کەرکوك و کۆیەو دابەش کردنی زەوی و زار بەسەر شێخەکاندا و دانی سیفەتی پیرۆزی پێیان، لە کەرکوکیش کردنەوەی

= كركوك وأطرافها من عام(١٨٨٧حتى عام١٩٠٩)،(دراسة وثائقيه تحليليه)، جامعه صلاح الدين، كلية أداب، ص٥.

[1] د.عبدالله محمد العلياوي، سياسة دولة العثمانية تجاه العشائر الكردية في كركوك،ص٤.

تەکیەی(شێخ قادر) هەیە لەڕێکەوتی(١٩ی صفری١٢٧٧ك) داو تەکیەی(سەید ئەحمەد سەردار خەلیفەی مەولاناخالید نەقشبەندی) کە گەورەترینو بەناوبانگترین تەکیەی کەرکوك بوو، ناسراو بوو بەخانەقای(سەید ئەحمەد)، ئەویش لەماڵێکی گەورە پێك دەهات رووبەرێکی زۆری هەبوو، بەڵام وەقفەکەی لەسەر تەکیەی شێخ قادر بوو بۆ(مصرف)و بەڕێوەبردنی تەکیەکە، ئەمانەش وەك ناوەندێکی گەورەی(تەریقەتی قادری)* و(تەریقەتی نەقشبەندی)* لەپێناوی سەرهەڵدانی ململانێ لەنێوان ئەو دوو تەریقەتەداو هەوڵدان بۆ کۆکردنەوەی خەڵكو

* تەریقەتی قادری: ئەم تەریقەتە بەناوی سۆفی بەناوبانگ(شێخ عەبدولقادری گەیلانییەوە ١٠٧٧-١١٢٦)یە، کوردێکی خەڵکی لای گەیلانی کرماشان بوو لەکوردستانی خۆرهەڵاتی خوارو، نەوەی شێخ عەبدولقادر،(عەبدولکەریمی گەیلانی١٣٦٦-١٤١٠ز) تەریقەتەکەی هێناوەتە کوردستانی ناوەڕاست، لەوێ شێخەکانی نەهری رەچەڵەکی خۆیان بۆ ئەو دەبەنەوە، ئەم تەریقەتە تاوەکو سەدەی نۆزدەش تاکە تەریقەتی زاڵ بوو لەکوردستاندا. تەنانەت تائەوکاتەی تەریقەتی دیکەش پەیدابوونو جێگەی خۆیان گرت، تەریقەتی قادری پێگەی خۆی لەنێو کوردا هەرمایەوەو رۆڵی خۆی لەدەست نەدا.

*تەریقەتی نەقشبەندیش لەساڵی (١٨١١) لەلایەن(مەولاناخالیدی نەقشبەندی)یەوە گەیشتۆتە سلێمانیو هەر زوویش جێگەی خۆی لەکوردستاندا گرتووەو بووەتە رکابەری یەکەمی تەریقەتی قادری.(د.رەشاد میران: رەوشی ئاینیو نەتەوەیی لەکوردستان، ل٥٨-٥٩-٦١

شێخەکانی کورد، لەنێو ململانێی ئەو دووتەریقەتەدا، بەڵام ئەم جۆرە سیاسەتە لەوکاتەدا، لەشاری سلێمانی سەری نەگرت.(١)

لەگەڵ ئەوەشدا عوسمانییەکان بایەخ وگرنگیان بەوەدەدا کە رێبازی ئیسلام وەکو داردەستێك لەبەڕێوەبردنی کاروبارە کارگێڕییەکاندا بەئەنجام بگەیەننو بتوانن بگەنە ئاکام. ئەنجامی بەرچاو بەپێی ئارەزووەکانیان بۆ چنینەوەی، ئەویش بەبەکارهێنانی هێڵی لەرینەوەی ئاینو دەمارگیری ئاینی، بۆ نموونە ئەگەر سەیری ناوچەیەکی وەکو ناوچەی کەرکوك بکەین کە هەر لەکۆنەوە جێگەی بڵاوبوونەوەی ئاینی مەسیحی* وئاینی ئیسلامو ئاینەکانی دیکە بووە، لەبەرئەوە جێیەکی گونجاو بوو بۆ کنەکردنی سیاسەتی دژەیەکتر لەنێو ئاینەکاندا، تەنانەت

(١) وەرگیراوە لە:د عمر ابراهیم توفیق: الترکمان فی العراق، ل١٦١.

* لەدەڤەری موسڵ ئاپینی مەسیحی بەخێرایی بڵاوبووەتەوەو چەندین خوێندنگاو دێری بەناوبانگی تیادا دامەزراوە چەندین کەسی ناودارِیشی تیادا هەڵکەوتووە، کەرۆڵی گرنگیان بینیوە لە بڵاوکردنەوەو جێگرکردنی ئاینی مەسیحی لەم دەڤەرەدا.(مارسبریشوع)لەشارەزوور توانی ژمارەیەك لە کوردەکان بێنێتە سەر ئاینی مەسیحی. دانیشتوانی شاری(شهر کورد) شاری کورد-شرقاط، بت پەرست بوون، بەڵام دواتر بوونەتە مەسیحیو ئەسقەفەیەکی تایبەت بەخۆی هەبووەو جاروباریش دەسەڵاتی رۆحی بەسەر ئەسقەفیەی کەرکوکیشدا هەبووە، لەنێوان موسڵو هەولێرو موسڵو تکریتدا چەندین دێری لێ بووە. کەسایەتی(یەزدین شەمتا) خەڵکی شاری(کەرخ بێت سلۆخ-کەرکوك) بووە، جگە لەکاری ئاینی باجگری هەموو ناوچەکەش بووەو چەندین دێرو کڵێسەی دروست کردووە.(شوان عوسمان مستەفا: کوردستانو پرۆسیسی بەئیسلام کردنی کورد،ل١١٨-١١٩-١٢١.)

کارگەیشتووەتە ئەوەی کە لەنێو بۆتەی ئاینی ئیسلامەکەشدا، ئاینزا(مذهب) رۆڵی کاریگەری خۆی بینیوە لەتەرازووی سیاسەتی عوسمانیو دەسەڵاتدارانی ئێرانداو بەردەوام سود بینراوە لە هەوڵدان بۆ هاوسەنگ کردنی ئەو تەرازووە سیاسییە بەبەکارهێنانی ئاینزای شیعەو سونیو لەتکردنی ئەم دوولایە بەشێوەیەکی زۆر زیرەکانەو مامەڵەکردن لەگەڵیان بۆ جێبەجێکردنی خواستەکانیان نەك لەڕووانگەی سودی کۆمەڵایەتی نەتەوەکانی نێو شاری کەرکوك بەڵکو بەپێچەوانەوە، هەرلەم رووەوە هەوڵیان دەدا ئەوەی لەهێڵە ستراتیژەیەکەیان نزیك دەبووەوە زیاتر دەکەوتنە بەکارهێنانی ئەو لەرە ئاینیە لەناوچەکانی(داقوق)و(دوز) کە باشترین بەڵگەی ئەم راستیەن، لەبەرئەوەی جێگەیەکی لەبەرچاوی نزیك بوونەوە لەهێڵە نەتەوەییەکەو نزیکی سنورە لەگەڵ قەڵەمڕەوی سەفەوییەکاندا. دەوڵەتی عوسمانی بەردەوام هەوڵی دەدا ئاینەکان بەکاربهێنێت بۆ بەربەرەکانیکردنی یەکتری. بەنموونە هەستابوون بە بەکارهێنانی کڵێسەکانی وەك(کڵێسە سورەکە) بۆ شوێنی خۆراكو کڵێسەکانی سەر قەڵاشیان بەکاردەهێنا بۆ نەخۆشخانەی سەربازی، کە ئەمەخۆی لەخۆیدا بەکاربردنێك بووە بۆ بەکارهێنانی بەربەرەکانی ئاینی، تالەو ڕێگەیەوە کاریگەری خۆی بەدەستبهێنێتو بیکاتە بنکەیەکی پێوانە لەتەرازووی زۆریوکەمیو ڕێژەی ئاینەکان لەنێو شارەکەدا.[1]

(1) وەرگیراوە لە: سمکۆ بەهرۆز محمد: دەروازەیەکی مێژووییانە بۆ=

تێڕوانینیان بۆ پەیڕەوانی شیعە مەزهەب، کە لە چەند ناوچەیەکی سەر سنوری دەوڵەتەکەیان نیشتەجێ بوون لەوانە ناوچەکانی هەکاریو خانەقینو بەدرەو جەسان بە درێژایی سەردەمی دەسەڵاتیان وەك کۆمەڵێکی دۆستو هاوکاریکەری بنەماڵە فەرمانڕەواکانی ئێران سەیر دەکرانو هەمیشە تاوانی ئاژاوەگێڕیو هاوکاریکردنی دەسەڵاتدارانی ئێرانیان خرابووە پاڵ، راستییەکەشی هەر وا بووە چونکە ئەوان دانیان بە دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانیدا نەنابوو لە یەك کاتیشدا دووجار وەك داگیرکەر سەیریان دەکرد، جارێك وەك داگیرکەری خاکەکەیان و جارێکی دیکەیش وەك داگیرکەری پەیڕەوەکەیان[1].

سەپاندنی ناوی عوسمانیش بەسەر سەرجەم دانیشتوانی دەوڵەتی عوسمانیدا، دان نەنان بەئازادی تاكو دانانی ئیسلام بەئاینی دەوڵەت، دەوڵەتیش چاودێرو پارێزگاریکەری هەموو ئاینەکانەو دەبێت دانیشی پێدابنێن.[2] سوڵتان عەبدولحەمید (١٨٧٦-١٩٠٨ز) خەلیفەیەکی زۆرداربوو، دژی هەموو جۆرە سەربەستیو سەربەخۆییو ئازادیەك بوو لەوڵاتدا. هەموو

=رووداوەکەی ساڵی ١٩٥٩ی شاری کەرکوك، گۆڤاری کەرکوك، ژمارە٢ی ساڵی پێنجەم، پایزی ٢٠٠٣، ل٥٥-٥٦.

(1) کەیوان ئازاد ئەنوەر: سیاسەتی دەوڵەتی عوسمانی لە کوردستاندا، گۆڤاری پەیڤین، ل ٢٢٥.

(2) کارل بروکلمان: تأریخ الشعوب الاسلامیە، ت.نبیە امین فارس، طبعة الآولی، بیروت-لبنان-٢٠٠٠،ص٥٨٦.

دەسکەوت و سامانی وڵاتی بەفیڕۆ ئەداو ئەیدا بەدەست و پێوەندەکانی لەپێناو پاراستنی کورسی و دەسەڵاتەکەیدا، ئەوانیش بەویست و ئارەزووی خۆیان یارییان بەپاشەڕۆژی ئەویش و وڵات ونەتەوەکانی دیکە دەکرد.[١] سیاسەتی تورکیش، کە گەورەکانی تورك پەیڕەویان لێوە دەکرد لە ئیمپراتۆریەتی عوسمانیدا دژی کەمینەکان بوو. ئەمەش ببووە هۆی دروستبوونی کاردانەوەی پێچەوانە لەدژی ئەو سیاسەتە.[٢] بایەخی دەوڵەتی عوسمانی لەم ڕووەوە هەوڵدان بوو بۆ قۆستنەوەی نەتەوەکانی نێوشارەکە لە کوردو ئاسوری و ئەرمەنی و نەتەوەی دیکە، هەر لەبەر ئەمە هەوڵی سیاسەتی(الفرق التسد) یان دەدا تابتوانن لەپاڵ ئەو سیاسەتەوە مەرامەکانی خۆیان بەئەنجام بگەیەنن، کە مێژوەکەیان لەناوچەیەکی وەکو کەرکوك زۆر بەروونی بەدیار دەکەوێت. سەرەڕای ئەوانەش بەردەوام هەوڵی ئەوەیان دەدا بکەونە دروستکردنی چینێکی کۆمەڵایەتی، کەبتوانن بگەنە بەرزترین پلەی کۆمەڵایەتی و دەرئەنجامی کاروبارە بەڕێوەبەریی و کارگێڕییەکانی پێ بەڕێوەبەرن، ئەوچینەش بکەنە ژێر ڕکێفی بیروڕای عوسمانی و تورکچێتی و دەمارگیری نەتەوەیی

(١) ڕەمزی قەزاز: بزوتنەوەی سیاسی وڕۆشنبیری کورد،(لەکۆتایی سەدەی نۆزدەو سەرەتای سەدەی بیستدا)، سلێمانی-١٩٧١، ل ٦٣-٦٤.

(٢) عبد ربه سكران ابراهيم الوائلي: اكراد العراق(١٨٥١-١٩١٤)، دراسة في تأريخ الاقتصادي والاجتماعي والسياسي، كلية الآداب، جامعة قاهرة،١٤٠٧ه-١٩٨٧.م، ص٢٩٨.

بۆجێبەجێ کردنی مەرامەکانیان کە دووربێت لەبیرکردنەوەی ڕاستی ڕۆشنبیری نەتەوەیی، وەکو یەکێکی کوێر تەنها ئەوەی پێی ڕادەسپێرن جێبەجێی بکات و چاولەبەرژەوەندییە شەخسییەکان بپۆشێت. ئەم بۆچوونانەش لەبزووتنەوەی تورانچێتی، ڕەنگی داوەتەوە کە لەساڵانی کۆتایی دەوڵەتی عوسمانیدا پێڕەوی لێوە دەکرا.[١] لێرەدا سیاسەتی(بەعوسمانیکردن- عثمنە)و(بەتورك کردن- تتريك) بەرامبەر کەمەنەتەوەکان پێڕەو دەکراو ئامانجیشی ئەوەبوو ئەو کەمایەتییانە لەبۆتەی بەتورککردندا بتوێنێتەوە.[٢] یەکێك لەوهۆکارە کاریگەرانەی ڕۆڵی بینی و ڕەگی تاماوەیەکی دوورودرێژ لەدەوڵەتی عوسمانیدا داکوتا و پاشتریش مایەوە جوڵانەوەی تورانییەت بوو، کە دەرئەنجامێکی زۆر بەهێزی دروست کرد لەبۆتەی چینایەتی و کۆمەڵایەتی شاری کەرکوکدا، تورانیەتیش جوڵانەوەیەکی بەرتەسکی نەتەوەییەو لەکۆتایی سەدەی نۆزدەدا نیشانەکانی دەرکەوتن مەبەستیشی ئەوە بوو ئەو نەتەوانەی ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی کە تورك نەبوون بیانکات بەتورك و پاشانیش شێوازێکی نوێی وەرگرت و، لەماوەی دەسەلاتدارێتی عوسمانییەکان لەناوچەکەدا بانگی

(١) سمکۆ بەهرۆز محمد: دەروازەیەکی مێژووییانە بۆ ڕووداوەکەی ساڵی ١٩٥٩، ل٥٣.

(٢) د. ولید حمدی: کوردوکوردستان لەبەڵگەنامەکانی بەریتانیادا، و.محمد نوری تۆفیق، سلێمانی-١٩٩٩، ل٢٣.

ئەكرد بۆ یەكخستنەوەی تورانی نیشتمانی، بووە هۆی توانەوەی نەتەوەكانی شاری كەركوك لەنێو بۆتەی بەتورك كردن و هەرەسهێنانی پەیوەندی نێو كەمەنەتەوەكان، ئەمەش زیاتر خۆی لەكاریگەری چەند فاكتەرێك دەبینییەوە، كە گرنگترینیان لە شاری كەركوكدا لەژێر كارتێكردنی دەسەڵاتی سەربازی و سیاسی و كارگێڕی و رۆشنبیری تورك بووە، هەروەها سەرهەڵدانی چینێكی گەورەی سەرمایەداری موڵكداری لەنێو توركمانەكاندا، بەهۆی داگیركردنی بازاڕەكانی شاری كەركوك و ڕازیكردنی بەشێك لەچین وتوێژی كورد لەبەشدارییان بۆ بەرگریكردن لەبەرژەوەندییەكانی ئەو خاوەن موڵكانە، هەر بۆیە دەسەڵاتی توركی زمانی چینی ئەرستۆكراتی بەسەر زمانی بازاڕی ناوخۆی شارەكەدا سەپاندبوو. كە هەر لەسەردەمی عوسمانیەكانەوە زەمینەیەكی گەورەی دروست كردبوو بۆ بڵاوبوونەوەی زمان و كەلتوری توركی.[1] بەمجۆرە لەسەردەمی عوسمانیەكاندا دانیشتوانی كوردی شاری كەركوك كەناگیربوون و لەهەموو پلەوپایەیەكی میریدا، بێبەش كرابوون، تەنانەت زەوی‌وزاری گوندو لادێكانی دەوروبەری شاریش لەسەر خەڵكانی غەیری كورد بەتایبەتی عوسمانی تاپۆ دەكران.[2] هەر

[1] وەرگیراوە لە: سمكۆ بەهرۆز محمد: دەروازەیەكی مێژووییانە بۆ رووداوەكەی ساڵی ١٩٥٩ی شاری كەركوك، ل ل٥٤-٥٥-٥٧.
[2] وەرگیراوە لە: موعتەسەم ساڵەیی: كێشەومێژووی شاری كەركوك، ل١٠٢.

لەوماوەیەشدا خێزانە ناودارەكان لەسەرجەم ئەو شوێنانەی كەببووە شوێنی نیشتەجێ بوونی بەردەوامیان دەبوایە نازناوێكی توركیان هەڵگرتایە.[1]

زۆرداری و رووتانەوەی رژێمی دەرەبەگایەتی لە كوردستاندا سروشتێكی تایبەتی سەبارەت بە میللەتەوە هەبووە، ئەو میللەتەی پێكهاتبوو لەجۆرەها دانیشتوان، واتە ئەوانەی بەزەوی چاندنەوە خەریك بوون و لەتەك ئەوانەشدا نیوە كۆچەرو هەروەها ژیانی عەشیرەتیش هەبوو.[2] رژێمی باجگریش لە دەوڵەتی عوسمانیدا بەری سەدەها ساڵانی ناتەواوی و كەموكوڕی رژێمێكی كۆمەلایەتی و ئابوری و چینایەتی و ئەنجامی سەدان فەرمان بوو كە سوڵتانەكان بەسودی خۆیان و دەست وپێوەندو كاربەدەستەكانی دەوروبەریان دەریان كردبوو، بەئارەزووی خۆشیان زیادە رەوییان لەو رژێمەدا دەكرد، وەك لەدۆخی ناوچەكەوە هەڵقولابێت و پەیوەندی بەشەریعەتی ئیسلامەوە هەبێت، لەتەك ئەمجۆرە باجانەش پەرەسەندنی دەردی بیرۆكراتیەت وەك نەخۆشیەكی كوشندەی بێچارە سەر گیان ولەشی دەوڵەتی عوسمانی و گشت دەزگاكانی پەكخستبوو.[3] ئەو سەردەمە جگە لەباج و سەرانەی دەوڵەت،

[1] ستیڤنس.هـ.لونگریك:اربعة القرون، ص٣٢٥.
[2] جەلیلی جەلیل: كوردەكانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، ل٦٨.
[3] د.كاوس قەفتان: یاسای باجگری و دۆخی ئابوری ناوچە كوردییەكانی دەوڵەتی عوسمانی لەسەدەی نۆزدەدا، ل٥٨.

سەربازو موچەخۆرو فەرمانبەرانیش کە موچەکانیان بەچەند مانگ دوادەکەوت، مەفرەزەی سەربازی لەپێناو دابینکردنی موچەدا دەچوون بۆ کۆکردنەوەی بەروبوومی کشتوکاڵی، جاروباریش لەبری پارە مەڕوبزنیان دەدا بە فەرمانبەران.[1] هەر بەم پێودانگە ئەگەر سەیری ناوچەیەکی وەکو کەرکوك بکەین هەردەم جێگای بەربەرەکانی و سەپاندنی جۆرەها باج و باجگری دەوڵەتی عوسمانی بووەو بەردەوام کەوتبووە بەردەم سەپاندنی جۆرەها باج کەهەمووی لەبەرژەوەندی چینی دەسەڵاتداردا بوو، ئەوانیش وەك باجەکانی جوتانە، چاڵانە، سەرانە، مەڕانە، کەرانە، مریشکانە....هتد کەهەریەکە بۆ مەرامێکی دیاریکراوو لەسەردەمی جودادا بەکارهاتووە، هەریەکەشیان کارتێکردنێکی تایبەتی خۆی لەشارەکەدا هەبووە.[2]

زۆربەی کاتیش ئەمانەیان بەزۆر لەخەڵکی سەندووە هەروەکو لەم پارچە شیعرەی شێخ رەزاوە زیاتر بۆمان دەردەکەوێت:-

قەومەکان بەو زاتە واحوکمی لەسەر بەحروبەڕە
بەرخە نێرێ گەر نەنێرێ هەر کەسێ خاوەن مەڕە

[1] ئاکۆ عەبدولکەریم شوانی: شاری سلێمانی، چاپی یەکەم،چاپخانەی زانست، سلێمانی٢٠٠٢، ل ل ٤٣-٤٤.

[2] وەرگیراوە لە: سمکۆ بەهرۆز محمد: دەروازەیەکی مێژوویانە بۆ رووداوەکەی، ل ٥٤-٥٥.

دێـــم بەگژیا دەیدڕم گەر(في المثل) شێری نەڕە
بـــانەقەومێت و نـەزانن ئەم هەموو شۆڕوشەڕە
گشت لەسەر بەرخی شەلوکاوڕی لەڕو بزنی گەڕە.[1]

بەمجۆرە دەبینین رژێمی ئابوری باجگری ئەو وڵاتە لەسەر بناغەی دەرەبەگایەتی و خێڵایەتی دامەزرابوو کە لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی دیکە جیاواز بوو بەهۆی پەیوەندی خێڵەکییەوە.[2] باری زۆرداری کۆمەلایەتی و ئابوری سەرەك عەشیرەتەکانیش ئەوەندە قورس وگران ودیار بوو، لەگەڵ ئەوەشدا بەهیچ جۆرێك بیریان لەوە نەئەکردەوە بیشارنەوە، هەر لەم بارەیەوە خورشید ئەفەندی کەیەکێك بوو لە نوسەرە تورکەکانی سەردەمی دەوڵەتی عوسمانی دەنوسێت:" بۆسودی خۆیان زۆر شتیان لە تایەفەکان کۆدەکردەوە و لەسەر هەموو جۆرە دواکەوتنێکی باجدانیش جوتیارەکان سزا دەدران و ئەو سزایە بەشێوەی پارە لێیان ئەسێنرا"[3] لەفاکتەرەکانی جولانەوە کوردێکانیش لەهەندێك کاتدا، داواکاری زۆری باجەکانی دەوڵەتی عوسمانی بووە، کوردەکان ناچارکرابوون بەدانی باجێکی زۆر، نەك تەنها لەبەر ئەوەی قورس بوویێت لەسەر شانیان، بەڵکو لەگەڵ ئەوەشدا بەهیچ جۆرێك بەسودی ئەوانە نەئەگەڕایەوەو هیچ پاداشت و

[1] شێخ محمد خاڵ: دیوانی شێخ رەزای تاڵەبانی، ل٨٤.

[2] وەرگیراوە لە: ئاکۆ عەبدولکەریم شوانی: شاری سلێمانی، ل٢٦.

[3] د.جەلیلی جەلیل:کوردەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، ل٦٧.

قەرەبوویەکیشیان وەرناگرت بۆئەو ماڵەی ئەیاندا، ئەمانەو لەگەڵ نەبوونی ڕێگاوبانی باش لەهەرێمە کوردێکانداو نەبوونی خوێندەواریو کاری جۆگەو ئاودێری بۆ گەشەی کشتوکاڵیو لەهەمان کاتدا دەبوایە هەستانایە بەدانی باجێکی زۆرو بەردەوامیش دەبوایە ئامادەیی دانی ئەو باجەیان تیادا بوایە.[1]

هەر لەساڵی (١٨٣٠ز) بەدواوە چەندین بنکەی سەربازی دەوڵەتی عوسمانی لەکوردستاندا بەدەرکەوت.[2] بۆ ئەم مەبەستەش دەوڵەتی عوسمانی هەستا بەدروست کردنی ڕێگایەکی زۆر کەبە(ڕێگاکانی سوڵتان) ناسرابوون، بەنیازی پارێزگاریکردن لەڕێگای کاروانە بازرگانیەکانو دابین کردنی پێداویستیە سەربازییەکان لەکاتی خۆیدا.[3] لەدوای گەڕانەوەی هێزەکانی دەوڵەتی عوسمانی لەجەنگی روسیای ساڵی (١٨٧٧-١٨٧٨ز) چەندین بنکەو قوللەی سەربازییان بەدرێژایی ڕێگاکانی بەلەدوزو خاڵسو کەرکوک، لەباشوریش لەنێوان بەغداو حلەو شوێنە پیرۆزەکان دامەزراند.[4] لەسەرەتاوە ئەندامەکانی حامیەی سەربازی عوسمانی بەدانیشتوانی کەرکوک ئەژمارنەدەکران، بەڵکو لەناوچەکەدا بێگانە بوون بەتایبەتی لە قۆناغەکانی یەکەمی بوونی بنکەی سەربازی عوسمانی لە کەرکوک، پاش

(1) عبدربەسکران ابراهیم الوائلی: اکراد العراق، ص ٢٥٣.

(2) د. عبدالرحمن قاسم لو: کردستان والآکراد، ص ٤٦.

(3) د.عمر ابراهیم توفیق: الترکمان في العراق، ص١٥٩.

(4) لیلی نامق جاف: کرکوك لمحیات التأریخیة، ص٤٠

تەواوبوونی خزمەتی سەربازیشیان دەگەڕانەوە بۆ شارەکانی خۆیان.[1] خوێندنگاکانی عوسمانیش ناوەندی دەرچوونی کاربەدەستو جەندرمەکان بووە، بەهۆی ئەو متمانە گەورەیەی کە تورکمانەکان هەیان بوو، پایە گەورەکانی سەربازیو کاروبارو دەزگاکانی بەڕێوەبردن زیاتر لەنێو ئەواندا بەدەست دەهات. لەهەمان کاتدا کاریگەری گەورەیان کردە سەر زەوییە کشتوکاڵیەکان، لەم میانەشدا(باب العالی) هەڵدەسا بەدابەش کردنی زەویو زاری کشتوکاڵی بەسەر ئەو سەربازانەدا*، بەمجۆرە سەرهەڵدانی دەرەبەگە تورکمانەکانو نیشتەجێی بوونیان لەناوەندەکانی کەرکوکو هەولێردا بووە هۆی ئەوەی، ببن بەخاوەنی رووبەرێکی بەرفراوان لەزەوییە کشتوکاڵیەکان.[2]

دەوڵەتی عوسمانی لەکەرکوکدا سیاسەتێکی تایبەتی دابەشکردنی زەویو زاری بەسەر داموودەستەکەیدا پەیڕەو دەکرد، بەردەوام هەوڵی ئەوەی دەدا ئەوکەسانە لەخۆی نزیک بکاتەوە کە توانای سەرکوتکردنی خەڵکیان هەیەو پاشان

(1) د.جبار قادر: قرن ونصف من التتریك والتعریب، گۆڤاری کەرکوك، ژمارە(١)ی ساڵی پێنجەم، هاوینی٢٠٠٣، ل ١٩٤.

* ئەو زەویوزارانەی، میری لەپاداشتی خزمەتی سەربازی بەخەڵکی دەبەخشی پێیان دەوترا(ئۆجاغلك یان یۆرتۆڵك)، دوایی ئەم جۆرە زەویو زارانەش وایان لێهات پشتاو پشت بۆنەوەکانی دوای خۆیان بمێننەوە.(د.جەلیلی جەلیل: کوردەکانی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی، ل ٢٩٨).

(2) وەرگیراوە لە: د.عمر ابراهیم تۆفیق: الترکمان فی العراق، ص١٦٢.

بەستنەوەیان بەدەسەڵاتی دەوڵەتەوە، هەروەکو لەوەدا دەبینین زەویوزارێکی زۆر بەسەر(ئاوچی)یەکان دابەشکرابوو کە لەکاروبارە کارگوزارییەکانی شارەکەداو نەوە لەدوای نەوەش بەمیرات بۆیات دەمایەوە. خێزانی ئاوچییەکانیش بەو پێیە زەوییەکانیان دابەشکردبوو بەسەر کارمەندەکانی بەڕێوەبردنی کاروباری زەوییەکانیان، لەهەمان کاتیشدا هەڵدەسان بەجێبەجێکردنی کاروباری زەوی لەڕووی کۆکردنەوەی بەروبوومە کشتوکاڵیەکانو گەیاندنی ئەم بەروبوومانە بۆ خاوەن موڵکەکان. بۆیە لەشارەکەو کۆمەڵە زەویو زاری لادێو گوندەکان لەژێر سایەی، ڕژێمێکی دەرەبەگایەتی لەلایەن ئاغایەکەوە یان چەند ئاغایەکەوە بەڕێوە دەبرا.[1] کاتێکیش لەساڵی (١٩٠٨ز) دا کودەتای (ئیتیحادو تەرەقی)[*] ڕوویدا،

---

[1] وەرگیراوەلە: سمکۆ بەهرۆز محمد، دەروازەیەکی مێژووییانە بۆ ڕووداوەکەی...ل٥٤.

(*) ئەم ڕێکخراوە خوێندکارێکی ئەلبانی لە ساڵی (١٨٨٩ز) دایمەزراند، سەرەتا کورد لە دامەزراندنی ئەو ڕێکخراوە نهێنیەدا ڕۆڵی گرنگو لەبەرچاوی بینی، ئەو خوێندکارە ئەلبانییەش ناوی (ئیبراهیم تیمۆ)یە، دوو کەس لە هاوڕێیانی کورد بوون ئەوانیش (ئیسحاق سکۆتی) لە دیاربەکرو (عەبدوڵلا جەودەت) لە عەرەبکیر، سەرەتا ڕێکخراوەکەیان ناو نا (تەرەقیو ئیتحادی)، ئەو چوار خوێندکارەشی ناوکی کۆمەڵەکەیان پێکهێنا (ئیبراهیم تیمۆ، ئیسحاق سکۆتی، عەبدوڵلا جەودەت، محەمەد چەرکەسی)، هیچ یەکێك لەو چوار کەسە تورك نەبوون، ئامانجی ئەم کۆمەڵەیە گۆڕینی ئیدارەی عوسمانیو دورخستنەوەی سوڵتان (عەبدولحەمیدی دووەم)بوو، ئەوان دەیانویست ئیرادەیەکی نوێ و سوڵتانێکی نوێو دادپەروەر دابنێن

هەرچەندە ئەم کودەتایە نمونەی حوکمێکی ڕاستەوخۆی تورکی بوو، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا سەرەتاو دەستپێکی لابردنی هەندێك لەباجەکان دەستی پێکرد، دووبارە دابەش کردنەوەی زەویو زار بەسەر جوتیاراندا بەبێ پشتگوێ خستنی مافی خاوەن موڵکەکان هەروەها ڕێکخستنەوەی پلەو پایە سەربازییەکان.[1] لەدوای کودەتای ساڵی (١٩٠٨)ی ئیتیحادو تەرقییەوە(عەونوڵا کازمی)[*][2] بە موتەسەریفی

کە بە یەکسانی سەیری سەرجەم گەلانی ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی بکات. (د. عەبدوڵلا عەلیاوەیی: کوردستان لەسەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا، ل ١٨٠ – ١٨١).

[1] حنا بطاطو:العراق، ص٢٠٠-٢٠١

(*) عەونوڵلا کازمی (١٨٦٨ –١٩١٤ز): یەکێکە لە تێکۆشەرانی سەردەمی سوڵتان (عەبدولحەمیدی دووەم) بە ڕۆژنامەوانی حیزبی ناسرابوو، ناوی ڕەسەنی خۆی (محەمەد سەلیم)ە، بەڵام لەبەر ئەوەی بەنازناوی (عەونوڵلا ئەلکازمی)یەوە نووسراوی بڵاو کردۆتەوە هەر بەو ناوەیشەوە ناسراوە، بە ڕەسەن خەڵکی (ئەرزروم)ن باپیری دەرەبەگێك بووە ناوی (عەلی بەگ) بووەو بە(ڕۆزڵۆ خان – خانی بەهێز) ناسراوە، لە ئەستەمبوڵ هاتۆتە دنیاوەو زمانەکانی عەرەبیو فارسیو فەرەنسی فێر بووە، لە ساڵی (١٨٨٩ز)دا کاتێك لەگەڵ (تۆفیق بەگ)ی برایدا ڕۆژنامەی ڕۆژنامەی (مرورت)ی دەرکردووەو= =لەسەر وتارێك زانیویانە دەگیرێن، بۆ دەرەوەی وڵات هەڵهاتوونو (محەمەد سەلیم) دوای ئەم هەڵهاتنە بەناوی خواستراوی (عەونوڵلا کازمی)یەوە گەڕاوەتەوە وڵاتی خۆی، لە ساڵی (١٩٠١ز) دا لە پلانێکی سیاسی سەرنەگرتوودا گیراوەو حوکمی هەتا هەتایی بە توندی دراوەو نێردراوەتە (سیواس). لەوێش لەبەر ئەوەی هەوڵی هەڵهاتنی داوەو

کەرکوک دانرا.[1] پاشان زۆر لقی ئەم کۆمەڵەیە لەعێراقدا، لەوانە لە کەرکوك‌و هەندێ شاری تر کرایەوە، مامۆستا مستەفا نەریمان بەمجۆرە باس لەرۆژانی کۆمەڵەکە دەکات‌و دەڵێت:" هەوای سەربەستی‌و ئازادی ناوچەکەی گرتەوە، خوالێخۆشبوو(مستەفا ئەفەندی مال الله خەڵەف) کە بە(مستەفا ریژی) ناوبانگی دەرکردبوو، لقێکی لە کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی لەشاری کەرکوك کردەوە، دەیان کەسی لەگەڵ بوو، بڵاوکراوەکانی ئەو رێخراوەش لە ئەستەمبوڵەوە دەگەیشتە دەستیان، مستەفا مال الله خەڵەف لەسەردەمی عوسمانیەکاندا مەئموری گومرگ ریژی بووە، کۆمەڵە کە پاشتر پەیڕەوی رێگای شۆڤێنیان گرت‌و،

پاشتر نێردراوەتە قەڵای سینۆپ‌و لەوێ بەند کراوە، لە کودەتای ساڵی= =(١٩٠٨ز)دا گەڕاوەتەوە ئەستەمبوڵ کتێبی (دوا بەرگری) نووسیوە، لەو ڕۆژانەدا بۆتە سەرۆکی رێکخراوی کۆمەڵەی (فیداکارانی میللەت) پاشان دەستی بە بڵاوکردنەوەی (حقوقی عمومیە – مافە گشتییەکان) کردووە، کە دژ بە کۆمەڵەی ئیتحیادو تەرەقی بووە، پاشتر بوختانێکیان بۆ رێکخستووەو کۆمەڵەی فیداکارانی میلەتیان هەڵوەشاندۆتەوەو ئەمیشیان گرتووە، لە ئەنجامی دادگاییکردنیدا بێتاوان بڕیاری لەسەر دراوەو کراوەتە موتەسەریفی کەرکوك، بەڵام لەو دەمانەدا یاخیبوونی (٣١ی مارت) بەرپابووەو وا دانراوە ئەمیش دەستی تێدا بووبێ‌و دیسانەوە گیراوەتەوە، ئەمجارەش لە (دیوانی عورفی جەنگی)دا بێتاوانی سەلمێنراوەو بە =موتەسەریفی گەڕاوەتەوە کەرکوك‌و پێنج ساڵ لەوێ ماوەتەوە. (بەشێك لەیاداشتی عەنولا کازمی،و. لەتورکیەوە: ئەحمەد تاقانە، گۆڤاری کەرکوك ژمارە(٤)ی ساڵی پێنجەم، بەهاری ٢٠٠٤، ل ١٠٥.)

[1] بەشێك لەیاداشتی عەنولا کازمی،و. لەتورکیەوە: ئەحمەد تاقانە، ل ١٠٣.

لەکاتی بەستنی کۆبوونەوەکانیادا مەراسیمی تایبەتیان هەبوو بۆ وەرگرتنی ئەندامە نوێیەکانیان، بەڵام لەدوایدا کۆمەڵە کە لەرێڕەوی خۆی لایدا ئەویش پاش ئەوەی لەساڵی (١٩١١ز) بەتەواوەتی حوکمیان گرتە دەست، تورکچێتی خۆیان راگەیاندو کەوتنە لێدان‌و لەناوبردنی خەڵکی بەرێگای نامرۆڤانە، تەنانەت زۆرکات بۆ ئەومەبەستەیان پەنایان دەبردە بەر بەکارهێنانی هێز.[1]

[1] وەرگیراوە لە ئەژی: ئەوکۆمەڵەو رێخراوو حزبانەی لەناوچەی کەرکوك سەریان هەڵداوە، گۆڤاری کەرکوك، ژمارە(٣)ی ساڵی دووەم، زستانی٢٠٠١، ل٧٤.

بەشی سێیەم

ڕەوشی خوێندن و فەرهەنگی وئابوری شاری کەرکوك

باسی یەکەم

ڕەوشی خوێندنو فەرهەنگی شاری کەرکوك

لایەنی ڕۆشنبیریو خوێندن یەکێك بووە لەلایەنە دواکەوتووەکانی ژیان، ڕووداوێکی سەیرو سەرنج ڕاکێش نییە، بۆ ئەو سەردەمەو دواکەوتوویی دەوڵەتی عوسمانی ئەگەر ڕۆشنبیریو خوێندن دواکەوتووبوبێت لەو سەردەمەدا حوجرەکان ناوەندی خوێندنو خوێندەواری بووە، هەر لەم سەردەمەدا خوێندن تەنها بۆ چینی دەسەڵاتدارو دەوڵەمەندو دەرەبەگەکانی لەڕەگەزی نێرینە سنوردار کرابوو، ئەمەش زیاتر بۆئەوە دەگەڕایەوە کە دەوڵەتی عوسمانی خۆی بەبەرپرسیاری خوێندنو ڕۆشنبیر کردنی خەڵکی نەدەزانیو ئەو ئەرکەیان زیاتر

بۆ کۆمەڵانی خەڵك بەجێهێشتبوو.[١] لەوڕۆژگارەدا ناوەندی دەسەڵات لەدەوڵەتی عوسمانیدا تادوائەندازە لەخوێندەواریو ڕۆشنبیری دەترساو ئامادە نەبوو بەهیچ شێوەیەك لای لێ بکاتەوە، چونکە ئەوکاتە پیاوانی ئاینی خاوەن دەسەڵاتودەستڕۆیشتوو بوون لەناوەندەکانی بڕیارەوە نزیك بوونو ڕۆڵی گەورەیان لەدەرکردنی بڕیاری سیاسیدا هەبوو، کەزۆرجار سوڵتانەکانی عوسمانی خۆیان پێشڕەوی ئەو ڕەوتە کۆنە پەرستانەیان دەکرد.[٢] پشتگوێخستنی بارودۆخو لایەنەکانی دیکەی ژیانیش لەکوردستاندا کاریگەرییەکی نێگەتیڤی لەسەر بارودۆخە ڕۆشنبیرییەکە هەبوو.[٣]

دەوڵەتی عوسمانیش هەر جۆرە باجو سەرانەیەکی وەردەگرت، بۆ خزمەتی پەروەردەو خویندنو هیچ جۆرە خزمەتێکی دیکەی تەرخان نەدەکرد.[٤] سەرجەم دەرکەوتە کۆمەڵایەتییەکانیش جۆرە ڕۆشنبیرییەکی تێدا بەدیدەکرا، بەشێوازێك ئەو ڕۆشنبیرییە لەسیاسەتەکانی دەسەڵاتی مەرکەزەوە سەرچاوەی دەگرتو ئەم سیاسەتانەش سیمایەکی تایبەتی لەخۆگرتبوو کە تایبەت بوو بە سروشتی ئەو

---

(١) کەیوان ئازاد ئەنوەر: چەند لاپەڕەیەك لەمێژووی نوێو هاوچەرخی گەلی کورد، ل٤٦.

(٢) ئاکۆ عەبدولکەریم شوانی: شاری سلێمانی، ل٥٤.

(٣) کامران عبدالصمد احمد دوستکی: کردستان العثمانیه،ص٤٧.

(٤) علی تەتەر تۆفیق: ژیانا سیاسی لکوردستان، ل١٨.

دەسەڵاتە.[1] ئەم بارودۆخی پشتگوێخستنی خوێندنە لەهەرسێ ویلایەتەکەدا(موسڵ، بەغدا، بەسرە). تا ساتەوەختی هاتنی(مەدحەت پاشا ١٨٦٩-١٨٧٢ز) وەك والی بەغدا، بەردەوام بوو، ناوبراو لەگەڵ هاتنیدا دەستی دایە ریفۆرمو چاکسازی بەشێکی چاکسازییەکانی ئاوڕدانەوە بوو لەخوێندنو خوێندەواری. ئەمەش بەهۆی چەند گۆڕانێکی گرنگی بارودۆخی نێودەوڵەتی عوسمانییەوە، هاتۆتە کوردستانو عێراقی ژێر دەسەڵاتی عوسمانییەوە، کە لەئەنجامی کارتێکردنی سیاسەتو رۆشنبیری ئەوروپا بووە، بۆ سەردەوڵەتی عوسمانی هەرچەندە ئەوبڕە چاکسازییە سەرزارەکیانەی دەوڵەتی عوسمانی ئەنجامی دەدا، بەتەمای ئەوەبوون وڵاتەکەیان لەدواکەوتنو خۆیشیان لەڕووخان رزگاربکەن، بەڵام چاکسازییەکانی مەدحەد پاشا بۆی نەکرا، چونکە کارێکی ئەوەندە ئاسان نەبوو ئەو بناغە سیاسیو ئابورییەی لەماوەی سەدەها ساڵدا دروست ببوو ئەو دەوڵەتەی لەسەر وەستابوو بگۆڕدرێت، دەوڵەتی عوسمانیش نیازی لەم چاکسازییە رووکەشیانە ئەوەبوو کەزیاتر دەسەڵاتی خۆیان بەسەر میللەتانی دیکەدا بسەپێننو روخساریکی نوێتر بدەن بەئیمپراتۆریەکەیان، ریفۆرمەکانی مەدحەد پاشا تاڕادەیەك کاریگەری هەبوو بۆسەر رەوتی خوێندەواریو فیرکردن لەم

[1] د.حسين الضيقه: الدولة العثمانية،(دراسات الاجتماعية والسياسية)، طبعة، الآولى، بيروت-لبنان، ١٤١٧هـ-١٩٩٧م،ص ٥٥.

وڵاتەدا، چونکە بەرلەهاتنی ئەو هیچ خوێندنگایەکی نوێ لەسێ ویلایەتەکەدا نەبوو.[1]

سەرباری ئەمانە بوونی کەسایەتییەکی مۆدێرنخوازی وەك (مەدحەد پاشا ١٨٦٩ - ١٨٧٢ز) بە والی عیراق گەشەی بە چاکسازییەکان لە هەر سێ ویلایەتەکەی عیراقدا دا، (مەدحەد پاشا) لە ماوەی کورتی دەسەڵاتیدا زۆر کاری گرنگی ئەنجامدا لە بواری یاسای زەویو بەرزکردنەوەی ئاستی بەرهەمو کردنەوەی کەناڵی سوێس، رێکخستنی گواستنەوەی دەریایی، راکێشانی هێڵی شەمەندەفەر، دابینکردنی ئاسایشی هێڵەکانی گواستنەوە بۆ برەودان بە بازرگانیو جوڵەی سەرمایە، چاکردنی باجەکان بەگوێرەی پێداویستی گەشەی بەرهەمی کشتوکاڵو بەخێوکردنی ئاژەڵ، زیادکردنی زەوی کشتوکاڵ، کردنەوەی قوتابخانە، دەرکردنی رۆژنامە، ئەمانە بەشێك بوون لە دەستکەوتەکانی ماوەی کورتی دەسەڵاتدارێتی (مەدحەد پاشا) لە سێ ویلایەتەکەی عێراقدا، هەرچەندە ماوەی دەسەڵاتدارییەکەی زۆر نەبوو دوای دوو ساڵ لە بەغدا نەڤ کرا، بەڵام هەرچۆنێکی بێ لەماوەی کورتی دەسەڵاتیدا توانی هەر سێ ویلایەتەکەی عێراق بە دەوروبەرو ناوەندەوە ببەستێتەوە[2].

[1] وەرگیراوە لە: ئاکۆ عەبدولکەریم شوانی: شاری سلێمانی، ل ل٥٥-٥٦.
[2] وەرگیراوە لە: عەلی مەحمود محەمەد: کەرکوك شاری قەڵاو ئاگرو خوێن، گۆڤاری نەوشەفەق، ل ١٣.

لە (٢٠ی ئەیلولی ١٨٦٩)دا (وەزارەتی عالی- وەزارەتی بالا) نەخشەیەکی نوێی لە بواری گەشەدان بە خوێندن کێشا کەلەلایەن یاسای مەعاریفی گشتییەوە دەرچوو بە ناوی (معاریف عمومیە نظامنامەسی)، کە هەوڵیدا گەشەیەکی گەورە بدا بە، مەدەنیکردنی تەواوی خوێندنی فەرمی تایبەت لەلایەن دەوڵەتەوە[1]

بارودۆخی خوێندن لەویلایەتی موسڵدا بەشێوەیەکی گشتی تاکۆتایی سەدەی نۆزدەش لەخراپیدا بوو، بەجۆرێکی وەها تاوەکو ساڵی (١٨٨٨ز) تەنها حەوت خوێندنگا لەم ویلایەتەدا بووە، ئەوانیش لەشارەکانی: موسڵ، کەرکوك، هەولێر، کفری، ئاکرێ، رەواندوزوسلێمانی، ژمارەی خوێندکارەکانیش تا ئەو ساڵە (٣١٨) خوێندکار بووە.[2]

لەسەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا کەرکوكوناوچەکانی دەوروبەری رۆشنبیرییەکی ئاینی کوێرانەی بەسەردا سەپابوو، لەسەر بنەڕەتی ئاینیو مەزهەبی دامەزرابوو بێ ئەوەی هەوڵ بدرێت زانستو پەروەردەی نوێی هاوچەرخ وەربگرێت، هەرچینو(طائفە)یەك لەدەوڵەتی عوسمانیدا لەسەر رێبازی تایبەتی خۆی باری زانستو رۆشنبیریو پەروەردەی بەڕێوە

(١) د. ابراهيم خليل احمد: تطور التعليم الوطني في العراق (١٨٦٩ - ١٩٣٢)، منشورات مركز دراسات الخليج العربي بجامعة بصرة، طبعة الاولى، بصرة -١٩٨٢، ص ٣٣.

(٢) د.حسن الضيقه:الدولة العثمانية، ص٥٥.

بردووە، ئەمەش زیاتر مەودای دەوڵەتی عوسمانی دەدا بۆ سەپاندنی سیاسەتی(فرق التسد) بۆیە لەو سەردەمەدا لەشارێکی وەکو کەرکوکدا، مزگەوتەکان زیاتر وەکو ناوەندێکی پەروەردەو فێرکردن رۆڵیان بینیوەو شوێنی بڵاوکردنەوەی رۆشنبیری بووە. ئەگەر قوتابخانەیەکیش بکرایەتەوە زیاتر بەتواناو باربووی خەڵکەکە دەکرایەوە، بۆیە هەرکاتێك باربوو برایە ئەوا کاروباری خوێندنیش لەوقوتابخانەیە لەکاردەکەوتو دەوەستا.[1]

بەڵام لەساڵانی هەفتاکانی سەدەی نۆزدەوە دەوڵەت هەستاوە بەکردنەوەی ژمارەیەك خوێندنگا، لە کەرکوکیشدا خوێندنگەی پیشەیی گشتییان لەساڵی (١٨٧١ز) کردووەتەوە. پاش خوێندنگای سوڵتانیە بەسێ ساڵ پێش بەغداو کردنەوەی خوێندنگاکانی روشدییەی ناوەندی لەکەرکوك، کفریو هەولێر، زمانی خوێندن تورکی بووەو ژمارەیەك کاتی تایبەتی بۆ خوێندنی زمانی تورکی هەفتانە تەرخان کراوە، کە زۆرجار چووەتە (٢٢سەعات) لە هەفتەیەکدا، سەبارەت بەزمانی کوردیش هیچ بوارێکی وەهای نەبووە شایەنی باس بێت تەنها یەك کات نەبێت لە هەفتەیەکدا، زمانی عەرەبیش لەزانستەکانی پەیوەست بەشەریعەتدا دەخوێنرا.[2] لەساڵی (١٨٧٠ز) قوتابخانەی روشدییە لەناو شاردا کرایەوە، بەڵام ئەم قوتابخانەیە لەساڵی

(١) مجموعة من الآكادميين العراقيين: كركوك مدينة القوميات المتأخية، ص ١٥٥.

(٢) د.عمر ابراهيم توفيق: التركمان في العراق، ص١٦٠.

(١٨٩٥ز) کرا بەقوتابخانەیەکی ئامادەیی و نموونەی هەمان قوتابخانەش لەشاری سلێمانی کرایەوە. لەساڵی (١٨٩٨ز) دەست کرا بەکردنەوەی ژمارەیەك قوتابخانەی دیکە، کە ژمارەیان سێ قوتابخانەبوو، لەگەڕەکەکانی(قۆریە)و(قەلا)و(کۆپری باشی). هەرلەم قۆناغەدا زمانی تورکی کرابووە دەسکەلای کارە بەڕێوەبەری و کارگێڕییەکانی ناوچەی کەرکوك، لەم کاتەدا دووبارە، بارە رۆشنبیرییەکە کرابووە قوربانی گۆڕانکارییە سەربازییەکان،[1] ئەگەر سەیری بارودۆخی فەرهەنگی ڕۆشنبیری شاری کەرکوك لەوماوەیەدا بکەین، وای لێهاتبوو کەبارێکی خراپی بەسەردا بێت و هەموو رۆشنبیرییەکیش کەوتبووە بۆتەی رۆشنبیری تورکی و ئاینییەوە. بۆیە ئەوچاپەمەنی و نوسراوانەی لەو سەردەمەدا دەردەچوون لەباری رۆشنبیری تورکی پەلیان نەدەهاویشت و لەدەربڕینی ئەو رۆشنبیرییەو زمانەکەیدا دەسوڕانەوە.* [1]

---

[1] وەرگیراوە لە :سمکۆ بەهرۆز: مێژووی زمانەوانی و گۆڕانە رۆشنبیرییەکانی ناوچەی کەرکوك، گۆڤاری کەرکوك، ژمارە(١)ی ساڵی پێنجەم، هاوینی ٢٠٠٣، ل ١٦٠.

* عوسمانیەکان لەماوەی فەرمانڕەوایەتیان لەبەشی باشوری کوردستان، توانیان زمانی تورکی لەنێو هەندێك لەبەشەکانی هەردو مەڵبەندی شاری کەرکوك و هەولێر بڵاوبکەنەوە. چونکە دەوڵەتی عوسمانی ئەوەندەی بەپەرۆشەوە بوو بۆ سەپاندن و بڵاوبوونەوەی زمانی تورکی لەنێوخەڵکیدا ئەوەندە مەبەستی بڵاوبوونەوەی خوێندەواری نەبوو، لەناوچەکانی دیکەدا خەڵکی زۆر بەسستی بۆکاری موچە خۆری و سەربازی فێری ئەبوون، بەڵام=

سیستەمی پەروەردەو فێرکردنیش لە ویلایەتی موسڵی عوسمانیدا بە دوو شێوە بووە:

یەکەم: ئەو قوتابخانانەی سەر بە وەزارەتی مەعاریف بوون.

دووەم: ئەو قوتابخانانەی سەر بە دائیرەکانی ئەوقاف بوون کە قوتابخانە یان مەدرەسە ئاینییەکان و حوجرەکانیان دەگرتەوە ئەو قوتابخانانەی سەر بە وەزارەتی مەعارف بوون لە قوتابخانەکانی (صنایع) و قوتابخانە سەرەتاییەکان پێکهاتبوون، بەپێی زانیاریەکانی (مس بێل)یش لە ساڵی (١٩٠٧ز)دا لەسەرتاسەری ویلایەتی موسڵدا لەگەڵ ئەوەی هیچ قوتابخانەیەك نەبوو بۆ کچان بە گشتی و قوتابخانەکانی دیکەش بەم شێوەیە بوون:

=کەرکوك‌ودەوروبەری چونکە هەر لەزووەوە لەژێر دەستی قەرەقۆینلۆو تورکمانان بوون، ناوی تورکیان وەرگرت و ناسنامەی تورکمانیان بۆخۆیان پاراست، بەم شێوەیە دووشێوە زمانی تورکمانی و تورکی–مەغۆلی ئازەربایجانی لەهەندێ لەشارۆچکەکانی کوردستان جێگیربوو، ئەوانەشی بەتورکمانی قسە دەکەن زۆربەیان کۆنە کورد یان پاشماوەی سەربازو موچە خۆرەکانی دەوڵەتی عوسمانین، بەڵام ئەوانەی بەتورکی مەغۆلی و(جغەتایی)وئازەربایجانی قسەدەکەن، هەموویان پاشماوەی سەلجوقی ئازەربایجانین و خەڵکانی دەرەوەی کەرکوکن و(شیعە) ن، بەڵام ئەوانەی کەرکوك زۆرینەیان سونین(م.جەمیل رۆژبەیانی: مێژووی تورکمان و تورك لەکوردستانی خوارو، گۆڤاری کەرکوك ژمارە(٢٥))هاوینی–٢٠٠٥، ل١٣.

[1] سمکۆ بەهرۆز: مێژووی زمانەوانی و گۆڕانە رۆشنبیرییەکانی ناوچەی کەرکوك، ل١٣٩–١٤١

لە کەرکوك: یەك مەکتەب (قوتابخانە)ی روشدییە، یەك قوتابخانەی سەرەتایی و یازدە حوجرە هەبووە.

لە سلێمانی: یەك خوێندنگەی روشدییەی سەربازی، یەك خوێندنگەی روشدییەی مولکی، یەك خوێندنگەی سەرەتایی و دوو حوجرەی مندالآن هەبووە.

لە قەزای رەواندوز: یەك خوێندنگەی ڕوشدییەو دوو حوجرەی مندالآن هەبووە. لەکاتی بەڕێوەبەرێتی (محەمەد عەونوللا ئەلکازمی) موتەسەریفی لیوای کەرکوك (١٩١٠ – ١٩١٣) لە شاری کەرکوك قوتابخانەیەکی پیشەسازی بەناوی (مەکتەبی صنایعی سوڵتان)یەوە دروست کرا، مەکتەبی سوڵتانیە هەمان مەکتەبی ڕوشدیەیە بەلام ناوەکەی لەپێش جەنگی یەکەمی جیهانیدا گۆڕدراوە. هەر لە هەمان بینادا ماوەتەوە، کە دەکەوێتە کەناری روباری خاسەوە، بە بەری سەرا، دەرگای دەرەوەی مەکتەبەکە دەیڕوانیە ئەو شەقامەی، کە بەهۆی پردە کۆنەکەوە دەچووە ناو قەلا[1] .

دەربارەی قوتابخانەو خوێندنگا مەسیحێکانیش لەشاری کەرکوك لەم قۆناغەدا زیاتر لەناو کڵێسەکاندا بووە، بریتی بووە، لەفێربوونی نوسین و خوێندنەوەو پاشان ئاینی مەسیحی و

(1) راپۆرتی کارگێڕی دەڤەری کەرکوك (ماوەی ١ی کانونی دووەم – ٣١ی کانونی دووەمی ١٩١٩)، وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە: سەربەست کەرکوکی، چاپخانەی شڤان، سلێمانی، ٢٠٠٦، ل ٨٨.

لاهوت* و زانیارییە ئاینیەکان دەخوێندران، قوتابخانەکانیش کە دەکرایەوە لەسەر یارمەتی خەڵکەکە بووە، یەکێك لەو قوتابخانانەی شاری کەرکوك، قوتابخانەی (کلدانی کاسۆلیك) بووە کە لەساڵی (١٨٥٠ز)کراوەتەوە. هەروەها کردنەوەی قوتابخانەی تێکەڵاوی سەرەتاییش، لەگەڵ ئەوانەش کردنەوەی قوتابخانەی سەرەتایی لەلایەن نێردراوی دۆمەنیکانەوە** لەساڵی (١٨٦٧ز).[1]

هەر لەم روانگەیەوە رەنگە مژدە بەرەکان زەمینەیەکی لەبارتریان بۆ چالاکیەکانیان لەکوردستانی ناوەندو بەشێکی

* لاهوت:-زاراوەیەکە ئەهلی کەلام و فەیلەسوفەکان لەجیاتی زانستی عەقیدەو یەکتاپەرستی بەکاریان هێناوە، لەزانکۆکانی رۆژئاوا چەند بەشێکی هەیەو ناسراوە بە(الدراسات اللاهوتیە).(شێخ ندیم الجسر: داستانی ئیمان لەنێوان فەلسەفەو زانست و قورئان، و. نوری عەبدولا سالح/ چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر-٢٠٠٣، ل ١٠١-١٠٢.)

** لەگەڵ گەشتەکانی مژدەبەرە رۆژئاواییەکان بۆ گوندەکانی ناوچەی گەرمیان و کەرکوك لەناوەندی سەدەی نۆزدەدا، چەند قوتابخانەیەکیان کردۆتەوەو دەزگای چاپیشیان هێناوە مەبەستیشیان گەیاندنی مەعریفەو بلاوکردنەوەی ئاینی مەسیحی بووە هەتا کۆتایی سەدەی نۆزدە توانیان چەند ئەزمونێکی وەکو چاپکردنی چەند کتێب لەوانەش ئینجیل بەهەردوو جۆرەکەی کۆن و نوێ و بەزمانی ئاشوری و بەدەست بهێنن.(W.W.W.assyrians Of Kirkuk. Com/ School history. P1)

(1) سمکۆ بەهرۆز: مێژووی زمانەوانی و گۆڕانە رۆشنبیرییەکانی، ل ٣٢.

کوردستانی باشور دۆزیبێتەوە، چونکە ئەو شوێنانە شانشینە دێرینە مەسیحیيە کوردەکەی ئادیابین و(کارخوبت سالوخی) لەکەرکوك تێدا هەڵکەوتووە پێدەچێ ئەم هەلە بۆ مژدە بەرەکان لە کوردستانی باکورو رۆژئاوا لەئارادا نەبووبێت، لەکاتێکدا خەڵکەکەی پەیوەندییان لەگەڵ ئاینی مەسیحیدا زۆرنەبووە. هەر ئەم بارە وای لەڕۆمە بیزەنتیەکان کردووە لە سەدەکانی پێشتردا رایانگوێزن.[1]

بەڵام دەربارەی جولەکەکانی کەرکوك لەسەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا قوتابخانەو خوێندنگای خۆیان هەبووە، ئەویش قوتابخانەی کەرکوك بووە، ئەم قوتابخانەیە لە قوتابخانەکانی موسڵ کۆنتر بووە، لە ساڵی (١٩٠٣ز) ژمارەی قوتابییەکانی گەیشتووەتە(٦٠قوتابی).[2]

لەخوێندنگای جولەکەکانیشدا گرنگی بەخوێندنە ئاینییەکان دراوەو نیوەی کاتەکانی هەفتە بۆ ئەو مەبەستە دابین کراوە، ئەوانیش وەك خوێندنی تەورات و (تەلمود*)و کۆمەڵێك

(١) میهرداد ئێزدی: ئاین و تایفە ئاینیەکان لەکوردستان، وەرگێڕانی لەئینگلیزییەوە کامەران فەهمی، چاپی یەکەم، سلێمانی ٢٠٠٢، ل ٩٤.

(٢) سمکۆ بەهرۆز: مێژووی زمانەوانی و گۆڕانە رۆشنبیرییەکان، ل ٤٢.

* تەلمود:- گرنگترین کتێبی پیرۆزی جولەکەیە لەپاش تەورات، لەدووبەش پێك دێت(مشناو غەمارا)، مشنا داب و نەریتی سەرزارەکیەو غەماراش تەفسیری مشنایە تەلمود دوو غەمارای لێکجیاوازی هەیە، یەکێکیان تەلمودی فەلەستینیيە، کە دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی چوارەم و دووەمیان

بەندی هەڵبژێردراو لەدیوانی شعرییەکان بەزمانی عیبری بەدەر لەوانەش لەوەرزی پشودا دەستەی خوێندنگا یەهودێکان لەعێراقدا خوێندکاری گروپەکانی خۆیان بۆ گەشت و خوێندن و خولی فێربوونی زمانی فەرەنسی هەڵدەبژارد.[1] لەگەڵ ئەوەی کەمینە مەسیحی و جولەکەکان دامەزراوەی فێرکاری ئاینییان هەبوو، بەڵام بە بەراورد لەگەڵ خوێندنگای موسوڵمانەکاندا پێشکەوتووتر بوون[2].

عوسمانییەکان لە ساڵی (١٥٦٥ز)دا بۆ یەکەمجار ئاشنایەتیان لەگەڵ چاپخانەدا پەیدا کردووەو سەرەتاش لێی کەوتوونەتە سەنگەرەوەو چەندین بیانوویان بۆ رێگەگرتن لە بڵاوبوونەوەی چاپخانە هێناوەتەوەو ئەم پرۆسەیە لەلای گەلە موسوڵمانەکانی ناو دەوڵەتی عوسمانی زۆر لەوە پتر دوا کەوت. لەسەردەمی نوێداو بۆ یەکەمجار لە ساڵی (١٨٣٠ز)دا یەکەم چاپخانە بەناوی چاپخانەی (دارالسلام) لەلایەن (میرزا باقر التفلیسی)یەوە دامەزرێنرا، کە بە رەگەز تورك و بە ناسنامەش ئێرانی بووە. دووەمیش یەکێك لە گەورە پیاوانی فارس لە کەربەلاو سێیەم چاپخانەش لەلایەن نێردراوی دۆمەنیکان لە

تەلمودی بابلییە، کە دەگەڕێتەوە بۆسەدەی شەشەمی پ.ز.(میهرداد ئێزدی: ئاین و تایفە ئاینییەکان لەکوردستان، ل ٥-٦.)

(١) د. فاضل براك: المدارس اليهوديه والايرانيه في العراق، طبعة الثانيه، بغداد، ١٩٨٥، ص ٢٧-٢٨.

(٢) د. ابراهيم خليل احمد: تطور تعليم الوطني في العراق (١٨٦٩ - ١٩٣٢)، ص ٢٧.

موسڵو چوارەمیش لەلایەن (میرزا عەباس) لە بەغداو پێنجەمیش لەلایەن پیاوێکی ئاینی سەر بە کلدانییەکان دامەزرێنرا، (مەدحەد پاشا)یش لە ساڵی (١٨٦٩ز)دا بیری لە دامەزراندنی چاپخانە کردەوە،بەڵام لە ئاکامی خراپی دەسەڵاتی عوسمانی لە نێوان ساڵانی (١٨٦٩-١٩١٨ز) کورد نەیتوانیوە هیچ سوودێکی بەرچاو لەو چاپخانانە وەربگرێتو لێیان بێبەش بووە[1].

چاپو چاپخانەش کە بەشێکە لەڕەوشی فەرهەنگی ئەوکاتەی شاری کەرکوك، یەکێك لەو چاپخانە کۆنانە کە لە کوردستاندا پەیدا بووە، چاپخانەی ویلایەت(الولایە)بووە، لەساڵی (١٨٨١ز) لەلایەن(فەیزوڵا پاشای کوڕی حسین پاشا)وە، لەشاری کەرکوك دامەزرا، فەیزوڵا پاشا هەرچۆنێك بوبێت بۆ ڕاپەڕاندنی کاروباری ئیداری هەرێمەکە، یان بۆخزمەتی کاروباری ڕۆشنبیریو هونەری ئەو چاپخانەیەی لەشاری ئەستەمبوڵەوە کڕیوەو لەڕێگەی دەریاوە بەکەشتی ڕەوانەی کردووەو پاشان لەڕێگەی وشکانییەوە بۆ کەرکوکی هێناوە.[2]

[1] وەرگیراوە لە: غازی حەسەن: یەکەم چاپخانەی کوردستان لە کەرکوك بووە، گۆڤاری نەوشەفەق (گۆڤارێکی مانگانەی ڕۆشنبیرییە= =دەزگای شەفەقی ڕۆشنبیری لە کەرکوك دەریدەکات)، ژمارە (١١)ی شوباتی ٢٠٠٤، ل ٧.

[2] سمکۆ بەهرۆز: مێژووی زمانەوانیو گۆڕانە ڕۆشنبیرییەکانی، ل ١٤٥.

شاعیری کوردیش(صافی)[*] ساڵی (١٢٩٦ك-١٨٨٠ز) بەساڵی دامەزراندنی ئەم چاپخانەیە دادەنێتو لەپارچە شعرێکدا دەڵێت:

أشبو تاريخ أوقنور كوردم مقام أوجده
هر طرف جوهرلو بدصورت ايله سنطور أوستنه
شهرزوری موصل حدبايه الحاق أيتديلر
باق ايشه كم قويدلر قنبوری قنبور ئەوسته

لەشوێنێکی تردا دەڵێت:

حضرت فيضى أو پاشای جليل المنقبه
والى عالى او دستور معارف اجتهاد
شهير جبريلندن تحرير مدحنده قلم

* عبدالله صافي كركوكي: شاعیرێکی بەناوبانگی کەرکوکە لە ساڵی (١٢٠٤ك) لەدایك بووە، شیعرەکانی لەنێو شاعیرانی بەغداو موسڵو کەرکوك بڵاوبۆتەوە، لە ژیانیدا سەردانی ئەستەمبوڵی کردووەو نوسراوێکی بەناوبانگی هەیە بەناوی (ئیفترانامە)، شیعرەکانی زیاتر مێژوویيو واقعی بوونو پەیوەندیان بە ڕەوشی عێراقو زۆر کەسایەتی ئەوکاتەی عێراقەوە هەبووە، ئەمە جگە لە گرنگیدانی ئەو بە غەزەلیات. بەڵام بەشێوەیەکی تایبەت شیعرەکانی ئەو لە ڕوی مێژووییەوە گرنگی تایبەتیان هەیە. باوکی (بەهجەتی پۆلیس)ە کە ئەمیش کەسێکی ناودارو پۆلیس بووە لەگەڵ ئەوەشدا لە کەرکوکدا شاعیر بووە، صافی شاعیر لە ساڵی (١٣١٦ك) کۆچی دوایی کردووە.(محمد علی قرداغی: هويه كركوك الثقافية والادارية، دار اراس للطباعة والنشر، طبعة الاولى، اربيل – ٢٠٠٤، ص ٩٢-٩٣).

أولسه شایاندر سواد زلف حوراندن مداد

بندەسی صافی تشکر له دیدی تاریخنی

مطبعة بوییلده شهرزور ده اولدی کشاد [1]

هەر لەبارەی ئەم چاپخانەیەوە (بهنام فضیل عفاس) ئاماژەی کردووەو نوسیوێتی، کە ئامانج لە دانانی ئەم چاپخانەیە چاپکردنی رۆژنامەی فەرمی بووە. هەروەها هەندێك کتێبی لێ چاپکراوەو بە زمانی تورکی بووە، بەڵام لێرەدا ئەم راستیانە دەریدەخات کە ئەمە یەکەم چاپخانە بووە، بۆ کوردستان هێنراوەو کاری ئیداری لە شاری کەرکوکدا پێ راپەڕێندراوەو لەگەڵ ئەوەشدا چەند کتێبێکی پێ چاپکراوە. بەڵام هیچ یەکێك لەو کتێبانە بە زمانی کوردی نەبووە، چونکە زمانی فەرمانڕەوایەتی و ئیداری و خوێندن لەوکاتەدا زمانی تورکی بووە[2].

دواتر چاپخانەی ویلایەت بەفەرمانی(تەحسین پاشا)ی والی ویلایەتی موسڵ گواسترایەوە بۆ شاری موسڵ، لەوە بەدواوە(محمد عون الله الکاضمی) چاپخانەیەکی تایبەتی بەناوی(الصنایع) تێدا دامەزراند[3] محمد عون الله اکاظمی

(1) عطا ترزی باشی: کرکوك مطبوعات تآریخی، قسم-١، کرکوك، ٢٠٠١، ل٢١-٢٣-٢٤.

(2) وەرگیراوە لە غازی حەسەن: یەکەم چاپخانەی کوردستان لە کەرکوك بووە، ل٨.

(3) وەرگیراوە لە رەفیق سالح: رۆژنامەوانی کوردی لەکەرکوك، گۆڤاری هەزار مێرد، ژمارە(١٦)، حوزەیرانی٢٠٠١، ل٧.

کەزانایەکی ئاینی بوو، کرایە موتەسەریفی کەرکوك. لەساڵی(١٣٢٦ رۆمی) لەلایەن سوڵتان عەبدولحەمیدەوە لەکەرکوك دەستی کرد بەکردنەوەی قوتابخانەی(صنایعی سوڵتانی)، لەگەڵ قوتابخانەکەشدا چاپخانەیەکی تایبەتی بۆ تەرخان کرد کە بەڕێوەبەری قوتابخانەکە لەسەر رەزامەندی موتەسەریفی کەرکوك بە (١٥٠٠لیرە)ی عوسمانی لە ئەستەمبول کڕیبووی، ئەم چاپخانەیە رۆڵێکی گرنگی هەبوو لەچاپکردنی چەند کتێب و رۆژنامەو گۆڤارێك.[1]

سەبارەت بەچاپکراوەکانیش بەشێوەیەکی گشتی لەو قۆناغەدا دەقاو دەق بەپێی فەرمانەکانی سوڵتان ژمارەیەکی دیاریکراو لەهەر چاپەمەنیەك دەردەکراو بەزۆریش لەسنوری ئەستەمبوڵی پایتەختدا بڵاو دەکرانەوە. بەڵام لەساڵی (١٨٨٥ز) بەدواوە لەشارو ناوچەکانی دیکەشدا بەیاننامەو فەرمان و بانگەوازە فەرمییەکان بەژمارەی (١٠٠-١٥٠) دانەیەك بڵاودەکرانەوە، زۆربەی زۆری ئەمانەش هەر فەرمانەکانی سوڵتان و بڕیارە رەسمی و دادگاییەکان یان فەرمانی سوپایی و هەواڵی ئیداری ناوچەکان بوون.[2]

لەدوای کودەتای (٢٣ی تەموزی ١٩٠٨ز) کۆمەڵەی ئیتحادو تەرەقی پرۆگرامی سیاسی خۆیان لە کۆتایی مانگی ئەیلولی

(1) سمکۆ بەهرۆز: مێژووی زمانەوانی و گۆڕانە رۆشنبیرێکانی، ل١٤٦.

(2) جەلیلی جەلیل: هەندێ سیمای ژیانی کۆمەڵایەتی و سیاسی و کلتوری کورد، وەرگێڕانی. ئەنوەر قادر محمد، ستۆکۆڵم- ١٩٩٣، ل ١٢.

(١٩٠٩) دا بڵاوکـردەوە، ئـەوەی پەیوەنـدی هـەبوو بـە بـواری پەروەردەو فێرکردنـەوە لـەو پرۆگرامـەدا هـاتبوو، کـە (پێویستە لەسەر دەوڵەت سیستمێکی فێرکاریو پەروەردەیی یەکگرتووی عوسمـانی بگرێتەبـەر. کۆبوونـەوەی سـەرجەم پێکهاتـەکانی دەوڵـەت، لـە پرۆسـەو سیستمێکی فێرکـاری هاوبەشـدا کـە پەیوەست بێ بەو پەروەردە یەکگرتووەوە). پاشتر کۆمەڵە هەستا بە کردنەوەی ژمارەیەك لە قوتابخانە سەرەتاییو ڕوشدیەکانو پرۆسەی فێرکاری کچان، تا ڕادەیەك گەشەی بەخۆوە بینی، کردنـەوەی قوتابخانـەی سـەرەتایی لـە ژمارەیـەك لـە ناوچـەکانی بەغدا: عنە، سەماوە، کازمیە، خانەقین، نەجەف، کەربەلا، حلە، دیوانیە هەر لەم سەردەمەیشدا مەسەلەی چاودێری پەروەردەیی (الاشراف التربوي) گرنگی پێ درا، نمونەی ئەوانەش کە بوون بە چاودێرو سەرپەرشتیاری مەعاریفی موسڵ (ئیبراهیم ئەفەندی) بوو. (شاکر بەگ) بوو بە چاودێرو سەرپەرشتیاری مەعاریفی بەغدا (عەبدولکەریم ئەفەندی) چاودێرو یاریدەدەر بوو. بۆ کاروباری قوتابخانە سەرەتاییەکان وە ژمارەیەك لە کەسایەتی عێراقی دانران لە (ئەنجومەنی نوێنەران)، بۆ کاروباری فێرکاری لە (١ی ئازاری ١٩٠٩)شدا نائیبی کەرکوك بیر خەرەوەیەکی بۆ سەرۆکی ئەنجومەن بەرز کردەوەو لەو بیرخەرەوەیەدا ئاماژەی کردبوو بە:

١- دواکەوتوویی خوێندن لە شاری کەرکوکدا.

٢-ئەو خوێندنگایانەی کە ئێستا لە کەرکوك بونیان هەیە بچوکنو ناتوانن ژمارەیەکی باش خوێندکار لە خۆیان بگرن.

٣-هەر لەو بیرخەرەوەیەدا نائیبی کەرکوك داوای کردنەوەی قوتابخانەی دواناوەندی، ڕوشدیەی سەرەتایی نوێی کردبوو[١].

بەمجۆرە لێرەدا ئەوە بەدەر دەکەوێت کە بارودۆخی ڕۆشنبیریو شارستانی لەسەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا وای لێهاتووە کەبارێکی تاریکی بە سەردابێتو سەرجەم ڕۆشنبیرییەکان بوونەتە قوربانی ڕۆشنبیری تورکیو ئاینی. لەنێوان ساڵانی (١٦٣٨ز-١٩١٧ز)، لەماوەی حوکمڕانی عوسمانییەکانە لەعێراقی ئێستادا، پەروەردە بەمەبەستی گەشەکردنی باری ڕۆشنبیری نەبووە، بەڵکو زیاتر بۆ پێناوی گەشەی سەربازی بووە. [٢] لێرەوە بۆمان دەردەکەوێت کاریگەری بارە ڕۆشنبیرییەکە بەشێوازێك بووە، کاردانەوەی تەواوی لەسەر خوێنکاران هەبووە، بەشێوەیەك هەندێ لەخێزانە کوردەکان وەك خێزانی(یەعقوب زادە) کە دەگەڕێنەوە سەر عەشیرەتی زەنگەنەو ئەوانەیان لەکەرکوك نیشتەجێ بوون ناسنامەی خۆیان گۆڕیوە بەتورکی چونکە پارەو دەسەڵاتیان پێ دراوە. بەڵام ئەو بەشەی ئەم خێزانە کە لەهەولێر نیشتەجێ بوون، ناسنامەی ڕەسەنی خۆیان پاراست.[٣]

---

[١] د. ابراهيم خليل احمد: تطور التعليم الوطني في العراق (١٨٦٩ - ١٩٣٢)، ص ٤٧-٤٨-٥٠.

[٢] محمد هادى دفتر عبدالله حسن: العراق الشمالى، ص ٥٥.

[٣] د.كمال مظهر احمد: كركوك وتوابعها، ص ٨٩.

ئەوەی بەشێوەیەکی گشتی سەرنج دەدرێت لەبارودۆخی پەروەردەوفێرکردنو ڕۆشنبیری ناوچەی کەرکوك لەسەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا بەم شێوەیەی لای خوارەوە بووە:

یەکەم/زۆربەی ئەو قوتابخانانەی کە دروست کراون لەسەرکۆمەکی خەڵکی ناوچەکە بووە، بۆیە هەرکاتێك پارەو یارمەتی نەماوە، قوتابخانەکەش لەکارو ئیشەکەی وەستاوە نمونەی ئەمەش(مکتب الضائع) باشترین بەڵگەیە.

دووەم/زۆرینەی قوتابخانەکان شەقڵێکی سەربازیان هەبووە، زیاتر بۆ جێبەجێکردنی مەرامە سەربازییەکان بونیاد نراوە.

سێیەم/ ئەوەی لەباری ڕۆشنبیری ئەو سەردەمەی کەرکوکدا بەرچاو دەکەوێت، لەگەڵ پێداویستی گۆڕانکارییەکانی سەردەمدا نەبووە.

چوارەم/زمانی خوێندن لەو قوتابخانەدا زیاتر زمانی تورکی بووە بە پلەی یەکەمو هەوڵدان بووە بۆ سڕینەوەی زمانی نەتەوەکانی دیکەی نیشتەجێی ناوشاری کەرکوك.

پێنجەم/هەوڵدان بۆ بڵاوکردنەوەی ڕۆشنبیری تورانچێتی، ئەمەش زۆربەزەقی لەسەردەمی گرتنەدەستی دەسەلاَت لەلایەن کۆمەڵەی(ئیتحادو تەرەقی)یەوە دەردەکەوێت، لەکاتێکدا هەموو شتەکانیان دەگەڕاندەوە سەر چاوگەی تورانچێتی، دور لە واقیعی نەتەوەکانی تر.

شەشەم/بڵاوبوونەوەی فێرکردنی ئاینی لەسوچی مزگەوتەکان، کە شوێنێکی گرنگ بووە لەخزمەتی ڕۆشنبیری لەماوەی فەرمانڕەوایەتی عوسمانییەکاندا.[1]

[1] ئەم هەڵسەنگاندنە وەرگێڕاوە لە سمکۆ بەهرۆز: مێژووی زمانەوانیو گۆڕانە ڕۆشنبیرییەکانی ناوچەی کەرکوك، ل ١٤٢-١٤٣.

باسی دووەم

ڕەوشی ئابوری شاری کەرکوك

لەبەر ئەوەی کوردستان لەلایەن هەردو دەوڵەتی ئێرانیو عوسمانی داگیر کرابوو، هەردووکیشیان لەڕووی ئابوریو کۆمەڵایەتیو ئیدارییەوە دواکەوتوو بوون بۆیە هیچ کارێکی ئەوتۆیان بۆ گۆڕانو پێشکەوتنی ئابوری لەکوردستاندا نەکرد. کشتوکاڵ شادەماری ئابوری کوردستان بوو، پاش ئەوەش بەخێوکردنی مەڕومالاَتو بازرگانی دەهات.[1]

(1) د.عەبدولّا عەلیاوەیی: کوردستان لەسەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا، ل٢٩.

جەنگی رووسیاو دەوڵەتی عوسمانیش (١٨٧٧-١٨٧٨ز) کەلێنی گەورەی کردبووە نێو حامیەکانی عێراقو بلاَوبوونەوەی زیاترو زۆربوونی هەژاری لەنێو کۆمەلاَنی خەڵکیدا.[1]

بارودۆخی ئابوری کوردستان بەشێوەیەکی گشتی لەم کاتەدا زیاتر پشتی بە بەروبومە کشتوکاڵیەکان دەبەست، کشتوکاڵیش لەلایەن رژێمی دەرەبەگایەتیو هۆزایەتییەوە بەڕێوە دەچوو، هەربۆیە دەرەبەگەکان لەسەر بنەمای بەرژەوەندی خۆیان بێ ئاوڕدانەوە لەجوتیارانی کورد دەستیان بەسەر زەویو داهاتی کشتوکاڵیو سەرچاوە ئاوییەکانی ناوچەکەدا گرتبوو.[2] پەیوەندی دەرەبەگایەتیش زیاتر ببووە هۆی ئەوەی کۆسپێکی گەورە بێت لەڕێگای گەشەکردنی دۆخی ئابوری ولاَتدا.[3] لەلایەکی دیکەوە یەکێکی تر لەفاکتەرە سەرەکییەکانی گەشەنەکردنو بەرەو پێش نەچوونی کشتوکاڵ لەکوردستاندا دەگەڕێتەوە بۆ ئەو باجە زۆرانەی کە خێزانە جوتیارەکانی بەهیلاك بردبوو.[4] هەر لەو میانەدا داهاتی دەوڵەتی عوسمانیساڵی (١٨٨٨ز) لەسەنجەقی کەرکوك (٧,٥ملیۆن) قرش* بووە،

(1) س.هـ. لونگريك: اربعة القرون من التأريخ العراق الحديث، ص ٣٣٨.

(2) کەیوان ئازاد ئەنوەر: چەند لاپەڕەیەك لەمێژووی نوێوهاوچەرخی گەلی کورد، ل ٤٧.

(3) د.جەلیلی جەلیل: کوردەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، ل٦١.

(4) کامران عبدالصمد احمد دوستکی: کوردستان العثمانیه، ص٣١.

* سکەکانی دەوڵەتی عوسمانی بەم جۆرە بوون:(لیرەفئە=١٠٠٠قرش)، (المجیدی فئه=٢٠قرش)،(قرشوچارەکە قرش)، لەکوردستاندا مامەڵەکردن

ئەم داهاتەش لەباجی زەوی‌و باجی موڵك‌و مەڕومالاَت‌و بەدەلی سەربازی‌و باجەکانی ناوخۆو باجی دەیەك‌و باخ‌و باخاتەکان‌و تاپۆو روسمات کۆکراوەتەوە[1]. کەرکوك لەسەرە ڕێی چەند کاروانێکدایەو ئەو شارەش خاڵی بەیەك گەیشتنەوەی کاروانەکانە، بۆیە کاری بازرگانی تیادا پەرەی سەندووە.[2] بەڵام زۆرجار هەمەوەندییەکان ڕێگای سلێمانی- کەرکوکیان بڕیوەو کاروانە بازرگانیە کانیان تالاَن کردووە، بۆیە دەوڵەتی عوسمانی گرنگییەکی زۆری بە بنەماڵەی شێخان داوە، تاوەکو بەهاوکاری ئەوان بتوانێ بەسەر هەمەوەندییەکاندا زاڵ‌بێت، زۆرجاریش بنەماڵەی(شێخ سەعید)* خۆیان باجێکی زۆریان خستۆتە سەر کالاَ بازرگانیەکان‌و هێندەی تر بازاڕەکانیان لاواز کردووە.[3]

بەسکە(پارە)ی عوسمانیەوە لەسنورێکی تەسکدابووە، تاوەکو نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدە، زۆرترین مامەڵە بازرگانییەکانی نێوخۆش لەسەر شێوەی(مقایضە) بووە.(کامران عبدالصمد احمد دوستکی: کوردستان العثمانیە، ص ٤٤.)

[1] مجموعە من الاکادمین العراقیین: کرکوك مدینة قومیات المتآخیة، ص ١٥٥.

[2] کوردستان لەچاپکراوەکانی عوسمانیدا، وەرگێرانی فەیسەڵ دەباغ، ل١٣١.

* شێخ سەعید کوڕی شێخ محمد حاجی کاکە حمەدی شێخی کوڕی شێخ مارفی نۆدێیە باوکی شێخ محمودی مەلیکە، رەچەڵکیان دەگەڕێتەوە سەر شێخ عیسای بەرزنجی کوڕی شێخ بابا عەلی هەمەدانی.(علی کمال، مذکرات علی کمال، تقدیم و تحقیق جمال بابان، بغداد. ٢٠٠١، ص٥٧.

[3] ئاکۆ عەبدولکەریم شوانی: شاری سلێمانی، ل ٤٦.

بەپێی کتێبی(ممالك عثماننەك تاریخ وجغرافیا لغاتی) کەنوسراوی(علی جواد)ە شاری کەرکوك لەوکاتەدا (٤٧٣٠ خانو، ١٢خان، ١١٨٣دوکان‌و مەغازە، ١٢٨٤باخی بچوك، ١٨٠باخی گەورە، ٣٠٥وەقفی زەوی، ٣٦مزگەوتی گەورەوبچوك، ١٨خوێندنگاو٨حەمام، ٣فڕن، ٦٤ئاش، ١قشتلەو ١٠قەرەغولخانە)ی تێدایە، پاشتر وەسفی کەرکوك دەکات‌و دەڵێت"شارۆچکەی کەرکوك لەسەر تەپۆلکەیەکی ناسروشتی‌یەو ئەم بەرزاییەش بۆئەوە بووە فەرمانڕەوایی چواردەوری خۆی بکات، زۆری ئاویشی وایکردووە کە میوەیەکی زۆری لێ بچێندرێت لە لیمۆو پرتەقاڵ‌و..هتد خورما کە لەشوێنی گەرمدا پێدەگات بوونی لەو شارەدا هەیە. لەدەوروبەری شاردا باغ‌و باخاتێکی زۆر هەیە هەروەها ئەم شارە بەئاوی کانزایی‌و نەوت بەناوبانگە، ئاوە کانزاییەکەی بۆچارەسەرکردنی نەخۆشی جۆراوجۆرو ئاوی خوێیاویشی زۆرە".[1]

لە(قاموس ئعلام)ەکەی شەمسەدین سامیدا هاتووە کەرکوك(٣٦مزگەوت)و(٧قوتابخانە)و(١٥تەکیە)،(١٢خان)،(١٢٢٨کۆگاودوکان)،(یەك قەیسەری)،(٨گەرماو)،(پردێك لەسەر رووبارەکەی)،روشدییەیەك‌و(١٨خوێندنگای مندالاَن)،(١٣کلێسە)،(یەك حەوز) قەلاَکەی لەسەر تەپۆلکەیەکی

---

[1] کوردستان لەچاپکراوەکانی عوسمانیدا. و فەیسەڵ دەباغ. ل١٣١.

بەرز لەلای راستی رووبارەکە دروست کراوە، گەڕەك و کۆڵانەکانی لای خوارەوەیشی هەمووی دووکان و فرۆشگان.[1]

کاتێك ئێمە سەیری ئەم ئامارانە دەکەین جۆرێك لەڕەوشی ئابوری ئەوکاتەی شاری کەرکوکمان دێتە بەرچاو کەتاڕادەیەك شارێکی ئاوەدان و گەشە کردوو بووە، بەڵام هەرجۆرە نەهامەتی یان کۆسپی گەورەی ئابوری بەسەر ئەم شارەدا هاتبێت، زۆرجار گەڕاوەتەوە بۆ بارودۆخە سیاسی و سەربازییە نالەبارەکەی دەوڵەتی عوسمانی.

سەبارەت بەبارودۆخی کشتوکاڵ لەم شارەدا، بەهۆی بارودۆخی ئاووهەواوە ژمارەیەکی زۆر لەزەوییەکشتوکاڵیەکان لەکەرکوك و ناوچەکەدا دێمییەو بەشێوەیەکی سەرەکی پشت بەئاوی باران دەبەستێت.[2] گەنم وجۆ بەرهەمی سەرەکی کشتوکاڵی ئەم ناوچەیەن، بەڵام برنج کەمتر لەوان دەکرێت، لە گوندەکانی دەوروبەری شاردا پاقلەوشوتیوخەیاربەرهەم دێنن، شارەکە بەشێوەیەکی گشتی کەم ئاوە، بۆیە زۆر جار پەنادەبەنە بەر بیرەکانی ناوچەکە. رووباری خاسەش لەهاویندا کزو کەم ئاوە جگەلەمانە لۆکەش بەرهەم دێت وەدەچێتە دەرەوەی شار، لەپاڵ کشتوکاڵدا، ئاژەڵی زۆریش لەدەوروبەری شاردا بەخێو

---

(1) شمس الدين سامی: قاموس ئیعلام، ص٣٨٤٠.

(2) مجموعة من الآكادميين العراقين : كركوك مدينة القوميات المتأخية،ص٢٠٢.

دەکرێت و بازاڕی کڕین و فرۆشتنی ئەسپ و ماینی عەرەبی لەم شارەدا گەرم بووە.[1]

هەر سەبارەت بەبواری کشتوکاڵی شاری کەرکوك لەوکاتەدا رۆژهەلاتناس(بورتر) لەساڵی (١٨٨٢ز)دا سەردانی کەرکوکی کردووە، کاتێك دێتە سەر ڕەوشی ئابوری شاری کەرکوك، بەم شێوەیە ئاماژەی پێدەکات: "بەرهەمی سەرەکی ئەم شارە گەنم وجۆیە، بەڵام برنج کەمترە لەوان. لەگوندەکانی دەوروبەری شاردا کشتوکاڵی پاقلەو شوتی و خەیارو بامێ و رەزی ترێ دەکرێ، خەڵکی بەهۆی کەم ئاوییەوە زۆرکات ڕوو لە بیروکانیاوەکان و سەرچاوە ئاوییەکانی ترو رووباری خاسە دەکەن. لەشاری کەرکوکدا کشتوکاڵی لۆکەش بەرهەم دەهێنرێت و لێشی دەنێردرێتە دەرەوەی شار، بەشێکی دیکەش لەهەرێمەکە، خۆیان بەئاژەڵدارییەوە خەریك دەکەن.[2]

کەمترین شت لە پرۆسەی بەرهەمی ساڵانەی کشتوکاڵیدا گەڕاوەتەوە بۆ کەمی ئاژەڵی جوتکردن، ئامرازی کار، بەشێوەیەکی تایبەتیش ئاسن و تۆو و دەستی کار بووە ئەمەی دواییان واتە، دەستی کار لە چوار وەرزەکەدا وردە وردە ژمارەی زیادی کردووە و هەرچەندە وەك سەرژمێری ساڵی (١٩٠٥) ئاماژەی پێکردووە دانیشتوانی لادێ هێشتا لە (٤٠٪) زیاتر نین،

---

(1) کوردو کوردستان: نوسینی(کۆمەڵێك لەپسپۆران وئەفسەرانی سیاسی ئینگلین).ل٢٤.

(2) د.بدرخان السندی: المجتمع الکردی في منظور الاستشراقی، ص٤٩٢.

بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا چەندین کیلۆمەتری دووجا بەرەو خواری کەناری چەپی زێی بچوك زەوی بە پیتەو لەوکاتە. لەسەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا کێڵراوەو ئاودێری تێدا هەبووە[1] سەبارەت بە کێشەی زەویە کشتوکاڵییەکانیش لەو کاتەدا تاپۆکردنی ڕەسمی لەسەر دەستی (مەدحەد پاشا)ی والی بەغدا هاتە کایەوە، وەك چارەسەر کردنێکی زەویە کشتوکاڵییەکانو پاشتر جێبەجێ کراو بەڕێوبەرێتییەکی تایبەتیشی بۆ دانرا لەژێر ناوی (تاپۆدائیرەسی)[2].

ئەو ئاژەڵانەشی خەڵکی بەشێوەیەکی سەرەکی گرنگی بەبەخێو کردنیان دەدەن بریتین لەمەڕوبزنو ئەسپ.[3]

بەڵام لەگەڵ ئەوانەشدا ڕەوشی کشتوکاڵی لەکوردستاندا. بەردەوام کەوتبووە بەردەم ئەوکاریگەرییە سیاسیو ئەمنییانەوە، کە کوردستان تیادا ژیاوە.[4] مەدحەد پاشاش کاتێك دەستی کردە ڕیفۆرمەکانی ئەوەی لەبنەماڵەی دەرەبەگ، یان سەرەك هۆزو سەیدوخاوەن تەریقەت نەبوایە زەویوزاری

---

(١) راپۆرتی کارگێڕی دەڤەری کەرکوك ماوەی ١ی کانوونی دووەم – ٣١ی کانوونی دووەم ١٩١٩، و. لە ئینگلیزییەوە: سەربەست کەرکوکی، ل ٦٣–٦٦.

(٢) راپۆرتی کارگێڕی دەڤەری کەرکوك ماوەی ١ی کانوونی دووەم – ٣١ی کانوونی دووەم ١٩١٩، و. لە ئینگلیزییەوە: سەربەست کەرکوکی، ل ٧٧.

(٣) کوردستان لەچاپکراوەکانی عوسمانیدا، و. فەیسەڵ دەباغ، ل١٣٢.

(٤) کامران عبدالصمد احمد دوستکی: کوردستان العثمانیه،ص ٣٣.

کشتوکاڵی بەسەردا دابەش نەدەکرد.[1] ئەو گۆڕانکارییانە کەچاکسازی لەم لایەنەوە هێنایە کایەوە، جێگیربوونو فراوان بوونی زیاتری موڵکایەتی تایبەت بووە ئەمەش پەیوەست بوو بەژمارەیەکی کەمی شێخو ئاغاکان لەزەویو زارە کشتوکاڵییەکانداو، کاریگەریو رۆڵی ئەوانی دروست کردبوو لەڕووی ئابوورییەوە.[2]

سەبارەت بە بواری بازرگانیش لە کەرکوك زیاتر پشتی بە بەرهەمە جیاوازە کشتوکاڵیەکان دەبەست، کە لەناوچە کوردیەکانەوە بەرهەم دەهات لە بازرگانە گەورەکانی شاری کەرکوکیش جولەکە بوون. هەروەها ژمارەیەك لە بازرگانە مەسیحیو بازرگانە کوردو تورکمانەکان بەشێوەیەکی بەردەوام بازرگانیان لە کەرکوكو ناوچەکانی دەوروبەریدا دەکرد زمانی کوردیو زمانی تورکی زمانی مامەڵە بووە لە بازاڕەکاندا، نمونەی ئەو بازاڕە گەورانەش بازاڕی شۆڕیجە بووە کە گەورەترین بازاڕی کەرکوك بووەو ناوەندێکی بازرگانی تایبەتیش بوو بە کوردەکان زۆرێکیش لەو گەڕیدانەی کە سەردانی کوردستانیان کردووە ئاماژەیان بە بوونی پەیوەندییەکی ئابوری گەورەی کەرکوك لەگەڵ هەرێمە کوردییەکانی دیکەدا کردووە[3].

---

[1] هاشم عاسی: شەبەك لەنێوان ئاینو نەتەوەدا، گۆڤاری کەرکوك، ژمارە(١٩) زستانی ٢٠٠٤، ل١١٨.

[2] حنابطاطو:العراق(طبقات الآجتماعیه والحرکات الثوریه من عهد العثمانی).ص ٢٩.

(٣) د. کمال مظهر احمد: کرکوك و توابعها، ص ٥٧.

پاشان بەهۆی سیستمی سوڵتانی لاواز، ببووە هۆی بڵاوبوونەوەی گەندەڵیو نائارامی بەشێوەیەکی بەرفراوان دەرئەنجامی ئەو هەموو باجە زۆرەی خرابووە سەر بەرهەمی جوتیاران لەکۆتایی دەسەڵاتی عوسمانیدا، بووە هۆی ئەوەی ژمارەیەکی زۆر لەجوتیارانی گوندەکان زەوییە کشتوکاڵیەکانی خۆیان بەجێبهێڵنو کۆچ بکەن بەرەو شارو شارۆچکەکان.[١] هەر لەسەرەتای سەدەی نۆزدەوە دەوڵەتی عوسمانی هەوڵی پاراستنی پیشە سازییە ناوخۆییەکانی دەدا لە بەرامبەر پیشەسازی ئەوروپیدا.[٢] بەڵام پیشەسازییە دەستییە خۆماڵیەکان خۆیان لەئاستی لێشاوی بەرهەمە پیشەسازییە ئەوروپییەکاندا پێ نەگیراو کەوتنە کشانەوەو وون بوون.[٣]

سەبارەت بەپیشەسازیش لەکوردستاندا لەسەر ئیشی دەستو پیشەی سوك وەستابوو، ئەوەش زیاتر بەهۆی دواکەوتوویی ئاستی رۆشنبیریو خوێندنو زانستو پێشکەوتن بوو لەکوردستاندا.[٤] لەشاری کەرکوکیشدا کاری رستنوچنینو دروست کردنی قوماش باو بووە، ئەمە بێجگەلە کاری

---

(١) M. philips lips price: Ahistory Of Turky,(Form Empile To Republic) , P61.

(٢) کامران عبدالصمد احمد دوستکی: ص٣٨.

(٣) د.جەلیلی جەلیل: کوردەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی ، ل٧٤.

(٤) کوردستان لەچاپکراوەکانی عوسمانیدا.و، بۆ کوردی فەیسەڵ دەباغ، ل١٣٢.

پێستەخۆشکەریو دروست کردنی پەتو گوریسو شتی تر لێرەدا دەتوانین بڵێین بواری پیشەسازی لەشاری کەرکوکدا لەسنورێکی تەسكو دواکەوتوودا بووە، ئەو دروستکراوانەی کەهەبوون زیاتر پیشەی دەستی بوون تەنها بۆ پڕکردنەوەی پێداویستییە رۆژانەکانی نێو خۆ بوون.

نەوت لەبوارە سەرەتاییە بەکارهێنانەکەیدا، هەر لەکۆنەوە گرنگی تایبەتی خۆی هەبووە لەناوخۆی شاردا، بۆ ئاگرو رووناکی بەکار هاتووە بەڵام لەسەدەی نۆزدەیەمدا دەوڵەتی عوسمانی سەرکاری دانا ئەوانیش کەسانێك بوون بەرەچەڵەك دەچوونەوە سەر هۆزی(زەنگەنە)، ئێستا پێیان دەڵێن(نەوتچی) واتە نەوت فرۆش، چونکە ئەمانە پێش ئەوەی ببن بەسەرکار کاری نەوت فرۆشیان کردووە لەکەرکوکدا، تورك لەقەبی نەوتچی زادەی پێ بەخشیون، ئەوکارکەرانەش کە کاریان نەوت فرۆشی بوو، بەسەر پشتی کەرو وڵاخ، دەیانگواستەوە بۆ نزیك شارو لەچاڵێکی گەورەدا دەیان سوتاند، پاشان لێکیان جیادەکردەوە خاوێنەکەی بەشوشەی(یەك لیتری) دەفرۆشرا بەهاوڵاتیانوپیسەکەشیان دەفرۆشت بەگەرماوەکان بۆگەرم کردنی ئاو، لەگەڵ ئەوەشدا کورەی گەچ و قسڵیان پێ دادەخست ئەم نەوتە تادەوڵەتی عوسمانی دەستی بەسەردا نەگرتبوو، هەرکەسە بۆ خۆی کاری دەکردو دەیفرۆشت، کەسیش خاوەنی

نەبوو، کاتێکیش گرنگی نەوت لە جیهاندا دە رکەوت لەکۆتایی سەدەی نۆزدەیەم دا، دەوڵەت دەستی خستە ناو کارکەرەکان و هەندێ مەرج و یاسای تایبەتی بۆیان دانا، ئیتر لێرە بەدواوە هەرکەسە نەیدەتوانی بۆخۆی کاربکات.[1]

لەشاری کەرکوك مەزاری چەند پێغەمبەرو پیاوچاکێك هەیە ئەوانیش وەك دانیاڵ پێغەمبەرو عوزێر پێغەمبەر، خەڵکێکی زۆر زیارەتیان دەکەن.[2] ئەمەش خۆی لەخۆیدا سەرچاوەیەکی دیکەی ئابوری بووە، بۆ شاری کەرکوك. چونکە لەسەرجەم وولاتاندا ناوەندە پیرۆزە گەورەکانو شوێنەوارە دێرینەکان لەگەڵ ئەوەی ناوەندێکی مێژوویی و ئاینی و شارستانین بۆ ولات، لەهەمان کاتدا دەشبنە سەرچاوەیەکی ئابوری بۆ هەر ولاتو شارێك، کە ئەو ناوەندانەی تێدابێت.

---

[1] عەبدولا عەبدولکەریم مارف بەرزنجی: کارکۆك لەمێژوودا، چاپی یەکەم، ئاداری- ٢٠٠١. ل ل٢٥٠-٢٥١.

[2] کوردستان لەچاپکراوەکانی عوسمانیدا، و. فەیسەڵ دەباغ، ل ١٣٢.

باسی سێ یەم

دۆزینەوەی نەوت لەکەرکوکدا، هەوڵەکانی وڵاتانی رۆژئاواو هەڵوێستی دەوڵەتی عوسمانی لەومیانەیەدا

پێش پێنج سەدان ساڵ پێش زاین بوونی نەوت لەناوچەی بابەگوڕگوڕزانراوە، نزیکەی (٢٣٠٠) ساڵ پێش ئێستاش(هێرۆدۆتس)ی مێژوو نوسی یۆنانی باسی ئاگری بابە گوڕگوڕی کردووە.[1] لەشوێنە نەوتیەکانی نزیك بەمزگەوتی سلێمان ئاگرێك هەبووە زەردەشتییەکان لە (٤٠٠ساڵ پ.ز) وەك سەرچاوەیەکی گەش و پیرۆزی سەیریان کردووە، بەڵام ئەو ئاگرە

(1) پشتیوان حسین و کارزان ابراهیم: بایەخی جیۆیۆلەتێکی پارێزگای کەرکوك، ل٩١.

ئاگرێکی سروشتی بووەو لەغازێکی زۆر پێکهاتووەو لەبابەگوڕگوڕو دەوروبەری کەرکوك بەئاسماندا چووە.[1] سوپای عوسمانیش هەر لەساڵی (١٦٣٩.ز) بەئامرازی ساکار(الوسائل البدائیە)، بۆبەکار هێنانی تایبەتی خۆیان نەوتیان دەرهێناوە.[2] لەکۆتایی سەدەی نۆزدەو سەرەتای سەدەی بیستدا نەوتی کوردستان بەگشتی و ناوچەی کەرکوك بەتایبەتی بایەخی گەورەی پەیدا کردو بووە هۆی دروست بوونی سەرەتای ململانێیەکان، بۆیەکەم جاریش لەساڵی (١٨٧١ز) یەکەم نێردەی ئەڵمانی هاتە کوردستانو پاشان چەندین نێردەو جیۆلۆجی دیکەو لێکۆڵەری نوێ هاتنە کوردستان.[3] کاتێکیش کوردستان لەژێر باری قاتو قڕیوبرسێتی دەیناڵاند نێردەیەکی ئەڵمانی لەکەرکوكو دەروبەری، خەریکی توێژینەوەی جیۆلۆجی بوونو راپۆرتێکیان نوسیو تیایدائاماژەیان بەوەکرد کە کەرکوك دەڤەرێکی پەترۆلی گەورەیەو کێڵگە پەترۆلییەکانی لەڕووی زەوییەوە نزیکن.[4] ئەمانەو لەکاتێکدا لەسەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا، بەتایبەتی لەدەوربەری ناحیەی قادرکەرەم، لەسەر

(1) کمال مجید: النفط والاکراد، طبعة الثانیة، لندن-١٩٩٧، ص١٩.

(2) د. ئازاد نەقشبەندی: کاریگەری نەوتی کەرکوك لەسەر راگوێزانی کورد، ل٢٥.

(3) پشتیوان حسینوکارزان ابراهیم، بایەخی جیۆبۆلەتیکی پارێزگای کەرکوك، ل٩٣.

(4) کامەران احمد: کوردستان لەنێوان ململانێی نیودەوڵەتیو ناوچەیدا، ل٣٧.

زەوییەكەی نەوت هەڵقوڵاوەو زۆر چاڵاوگەی نەوتی تیادا بڵاوبۆتەوە.[1] لێكۆڵەرە بیانیەكان لەسەدەی نۆزدەدا دوای دۆزینەوەی نەوت و لێكدانەوەی تیۆرییەكان دروست بوونی و بەستنەوەی بەباری جیۆلۆجییەوە، كەوتنە گەڕان و لێكۆڵینەوە لەباری هاوچەشنی كێڵگە نەوتیەكانی خۆیان و لەسەرەتای سەدەی بیستەمدا توانیان سەرەتایەك بۆباری جیۆلۆجی ناوچەكانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بەدەست بهێنن[2] . لەكۆتایی سەدەی نۆزدەدا ڕۆژئاواییەكان چاویان بڕییە بەكارخستنی كانە پڕلەنەوتەكان لە ناوچەكانی ڕۆژهەڵاتی ناوەندو دووردا، لەئەنجامدا پسپۆڕەكان بۆیان دەركەوت كەڕێژەیەكی زۆری نەوت لەوناچانەدا هەیە، هەركەڕۆژئاواییەكان بۆنی نەوتیان كرد، ئیدی پیاوانی پیشەسازی سەرقاڵ كردو كەوتنە ناو بازنەی بیركردنەوەی پیاوانی جەنگ و سیاسەت و چەندین نەخشەو پلانی سیاسی و بازرگانی فراوان بۆ ئەو مەبەستە پیادە كرا. هەر بەو هۆیەشەوە كۆمپانیای بیانی زۆر دامەزران و پاشتر كەوتنە مشت و مڕ لەسەر گەنجینەكانی نەوت لەكەركوكدا.[3] لەساڵی (١٨٨٣ز) لەسەر داوای سوڵتان عەبدولحەمید نێردەیەكی

[1] محمد هادی دفتر و عبدالله حسن: العراق الشمالی، ص ٢٧١.

[2] د.علی محمد سورداشی: جیۆلۆجیای ناوچەی كەركوك و كاریگەری لەسەر كۆبوونەوەی نەوت، گۆڤاری سەنتەری برایەتی، ژمارە(٢٠) نیسانی٢٠٠١، ل٨٢.

[3] وەلید شەریكە: كەركوك(توێژینەوەیەكی جیۆمێژوویی)، گۆڤاری سەنتەری برایەتی ژمارە(٢٠)، ل ١٦٣-١٦٤.

سەربازی ئەڵمانی بەسەرۆكایەتی(ڤۆن گۆڵتز) بۆ ڕێكخستنی كاروبارە سەربازییەكان هاتە سنوری دەوڵەتی عوسمانی لەگەڵ ئەوەدا ئەم نێردەیە ڕاپۆرتی دەربارەی دەوڵەتی عوسمانی ناردەوە وڵاتەكەی.[1] بەڵام لەوباروودۆخەدا ئیمپراتۆرییەتی توركی(عوسمانی) نەیدەزانی كە پەترۆڵێكی زۆر لە خاكەكەیدا بوونی هەیەو لەهەمان كاتیشدا هیچ تێڕامانێكی نەبوو بۆی.[2] دەرەنگتر عوسمانیەكان لەڕێگای شارەزاییانەوە بەبونی نەوتی كەركوكیان زانی،(گوڵبانگیان)* لەوكاتەدا ڕاوێژكاری دارایی سوڵتانی عوسمانی بوو. یەكەم كەسیش بوو خەبەری بە سوڵتان دا، كە ئەو مەڵبەندە(كەركوك)، نەوتێكی زۆری تێدایە، هەر ئەم گوڵبانگیانە دواتر ٥٪ی نەوتی كەركوك و ویلایەتی موسڵی بەركەوت هەرلەبەر ئەوەش بوو پێیان دەوت(جەنابی سەدی پێنج).[1]

[1] كامەران احمد: كوردستان لەنێوان ململانێی، ل٣٧.

[2] S.H.Logrigg : Oil In The Middle East ,London, 1954 ,P13.

* كالۆست سریكس گوڵبانگیان: ئەندازیارێكی زنجی بەرەچەڵەك ئەرمەنی بوو، بەوە ناسرابوو كە شارەزاییەكی زۆری لەنهێنیەكانی دبلۆماسی و سیاسەتی هەندەراندا هەیە، تەنانەت بە(تالێرانی پەترۆڵ) ناوزەند كرابوو، دواتریش بە(مستر5٪)، ڕۆڵێكی گەورەی لەدانوسانەكانی نێوان دەوڵەتی عوسمانی و كۆمپانیا بێگانەكاندا هەبوو.(كامەران احمد: كوردستان لەنێوان ململانێی، ل ل ٣٨-٣٩.)

[1] لەتیف فاتیح فەرەج: كوردو كەركوك، بەرگی یەكەم، سلێمانی٢٠٠٢، ل ٨٨.

سەرەتاش لەسەردەمی (سوڵتان عەبدولحەمید)دا بوو چەندین دەستەی جیۆلۆجی پێکهێنرا لەلایەن وڵاتانی ئەوروپاوە، بۆ گەڕان بەشوێن نەوتی ناوچەی کەرکوکدا، بەڵام لەپێشدا سوڵتان عەبدولحەمید ئەو گفتوگۆیانەی ئەنجامی دەدا، تەنها مەبەستی ئەوە بوو شوێنە نەوتییەکانی بۆ دیاری بکرێت. پاشان راگیرێت، بەونیازەی تا دەوڵەتی عوسمانی خۆی توانا پەیدابکاتو لەدوایشدا خۆی هەستێت بەئەنجامدانی ئەو کارە، کاتێکیش سوڵتان عەبدولحەمید گرنگی نەوتی بەتەواوەتی بۆ دەرکەوت، ئینجا رایگەیاند هیچ وڵاتێك بۆی نییە بەشوێن سەرچاوەی نەوتدا بگەڕێت، تا ئەوکاتەی دەوڵەتی عوسمانی بۆی دەست دەداو خۆی هەڵدەستێ بەم کارە، لەپێشدا ویلایەتەیەکگرتووەکانی ئەمەریکا ویستی لەسوڵتان نزیك ببێتەوەو هەوڵ دات رازیبکات بۆ رێپێدانی بەگەڕان بەشوێن نەوتدا لەناوچەکەدا، بۆئەم مەبەستە یەك بەیەك نوێنەری خۆی ئەنارد بۆ ئەستەمبوڵی پایتەخت بۆ گفتوگۆکردن لەم بارەیەوە، بەڵام هەموو هەوڵەکانی بێ سود بوون، پاشان ئەڵمانیا هەوڵیدا رێی پێ بدرێ بۆ بەئەنجام گەیاندنی ئەم کارە بەڵام ئەمیش لەسەرەتاوە شکستی هێنا[١]. هەر لەم کاتەدا بوو سەرمایەدارە ئەوروپییەکان ئیمبراتۆریەتی عوسمانیان کردبووە نیمچە کۆلۆنیایەکی خۆیان، لەنێو خۆشدا کۆمەڵێ لە توێژاڵی دەرەبەگە

[١] وەرگیراوە لە: عوسمان سەید قادر: کەرکوك شاری دێرینی کوردەواری، ل ل ٥٣-٥٥.

گەورەکانی تورکیا، لەدەوری سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم کۆببوونەوە[٢]. بەمجۆرە ئەوگۆڕانکارییە ئابوریو سیاسییانەی لەکۆتایی سەدەی نۆزدەهەمو سەرەتای سەدەی بیستەمدا روویاندا ململانێیان لەسەر کوردستان چڕتر کردووە، لەگەڵ ئەوەدا هەوڵە دبلۆماسیەکانیش نەیاندەتوانی بەتەنها ئەو ململانێیە رێك بخەنو بەڕێوەی بەرن، بۆیە ململانێیەکە شێوازو ئاراستەیەکی دیکەی وەرگرت.[٣] یەکەم وڵاتی ئەوروپی، کە هەوڵیدا بۆ دەستخستنی نەوتی ویلایەتی موسڵ ئەڵمانیا بوو، بۆ ئەم مەبەستەش لەساڵی (١٨٨٨ز) تورکیا مۆڵەتی ئەڵمانیایدا بۆ بونیادنانی یەکەم بەشی پرۆژەی هێڵی ئاسنی بەرلین- بەغدا.[٢] پاش ئەوە لە (١٦-مارتی١٨٨٩ز) کۆمپانیای عوسمانی بۆ هێڵی ئاسنی(Ottoman Company Of Anatolian Railway) دامەزرا، یەکەم کۆمپانیای ئەڵمانی بوو مافی جێبەجێ کردنی پرۆژەی هێڵی ئاسنی لەدەوڵەتی عوسمانی پێدرا، هێڵەکە چەند دەڤەرێکی ئەنادۆڵی دەبڕیو پاشان دەگەیشتە موسڵو دواتریش بۆ بەغدا. لقێکی دیکەشی لێ دەبۆوە دەریای سپی بەکەنداوی فارسەوە دەبەستەوە. ئەگەر بەوردی سەیری شوێنو رێگای ئەو هێڵە ئاسنینانە بکەین، بۆمان روون دەبێتەوە هۆکاری سەرەکی ئەوململانێیە لەسەر سامانو شوێنی ستراتیژی کوردستان

[٢] رەمزی قەزاز: بزووتنەوەی سیاسیو رۆشنبیری کورد، ل١١.

[٣] کامەران احمد: کوردستان لەنێوان ململانێی، ل٥٥.

[٢] Habibollah Atarodi: Great Powers, Oil And The Kurd In Mosul. Pxv

بووه.[1] هەر لە ساڵی (١٨٨٩ز)دا مافی دەرهێنانی نەوت بەپێی فەرمانێکی سوڵتانی عوسمانی لە وەزارەتی داراییەوە کراوەتە موڵکی خەزێنەی تایبەتی سوڵتان. سوڵتانیش ئەو مافەی نەوتی ناوچەی بابەگوڕگوڕی بەخشی بە (ساڵح پاشا)، کە پاشتر بووە نائیبی کەرکوك لە پەرلەمانی عوسمانیدا[2]. پاشتر (١٩٠١ز) هەیئەتێك لەپسپۆڕانی ئەڵمانیا بەمەبەستی دۆزینەوەی نەوت سەردانی کوردستانی باشووریان کردو پاش گەڕانەوەیان هەیئەتەکە لەڕێگەی ڕاپۆرتێکەوە حکومەتی ئەڵمانیای لەبوونی نەوتێکی زۆر لەکوردستاندا ئاگادار کردەوە، ئاماژەیان بەوە کردبوو هەرچی زووە هەوڵی بەدەستهێنانی ئیمتیازی دەرهێنانی ئەو نەوتە بدرێ، لەم ڕووەوە(دەروباخ– Rohrbach) سەردانی ناوچەی کەرکوکی کردو، دروستی ڕاپۆرتی هەیئەتە ئەڵمانییەکەی بۆساغ بۆوە. ئەوەندەی نەبرد بانکی ئەڵمانی ڕەزامەندی(باب العالی) بەدەست هێنا، سەبارەت بەڕووپێوکردنی هەرێمە نەوتیەکانی عیراق، بەمەرجێك بانکی ناوبراو لەدوای ساڵێك لەئەنجام دانی پرۆسەی ڕووپێوکردنەکە، ڕێکەوتن نامەیەك لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی مۆربکات.[1]

[1] کامەران احمد: کوردستان لەنێوان ململانێی، ل ل٥٥–٦٠–٦١.

[2] ڕاپۆرتی کارگێڕی دەڤەری کەرکوك ماوەی ١ی کانوونی دووەم – ٣١ی کانوونی دووەم ١٩١٩، و. لە ئینگلیزییەوە: سەربەست کەرکوکی، ل ٧٦.

[1] وەرگیراوەلە: ئازاد: مێژووی دۆزینەوەو دەرهێنانی نەوت لەکەرکوك، گۆڤاری کەرکوك، ژمارە(١)ی هاوینی ١٩٩٩، ل ٥٠–٥١،

دکتۆر(ڕۆهەر) کە پسپۆڕێکی ئەڵمانی بوو، لەوکتێبەیدا بەناوی(ڕێگای بەغدا) داینابوو، دەربارەی پەترۆڵی کوردستان نوسیبووی:" خۆم سەردانی سەرچاوە پەترۆڵیەکانی کەرکوکم کرد، هەروەها سەردانی سەرچاوەکانی تریشم کرد لەدەوروبەری بابەگوڕگوڕ، لەهەردو دەڤەرەکەدا ئەو دیاردەیەم بینی کە شایانی بایەخ پێدانە. پێویستە ئێمە بایەخێکی گرنگ بەو کارانە بدەین وایکردووە هێڵی ئاسنی بەنزیك ئەو دەڤەرە پەترۆڵیەدا بچێت. ئەوەی ئێمە لێی دەترسین ئەوەیە ئاڵتونی بێگانەو ئەوانەی بەدوای شوێنەواردا دەگەڕێن لەپێشەوە سەرکەوتن لەمافی بەدەستهێنانی پەترۆڵی کوردستان بەدەستهێنا، بەرلەوەی ئێمە(ئەڵمانەکان) دەستپێشخەری کاریگەری ئەنجام بدەین.[2] بەمجۆرە لەساڵی (١٩٠٢ز) چیاوگی کۆتایی دامەزراندنی هێڵەکە لەنێوان ئەڵمانیاو دەوڵەتی عوسمانی مۆرکرا.[3]

لە ساڵی (١٩٠٣ز) ئەڵمانیا مۆڵەتی فراوانکردنی زیاتری هێڵەکەی وەرگرت تاوەکو بەسرە.[3] لەهەمان ساڵدا کۆمپانیای هێڵی ئاسنی ئەنادۆڵ، کۆمپانیایەك بوو بانکی ئەڵمانی لەسەرمایەکەیدا بەشدار بوو. ڕێگەی پێدرا هێڵی ئاسنی نێوان بەغداو بەرلین دروست بکات، یەکێك لەبەندەکانی ڕێکەوتن نامەی نێوان ئەم کۆمپانیایەو دەوڵەتی عوسمانی ئاماژەی بۆئەوە

[2] کامەران احمد: کوردستان لەنێوان ململانێی..، ل٦٦.

[3] کامەران احمد: کوردستان لەنێوان ململانێی، ل٦٤.

(1) Habibollah Atarodi: Great Powers, Oil And The Kurd In Mosul. Pxv

کردبوو، ئەم کۆمپانیایە بۆی هەیە بگەڕێت بەشوێن گشت ئەو کانزایانەی ئەکەونە ئەملاولای هێڵەکە بەپانتایی (٢٠کم) بۆ هەر لایەك. بەمەش ئەوناوچە نەوتیانەی کەوتبوونە رۆژهەڵات و رۆژئاوای رووباری دیجلەوە کەوتە ژێر دەسەڵاتی ئەم کۆمپانیایەوە، ئەوسەردەمە وا هەست دەکرا ئەو ناوچەیە ناوچەیەکی نەوتییە، بەڵام وڵاتە دەسەڵاتدارەکانی تر، وازیان نەهێناو هەرلەهەوڵدا بوون، بۆبەدەستهێنانی مافی دەرهێنانی نەوت لەو هەرێمانەدا بەهەر جۆرە رێگایەك بێت.(٢)

هێڵی ئاسنی کە ئاسیای بچوکی دەگرتەوە پاشان بۆ بەغداو لەوێشەوە بۆ کەنداو، وڵاتە زلهێزەکانی دیکە پێیان وابوو بەشێوەیەکی تایبەتی ئەم پرۆژەیە پرۆژەیەکی خەیاڵییەو ناتوانێت بەو جۆرە تەواوبکرێت کە نەخشەی بۆ کێشراوە، لەگەڵ ئەوەشدا کۆمەڵێك بارگرانی سیاسی گەورە لەخۆدەگرێت بۆ ئەڵمانیا لەهەرێمە دواکەوتووەکاندا.(١) دەوڵەتی عوسمانیش لەسەرەتای سەدەی بیستدا گەیشتبووە لوتکەی بێ هێزی و

(٢) وەرگیراوە لە: عوسمانی سەید قادر: کەرکوك شاری دێرینی کوردستان، ل ٥٦.

(١) نجدە فتحی صفوة: العراق في مذكرات دبلوماسيين الآجانب، طبعة الثانية، بغداد-١٩٨٤، ص٦١.

لاوازی و چەندین کێشەی کۆمەڵایەتی و نەتەوەیی هەرەشەی لەوکیانەدەکرد.(٢)

لەساڵی (١٩٠٤ز) ئەو کۆمپانیایە، دەستی کرد بەتوێژینەوە لەسەر ئەو زەوییانەی ئیمتیازەکە دەیانگرێتەوە، پاشان دەستی کرد بەنەخشەی ڕاکێشانی هێڵی شەمەندەفەرەکە، بۆئەوەی کەڵك لەمافەکانی خۆی لەبەکارخستنی ئەو ناوچەکانزایی و نەوتیانە وەربگرێت. ئەمەش خۆی لەخۆیدا بایەخێکی نێودەوڵەتی زیاتری لەمەڕ ئەو ئیمتیازی نەوتە هێنایە ئاراوەوگفتوگۆو مشتومڕی زیاتری دەوڵەتی عوسمانی و کۆمپانیا ئەڵمانییەکە لێکەوتەوە.(٣) لەلایەکی ترەوە، بەپێی ڕایەکی دیکە، کۆمپانیای نەوتی لەویلایەتی موسڵ(باشوری کوردستان)، لە سوڵتانی عوسمانی وەرگرت. بەپێی یەکێك لەبەندەکانی دیکەی مەرجەکانی ئیمتیازەکە، دەبوایە کۆمپانیاکە دەست بەجێ دەست بکات بەدۆزینەوەی نەوت، بەڵام بەهۆی خەریك بوون بەڕاکێشانی ئاسنە ڕێی بەغداوە دواکەوت هەرلەبەر ئەوەش بوو، لەساڵی (١٩٠٦ز) بە بەهانەی ئەوەی دۆزینەوەی نەوت دواکەوت، سوڵتانی عوسمانی ئیمتیازەکەی ئەڵمانیای وەستاند.(١) بەڵام

(٢) د.کاوس قەفتان: الآنتفاضات البارزانيە(صفحات من الحركة القومية التحررية الكردية في النصف الاول من القرن العشرين)، مطبعة سركوتن، - ٢٠٠٢، ص١٥.

(٣) وەلید شەریکە: کەرکوك توێژینەوەیەکی جیۆمێژووییە، ل١٦٤-١٦٥.

(١) د.عەبدوڵا غەفور: نەفت لەکوردستاندا، چاپی دووەم، سلێمانی- ٢٠٠٣، ل ٣١.

لەساڵی (١٩٠٧ز) بۆجارێکی دیکە نێردەیەکی ئەڵمانی سەردانی کوردستانی کردەوەو جەختی لەسەر ئەوە کردبووەوە، کە کوردستان لەسەر دەریای نەوت مەلەدەکات.[٢] دەوڵەتی عوسمانی پێش ئەوساڵە ڕێگای بەبەریتانیا دابوو کەکاری پشکنین لەناوچەکەدا بکات، پاشان لەساڵی (١٩٠٩ز) تیمەپشکنەرەکانی بەریتانیا لە ناوچەکەدا بەدوای کانە جۆربەجۆرەکاندا دەگەڕان.* [١] (١٩٠٨ز) سوڵتان ئیمتیازیدا

[٢] پشتیوان حسێن و کارزان کەریم: بایەخی جیۆپۆلەتیکی پارێزگای کەرکوک، ل٩١.

* سەرەتای پەیوەندی بەریتانیا لەگەڵ ئەو ناوچەیەی ئێستاپێی دەوترێت عێراق، دەگەڕێتەوە بۆ (١٥- کانونی دووەمی-١٧٦٦ز)، کەبۆ یەکەمجار حکومەتی بەریتانیا نوێنەرێکی خۆی لەبەغدا دانا حکومەتی بەریتانیا بۆ دۆزینەوەی بازاڕی پێویست، تاکو کاڵای خۆی تیادا ساغ بکاتەوە، لەساڵی (١٨٣٤ز) ڕەزامەندی حکومەتی عوسمانیوەرگرت بۆ بەکارهێنانی ئاوی دیجلەو فورات بەمەبەستی هاتوچۆو هێنانوبردنی. کەلوپەلەکانی بەریتانیاش، بۆ زیاتر جێگیرکردنی پێگەی خۆی پەیوەندی هاوکاری بازرگانی خۆی خۆش کرد، لەگەڵ ئێران و شێخەکانی کەنداو، تا ئەوکاتەی بەریتانیا بوو بەهێزێکی سەرەکی لەناوچەی کەنداو. بەمجۆرە جوڵانەوەی بازرگانیشی بەسەر هەموو ناوچەکەدا زاڵبوو، زۆربەی کەرەستە هاوردەو ناردەنییەکانیش لەویلایەتەکانی بەغداو بەسرەو موسڵ کەوتنە ژێر کۆنترۆڵی کۆمپانیای بەریتانیەوە.(وەرگیراوە لە جەلال جەوهەر: هەشتا ساڵ تەعریبکردنی کوردستان، گۆڤاری کەرکوک ژمارە(٤)ی ساڵی ٢٠٠٠- ل٣.)

[١] لەتیف فاتیح فەرەج: کوردو کەرکوک، ل ٥٠.

بەکۆمپانیای(ولیەم دارس) بۆ گەڕان بەشوێن نەوتدا، بەڵام لەساڵی (١٩٠٩ز)دا حکومەتی تورکیای لاو ئەو گەڕان و پشکنینەی گواستەوە بۆ وەزارەتی کانگەکان[٢].

هەر لەساڵی (١٩٠٨ز) دا کاتێك پەرلەمانی عوسمانی باسی دامەزراندنی هێڵێکی کردبوو، لەباکوری کوردستانەوە بێت و پاشان بۆ موسڵ و لەوێوە بەرەو کەرکوك بڕوات. (چیستەر) کە ئەدمیراڵێکی ئەمریکی بوو، بەخێرایی خۆی گەیاندە ئەستەمبوڵ، لێرەدا ئەوەی پەیوەندی بەهێڵە ئاسنەکەوە هەیە هەمووی لەسەر خاکی کوردستان بووە.[٣] لەم کاتەشدا ململانێیەکی بەهێز لەنێوان وڵاتانی زلهێزی وەك بەریتانیاو فەرەنساو ئەڵمانیاو ڕوسیادا هاتبووە کایەوە بۆ دەست بەسەرا گرتنی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، کوردستانیش هەرێمێکی دەوڵەمەندو گرنگ بوو لە ڕوی ستراتیژییەوەو پێگەیەکی تایبەتی لەو ململانێیەدا هەبوو بە ماوەیەك پێش دەستپێکی جەنگی جیهانی سەرجەمی ئەو وڵاتە زلهێزانە کاریان دەکرد لە پێناو سەپاندنی هەیمەنەی خۆیان لە کوردستانداو دەستگرتن بەسەر سەرچاوەکانی سامانی ئەم وڵاتەدا. پاشان بەستنەوەی ئابووریەکەی، بە بازاڕەکانی خۆیانەوە، لێرەشدا نەوت یەکێك لە فاکتەرە گەورەکانی ئەو ململانێ و جوڵانەوەوانە بوو. هەر لە دەستپێکی کارەکانی ژمارەیەك لە جیۆلۆجیە ڕۆژئاواییەکانەوە، تاوەکو کۆتایی

[٢] د. ولید حمدی: کوردو کوردستان لەبەڵگەنامەکانی بەریتانیادا، ل ٢٣.

[٣] کامەران احمد: کوردستان لەنێوان ململانێی، ل٦٨.

سەدەی (١٩) جەختیان لەسەر بوونی گۆماوی گەورەی نەوت کردەوە لە بابەگوڕگوڕ[1].

بەمجۆرە لەسەرەتاو دەستپێکی سالانی سەدەی بیستدا، کۆمپانیاو کارگە نەوتیەکانی جیهان لەڕووی بەرهەم هێنانو توانای دامەزراندنیانەوە، بەشێوازێکی گەورەو لەبەرچاو فراوان دەبوون. [2] پاشتر لەسالی (١٩١١ز) ولاتان لەسەر ئەوە ڕێکەوتن، کۆمپانیا ئەلمانیەکە مافی تەنها بەکارخستنی نەوت بەدوو کۆمپانیای ئینگلیزی بفرۆشێت. یەکەمیان کۆمپانیای نەوتی ئینگلیزی–فارسی کەخاوەنی ئیمتیازی نەوتی ئێرانە. دووەمیشیان کۆمپانیای(رۆیال–شل)ە، لەبەرامبەر(٢٤,٠٠٠)بەش لەکۆی(٨٩,٠٠٠) لەدوای ئەوەش هەموو بەشدار بووان کۆمپانیایەکیان پێکهێنا بەناوی(کۆمپانیای ئیمتیازە ئەفریقیو رۆژهەلاتیە سنوردارەکان)، کەبریتی بوون، لە ولاتانی بەریتانیاو ئەلمانیاو هۆلەندا. ئەو کۆمپانیایە لەماوەیەکی کورتدا دووجار پێکهێنرایەوە، تاوەکو سەرەنجام بەناوی(کۆمپانیای نەوتی تورکی سنوردار) ناسرایەوە، ئەوەش لە کۆتایی سالی (١٩١٢ز)دا بوو. ئیمتیازەکەی باشتر کرد، بەمەرجی گونجاوتر، لە بەکارخستنی نەوتی هەردو ویلایەتی

(١) وەرگیراوە لە: د. جبار قادر: السیاسات الحکومیة بحق الکورد في کرکوک، ص ١٨٩.

(2)S.H. Longrigg: Oil In The Middle East, p.16.

بەغداو موسل، کەرکوکیشی لەگەلدا بوو. ئەمەش بەهۆی هەولەکانی هەردوو بالیۆزی بەریتانیاو ئەلمانیا لە ئەستەمبول.[1]

لەکۆتایدا ئەگەر سەیرێکی سەرجەم ململانێکانی ولاتە زلهێزەکان بکەین، لەویلایەتی موسل(کوردستانی باشور)دا، ئەوا بۆمان دەردەکەوێت کە ئەگەر ململانێکان لەسەر سەرجەم ئەم هەرێمە بووبێت، ئەوا دەتوانین بلێین شاری کەرکوك لەوکاتەدا چەقی ئەو ململانێیە بووە، هەروەها سەرچاوە پەترۆلیەکانی کەرکوك، لەگەل ئەوەی رۆلێکی گەورەی هەبووە لەگۆڕینی ئاراستەی پرۆژەی هێلە ئاسنییەکەی: بەرلین، بەغدا، بەسرە. لەهەمان کاتدا رۆلێکی گەورەیشی هەبووە، لە گۆڕینی ئاراستەی سیاسیو دیپلۆماسیو سەربازییەکانی ولاتە زاهێزەکانی ئەوکات.

هەربۆیە بەریتانیا بەر لەهەلایسانی جەنگی جیهانی یەکەم، کەوتبووە خۆ ئامادەکردنو پلان دانان بۆ داگیرکردنی میزۆپۆتامیا. ئەم راستیەش زۆر بەڕوونو ئاشکرایی لەو بۆچوونەی(لۆرد کیرزن)دا ئاشکرا دەبێت کە لەسالی (١٩١١ز).دا لەبەردەم ئەنجومەنی لۆرداتی بەریتانیادا دەری بڕیو وتی:"هەلەیەکی گەورەیە گەر وابزانرێت بەرژەوەندییەکانی بەریتانیا تەنها لەناوچەی کەنداودا قەتیس دەخوات، یان لەناوچەکانی نێوان بەغداوبەسرە کۆتایی دێت، بەلکو زۆر لەوە دورتر تێدەپەڕێت، کە بێگومان لێرەوە مەبەستی ویلایەتی

(١) وەلید شەریکە: کەرکوك، توێژینەوەیەکی جێۆمێژوویی، ل١٦٥.

موسڵ(کوردستانی باشور)ە. ئاشکرایە کوردستان لە نەخشەی سیاسەتی بەریتانیادا شوێنێکی دیارو بەرچاوی هەبووە، هەرچەندە کوردستانی باشور زیاتر مایەی گرنگی پێدان بوولای بەریتانیا لەچاو پارچەکانی دیکەی کوردستاندا.[1]

هەوڵەکانی کۆمپانیا بەریتانیەکانیش، بۆ دەستکەوتن و دەست بەسەرا گرتنی نەوت لە کوردستانی باشوردا فاکتەرێکی سەرەکی و گەورەبوو لەوەی، کە پاڵی بە حکومەتی بەریتانیاوە نا بۆ دەست بەسەرا گرتنی ویلایەتی موسڵ[2].

---

[1] وەرگیراوە لە ئاکۆ عەبدولکەریم شوانی: شاری سلێمانی، ل٨٠.

[2] وەرگیراوە لە: د. جبار قادر: السياسات الحكومية بحق الكورد في كركوك، ص ١٨٩.

ئەنجام

له ئەنجامی سەرجەم ئەوزانیاریارییانەی له سەرچاوە بیانی و ئیسلامییەکان وەرمانگرتن و لەئەنجامی ئەوبەڵگانەشی، لە وڕاستیانە هەڵمانهێنجان، دەتوانین بڵێین گەیشتونەتە چەند ڕاستیەك کە لەچەند خاڵێکی سەرەکی دا بەکورتی ئامازەیان پێدەکەین :-

یەکەم: شاری کەرکوك لەدێرزەمانەوە و لەسەرجەم قۆناغە مێژووییەکاندا شوێنی ژیان و ناوەندێکی گرنگی پێ دراو بووە، لەلایەن دانیشتوان و چ دەسەڵاتدارانەوە هەر لەکۆنیشەوە پایتەختی گوتێکان بووە، کەلقێکی سەرەکیو گرنگی دانیشتوانی کوردستانی کۆن بوون. کۆنترین خەڵکانێکیش بوون کەرۆڵێکی گەورەیان لەبونیادنانی شاری(ئارابخا) هەبووە.

دووەم: بەپێی ئەو زانیارییانەی لە ئینسکلۆپیدیای بیانی ئیسلامی هەروەها ڕاو بۆچوونەکانی کەسانی بیانی و عەرەب و

تورك وکورد لەبارەی سنوری جوگرافی کەرکوك و کوردستاندا، گەیشتینە ئەوڕاستیەی کەرکوك دەکەوێتە نێو سنووری جوگرافیای کوردستانەوەوخاکی کوردستانیش بەپێی ئەو دەستنیشانکردنانەی لەسەرچاوە جیاوازەکانەو پێی گەیشتین، سنورەکەی زور زیاتر دەکەوێتە بەشی باشورو ڕۆژئاوای شاری کەرکوکەوە.

سێیەم: ئەو گۆڕانکارییە ئیدارییانەی لەنیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەوە دەوڵەتی عوسمانی بەئەنجامی گەیاند تەنها بۆ قایم کردنی پێگەی دەسەڵاتو کۆنترۆڵی خۆی بووە بەسەر ناوچەو هەرێمەکانی ژێردەسەڵاتیدا نەك بۆئاسانکاری ڕەوشی ئیداری لەسەرجەم ناوچەکان بەگشتیو ویلایەتی موسڵ بەتایبەتیداو بێگومان کەرکوکیش لەوسالانە بەدواوە بەشێك دەبێت لەوویلایەتی موسڵ.

چوارەم: بەپێی سەرجەم ئەوسەرژمێری دانیشتوانەی شاری کەرکوکی نیوەی دووەمی سەدە نۆزدە تاسەرەتای سەدەی بیست لەسەرچاوە بیانی وئیسلامییەکانەوە وەرمانگرت ئەوەیە لەو قۆناغەو قۆناغی دواتری ئەم شارەدا، زۆرینەی دانیشتوانی شاری کەرکوك کورد بوون، بەڵام دەوڵەتی عوسمانی هەرلەسەرەتای هاتنی دەسەڵاتی بۆئەم شارە ژمارەیەك خێزانی تورکمانی لەکەرکوكو ناوچەکانی دەوروبەری نیشتەجێ کردووەو تاکۆتایی سەدەی نۆزدەو سەرەتای سەدەی بیستیش چیاوگێکی گەورەی لەسەرجەم لایەنەکانەوە بەخشیبوو بەو خێزانانە، یەکێکیش لە ڕیفۆرمەکانی (مەدحەدپاشا) کەلەسێ

وویلایەتەکەی ئەوکاتەی عێراقدا کردی هێنانی ژمارەیەك لەعەشیرەتە عەرەبە کۆچەریەکان بوو بۆدەشتەکانی گەرمیانی ناوچەی کەرکوك، لێرەدا دەتوانین بگەینە ئەوڕاستیەی کە دەسەلاٚتی دەوڵەتی عوسمانی لەم شارەدا لەسەرجەم قۆناغەکاندا بەگشتی و کۆتایی سەدەی نۆزدەو سەرەتای سەدەی بیست بەتایبەتی سەرەتایەکی گەورەی نیشتەجێ کردنی تورکمان وعەرەب بووە لەم شارەو ناوچەکانی دەوروبەریدا، بەشێوەیەکی دیکە سەرەتایەکی گەورەی سیاسەتی تەتریك و تەعریب بووە بەئاراستەی ناوچەکانی گەرمیان وکەرکوك.

پێنجەم: سیاسەتی دەوڵەتی عوسمانی لەم شارەدا چ بەئاراستەی کورد چ بەئاڕاستەی کەمینە نەتەوەکانی دیکە ی نێوشار، دەتوانین بڵێن لەسەرجەم لایەنەکانەوە سیاسەتێکی نێگە تیڤانەبووە بەجۆرێك بەردەوام دەوڵەتی عوسمانی لەژێرفەرمانی سوڵتان عەبدولحەمیدو سیاسەتی سەنتەریالیستی حکومەتدا، ئەوسیاسەتەی بەئاڕاستەی بەرژەوەندیەکانی خۆی هەڵسوڕاندووە.

شەشەم: سەبارەت بەڕەوشی خوێندن وفەرهەنگیش لەم شارەدا گەیشتینە ئەو ڕاستەی لەکۆتایی سەدەی نۆزدەو سەرەتای سەدەی بیستدا لە دۆخێکی دواکەوتودابووە، ڕیفۆرمەکانی مەدحەد پاشاش گۆڕانکارییەکی فەرهەنگی وەهای لەوویلایەتی موسڵدا نەکرد تاوەکو ئەو گۆڕانکارییە ببێتە خاڵی وەرچەرخانی رەوشی خوێندن و خوێندەواری لەوویلایەتەکەدا بەگشتیو شاری کەرکوك بەتایبەتی، ،بەلاٚم ئەگەر بەبەراورد

وەریگرین ئەوا خوێندنگاو قوتابخانە مەسیحیو جولەکەکان لەچاو ناوەندەکانی خوێندنی دەوڵەتی عوسمانیدا پیشکەوتوو تربووە، وە هێنان و دامەزراندنی یەکەم چاپخانەش لە کوردستان لە شاری کەرکوك بووە.

حەوتەم: لەڕوی ئابوریشەوە گەیشتینە ئەوڕاستییەی شاری کەرکوك هەر لەکۆنەوە یەکێك بووە لەڕێگا سەرەکییەکانی کاروانە بازرگانیەکان، بەهۆی کەش وهەواو سەرچاوەکانی ئاوی وەك ڕووباری خاسەو کانیاوەکانییەوە لەڕووی کشتوکاڵیشەوە شوێنی بەرهەم هێنانی چەندین جۆر میوەو دانەوێلەبووە، پیشەی دەستیش یەکێکی دیکە بووە لە وسەرچاوە ئابورییانەی کەدانیشتوانی شار بۆ بژێوی ڕۆژانەیان پشتیان پێ بەستووە ،بەلاٚم خەڵك و دانیشتوانی ئەم شارە بەشێوەیەکی کەم توانیویانە سود لەسەرچاوە ئابورییە گرنگەکەی وەرگرن کە ئەویش سەرچاوە پەترۆڵیە دەوڵەمەندەکانی ئەم شارەیە، لەکاتێکدا هەرلەکۆتایی سەدەی نۆزدەوە بووەتە ناوەندێکی گەورەی ململانێ لەنێو زلهێزەکانی رۆژئاوا لەلایەك و زلهێزەکان و دەوڵەتی عوسمانی لەلایەکی دیکەوە، هەر گرنگی ئابورییە پەترۆڵیەکەشی بووە لەوکاتەوە و تائێستاش ئەم شارەی کردە ناوەندێکی گەورەو ململانێ و مشتومڕو کێشمەکێشی نێو زلهێزەکان، هەرلەو قۆناغەی کۆتایی سەدەی نۆزدەدا کەزانرا ئەم شارە سەرچاوەیەکی پەترۆڵی گەورەیەو هەتائێستاش ئەم گرنگی پێدان و ململانێیە هەربەردەوامەو رۆژ بەڕۆژ لەزیاد بووندایە.

لیستی سەرچاوەکان

یەکەم/سەرچاوە کوردییەکان

١-ئاکۆ عەبدولکەریم شوانی:
شاری سلێمانی، چاپی یەکەم، چاپخانەی زانست، سلێمانی- ٢٠٠٢.

٢-ئەمین قادر مینە:
ئەمنی ستراتیژی عێراق و سێکوچکەی بەعسیان، تەرحیل،تەرعیب، تەبعیس، چاپی چوارەم، سلێمانی-١٩٩٩.

٣- ئۆ.ل.ڤیلچڤسکی:
نەژادی کورد، وەرگێڕانی رەشاد میران، چاپی دووەم، هەولێر-٢٠٠٠.

٤- ئەتڵەسی کەرکوک:
دانانی لیژنەی باڵای بەرەنگاربوونەوەی بەعەرەبکردن لە کوردستان، چاپی یەکەم، هەولێر-٢٧٥٠ی کوردی-٢٠٠٥ز.

٥- پشکۆ حەمە تاهیر ئاغجەلەری:
راپەڕینی کەرکوکۆ ساڵی ١٩٩١، چاپی یەکەم، سلێمانی-٢٠٠٤.

٦- جەلال ئەمین بەگ:
جوگرافیای کوردستان، سلێمانی -١٩٩٨.

جەلیلی جەلیل:
٧- هەندێ سیمای ژیانی کۆمەڵایەتی و سیاسی و کلتوری کورد، وەرگێڕانی ئەنوەر قادر محمد، ستۆکۆڵم-١٩٩٣.

٨- کوردەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، وەرگێڕانی لەڕوسییەوە د.کاوس قەفتان، بەغداد-١٩٨٧.

٩- جوگرافیای هەرێمی کوردستانی عێراق، دانانی کۆمەڵێك مامۆستای زانکۆ، هەولێر-١٩٩٨.

١٠- جەزا تۆفیق تالیب، دەستنیشانکردنی سنوری هەرێمی کوردستان، عێراق، سلێمانی-٢٠٠٤.

د.عەبدولا غەفور:
١١- نەفت لەکوردستاندا، چاپی دووەم، سلێمانی ٢٠٠٣.

١٢- جوگرافیای کوردستان، چاپی چوارەم، هەولێر-٢٠٠٥.

١٣- عەبدولا عەبدولکەریم مارف بەرزنجی:
کەرکوك لەمێژوودا، چاپی یەکەم، ئاداری ٢٠٠٤.

١٤- د.عەبدوڵڵا ئالیاوەیی: کوردستان لەسەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا لەنیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەوە تاوەکو جەنگی جیهانی یەکەم، لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی سیاسییە، سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیژی، چاپی یەکەم، سلێمانی- ٢٠٠٤.

١٥-کەیوان ئازاد ئەنوەر:

چەند لاپەڕەیەك لەمێژووی نوێو هاوچەرخی گەلی کورد، چاپی دووەم، سلێمانی-٢٠٠٠.

١٦-کوردو کوردستان، ن: کۆمەڵێك لە ئەفسەرانو پسپۆڕانی ئینگلیز، و. حسین عوسمانو حسین ئەحمەد، چاپی یەکەم، هەولێر – ٢٠٠٢.

١٧-کامەران ئەحمەد:

کوردستان لەنێوان ململانێی نێودەوڵەتیو ناوچەیدا (١٨٩٠ – ١٩٣٢ز)،چاپی یەکەم، سلێمانی –٢٠٠٠.

١٨- کوردستان لەچاپکراوەکانی عوسمانیدا، فەیسەڵ دەباغ لە تورکی عوسمانییەوە کردویەتی بەکوردی، چاپی یەکەم، هەولێر، ٢٠٠٤.

١٩- کەریمی زەند:

کوردستانی پەرتکراو، چاپی یەکەم، سلێمانی-٢٠٠٢.

٢٠- محمد سەعید سۆفی:

پارێزگای کەرکوك لەناو پاکتاوی ڕەگەزیدا، ٢٠٠٢.

٢١- میهرداد ئیزەدی:

ئاینوتایفە ئاینییەکان لەکوردستان، وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە کامەران فەهمی، چاپی یەکەم، سلێمانی-٢٠٠٢.

٢٢- د.نوری تاڵەبانی:

سیاسەتی بەعەرەبکردنی کەرکوك، وەرگێڕانی مەریوان حسین چیمەنی: سلێمانی٢٠٠٣.

٢٣- نوری حەیدەر هەمەوەندی:

مێژووی شاراوەنی هەمەوەند، چاپی یەکەم، سلێمانی-٢٠٠٢.

٢٤- لەتیف فاتیح فەرەج:

کوردوکەرکوك، بەرگی یەکەم، سلێمانی ٢٠٠٢.

٢٥- لیوس.أ.مایەر:

داستانە جیهانییە هەرەگەورەکان، وەرگێڕانی بۆ عەرەبی غانم دەباغ، وەرگێڕانی بۆ کوردی د.کاوس قەفتان. ٢٠٠٢.

٢٦- د.خەلیل ئیسماعیل:

ڕۆڵی ڕەهەندی نەتەوەیی لەگۆڕینی سنوری کارگێڕی پارێزگای کەرکوکدا، وەرگێڕانی لەعەرەبییەوەد.جەزا تۆفیق تالیب، چاپخانەی گەنج، ٢٠٠٥.

٢٧- خەبات عەبدولا:

بنەماتیۆرییەکانی جوگرافیای عەسکەری کوردستانی باشور، چاپی دووەم، سلێمانی٢٠٠٥.

٢٨- حەسەن ئەرفەع:

کوردەکان،(لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی سیاسییە)، وەرگێڕانی سەردار محمد، سلێمانی٢٠٠١.

٢٩-حکومەتی هەرێمی کوردستان: ڕاگەیاندنی پارێزگای کەرکوك چوار ساڵ کارو خزمەتو بوژانەوەو ئاشکرا کردنی سیاسەتی ڕاگواستنو تەعریب، سلێمانی – ٢٠٠٣.

٣٠- چەند وتارێکی کوردناسی، ئەنوەر قادر محمد لەڕوسییەوە کردویەتی بەکوردی،دەزگای چاپو پەخشی سەردەم، سلێمانی-٢٠٠٤.

٣١- س.ج. ئەدمۆنز:
کورد تورك عەرەب، وەرگێڕانی لەعەرەبییەوە حامیدی گەوهەری، چاپی دووەم، هەولێر٢٠٠٤.
٣٢- سەلام ناوخۆش:
هۆکارەکانی لکاندنی وویلایەتی موسڵ بەعێراقی عەرەبییەوە، چاپی یەکەم کوردستان-٢٠٠٠.
٣٣- شۆڕشی حاجی:
تەعریبی کەرکوك،چاپخانەی شڤان، سلێمانی-٢٠٠٢.
٣٤- د. شاکر خەسباك:
کوردو مەسەلەی کورد، وەرگێڕانی لەعەرەبییەوە، نەجمەدین شاکەلی، چاپی دووەم، هەولێر-٢٠٠٥.
٣٥- شەرەفخانی بتلیسی:
شەرەفنامە، وەرگێڕانی بۆ زمانی کوردی هەژار، چاپخانەی نعمان، ١٩٧٣.
٣٦- شێخ محەمەدی خاڵ:
دیوانی شێخ رەزای تاڵەبانی، چاپی یەکەم، سلێمانی-٢٠٠٣.
٣٧- شێخ ندیم الجسر:
داستانی ئیمان لەنێوان فەلسەفەو زانستو قورئان. وەرگێڕانی نوری عەبدوڵا ساڵەح، چاپی یەکەم، هەولێر-٢٠٠٣.
٣٨-شوان عوسمان مستەفا:

کوردستانو پرۆسیسی بە ئیسلام کردنی کورد، لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی سیاسییە، دەزگای چاپو پەخشی تەما، سلێمانی - ٢٠٠٢.
٣٩- رەمزی قەزاز:
بزوتنەوەی سیاسیو رۆشنبیری کورد(لەکۆتایی سەدەی نۆزدەو سەرەتای سەدەی بیستدا، سلێمانی-١٩٧١.
٤٠-د. رەشاد میران:
رەوشی ئاینیونەتەوەیی لەکوردستان، چاپی دووەم، ٢٠٠٢.
٤١-راپۆرتی کارگێڕی دەڤەری کەرکوك (ماوەی ١ی کانونی دووەم - ٣١ کانونی دووەمی ١٩١٩) و. لە ئینگلیزییەوە: سەربەست کەرکوکی، چاپخانەی شڤان، سلێمانی ٢٠٠٦.
٤٢- فاتیح عەبدوڵا:
پارێزگای کەرکوك، چاپی یەکەم،چاپخانەی ڕامان- سلێمانی ٢٠٠٥.

دووەم/سەرچاوەو کتێبەکان بەزمانی عەرەبی

٤٣-ابن خلدون:

مقدمه، المجلد الأول،دارالكتاب المصرى، قاهرة،١٤٢٠و-١٩٩٩م.

٤٤-د.ابراهيم خليل احمد: تطور تعليم الوطني في العراق (١٨٦٩-١٩٣٢)، منشورات مركز دراسات الخليج العربي بجامعة بصرة، طبعة الاولى، بصرة(١٩٨٢).

٤٥-احمد رشيد احمد بيبانى:

كركوك الجريحه، طبعة الأولى، سليمانيه-٢٠٠٤.

٤٦-احمد شناوى:

دائرة المعارف الأسلامى، المجلد ثانى العشر.

٤٧-العقيد محمد اسدالله صفا:

الأسكندر المقدونى الكبير، طبعة الأولى، بيروت-١٩٨٥.

٤٨-بدرخان سندى:

المجتمع الكردى في منظور الاستشراقى، اربيل-٢٠٠٢.

٤٩-جرجيس فتح الله:

يقظه الكرد، تأريخ السياسى١٩٠٠-١٩٢٥، طبعة الأولى، اربيل-٢٠٠٢.

٥٠- جمال رشيد وفوزى رشيد:

تأريخ الكرد القديم، اربيل-١٩٩٠.

د. جمال رەشيد

٥١- دراسات كردية في بلاد سوبارتو، بغداد-١٩٨٤.

٥٢-كركوك في عصور القديمه، طبعة الأولى، اربيل-٢٠٠٢.

٥٣-د.حسين الضيقه:

الدولة العثمانيه،(دراسات الاجتماعه والسياسيه)، طبعة الأولى، بيروت-لبنان، ١٤١٧هـ-١٩٩٧م.

٥٤-حنا بطاطو:

العراق(طبقات الأجتماعيه والحركات الثوريه من عهدالعثمانى حتى قيام الجمهورية)، ت.عفيف الرزاز، طبعة ثانيه، لبنان-١٩٩٥.

٥٥-دبليو-أرهاى:

سنتان في كردستان، ت.فؤاد جميل، ج.الأول، بغداد-١٩٧٣.

٥٦-د.زرار صديق توفيق:

كردستان في قرن الثامن الهجرى،(دراسة في التأريخ السياسى والأقتصادى). طبعة. الأولى اربيل-٢٠٠١.

٥٧-ستيڤنس.هـ. لونگريك:

اربعة القرون من التأريخ العراق الحديث، ت.جعفر خياط، طبعة الأولى، بغداد-١٩٤١.

٥٨-د.عبدالرحمن قاسملو:

كردستان والأكراد، لبنان- بيروت.

٥٩-عبدالمجيد فهمي حسن:

مشاهر الالوية العراقية (موسوعة تبحث في اهم شؤن بلادا و احوالها الطبيعية والاقتصادية والاجتماعية والادارية والثقافية والعمرانية والتأريخية)، الجزء الثاني، مطبعة دجلة، بغداد ١٩٤٧.

٦٠-عبدالرزاق الحسنى:
العراق قديماً وحديثاً، طبعةالثالثة،مطبعة عرفان، صيدا-١٩٥٨.
٦١-عبدالوهاب الكيالى:
موسوعة السياسيه، طبعة.الأولى، بيروت-لبنان، مارس - ١٩٧٤.
٦٢-علي كمال:
مذكرات على كمال(تقديم و تحقيق جمال بابان)، بغداد-٢٠٠١.
٦٣-د.فاضل براك:
المدارس اليهوديه والأيرانيه في العراق، طبعة ثانيه، بغداد-١٩٨٥.
٦٤-د.فاضل حسين:
مشكلة الموصل، بغداد-١٩٧٧.
٦٥-فريد اسسرد:
المسألة الكردية بعد قانون ادارة دولة العراقية، سليمانية-٢٠٠٥.
٦٦-كارل بروكلمان:
تأريخ الشعوب الأسلاميه،ت. نبية امين فارس، طبعة الأولى، بيروت. لبنان.
٦٧-كامل صالهيى:
موجز في التأريخ كركوك،كركوك-٢٠٠٥.

٦٨-د.كاوس قفتان:
الأنتفاضات البارزانيه (صفحات من الحركة التحررية الكردية في نصف الاول من قرن العشرين)، مطبعة سركوتن_٢٠٠٢.
٦٩-كركوك مدينة القوميات المتأخيه :
مجموعة من الأكادميين العراقيين(وقائع الندوة العلمية التي عقدها للبحوث والدراسات في لندن من ٢١-٢٢ تموز٢٠٠١.م)، طبعة الأولى-٢٠٠٠.
٧٠-كمال مجيد:
النفط والأكراد، طبعة ثانيه، لندن-١٩٩٧.
٧١-كي ليسترنج:
بلدان الخلافه الشرقيه،ت.بشير فرەنسيس، طبعة الأولى، بغداد-١٩٥٤.
٧٢-ليلى نامق جاف:
كركوك لمحيات تأريخيه،(منشورات خبات) اربيل-١٩٩٢.
٧٣-مجرسون:
رحلة متنكر الى بلاد مابين النهرين و كردستان، ت.فؤاد جميل، ج.الأول، طبعة الأولى، بغداد-١٩٧٠.
٧٤-محمد هادى دفتروعبدلله حسن:
العراق الشمالى، جزء الأول، بغداد-١٩٩٦.
٧٥-محمد علي قرداغي: هوية كركوك الثقافية والادارية، دار اراس للطباعة والنشر، طبعة الاولى، اربيل - ٢٠٠٤.

٧٦-نجدة فتحى صفوة:

العــراق في مــذكرات دبلوماســيين الأجانــب، طبعــة الأولى، بغداد-١٩٨٤.

سێیەم/ سەرچاوەو کتێبەکان بەزمانی ئینگلیزی

77-Gorg Allen: Ancient Iraq, By, Ruskin Housee, Museum Street.

78-Fuad Taher Sadiq:

Abrief History Of Kurdistan, Kurdistan-2002.

79-Williyam Benton & Helen.H. Bentmn:

Encyclopaedia Britannica, 15 Edition, Printed in U.S.A

80-Habibollah Atarodi:

Great Powers Oil And The Kurd In Mosul, Univeresity Press Of America-2003.

81-M.Phillips Price:

Ahistory Of Turky,(from empire to republic), Londan-1955.

82-Martia. Toshea:

Trapped Between The Map An Reali ty, (geography and perception of kurdistan), Rouledge, Newyork, London.

83-S.H. Longrigg:

Oil In The Midle East, London-1954.

چوارەم/ئەنتەرنێت

84- www.assyrians of Kirkuk. COM/ school history.

پێنجەم/سەرچاوەکان بەزمانی تورکی

٨٥-شمس الدين سامى:

قاموس ئيعلام، استنبول، ١٣٥١ھ-١٨٩٨م.

٨٦-عطا ترزى باشى:

كركوك مطبوعات تاريخى، قسم-١، كركوك-٢٠٠١.

شەشەم/نامەی ماستەری کوردی(بڵاونەکراوە)

٨٧-عەلی تەتەر تۆفیق:

ژیانا سیاسی لکوردستان، کۆلێجی ئاداب، زانکۆی دهۆك، ٢٠٠٢ز.

٨٨-کامەران محمد جەلال:

نـوزی لەهــەزارەی دووەمــی پــێش زایــن،(توێژینەوەیــەکی مێژوویی سیاسی ئابورییە)، زانکۆی سلێمانی، ٢٧٠٤ کوردی-٢٠٠٤زایینی.

حەوتەم/نامەی ماستەری عەرەبی

٨٩-سعدی عثمان حسين:

كردستان والأمبراطورية العثمانيه،(دراسة في تطورالسياسی١٥١٤-١٨٥١م) جامعة صلاح الدين، اربيل-١٩٩٥.

٩٠-كامران عبدالصمد احمد دوستكی:

كردستان العثمانيه، رسالة ماجستير، جامعة صلاح الدين، اربيل-٢٠٠١.

هەشتەم/ نامەی دكتۆرای عەرەبی.

٩١-عبد ربة سكران ابراهيم الوائلی:

اكراد العراق(١٨٥١-١٩١٤ز) (دراسة في التأريخ الأقتصادی والأجتماعی والسياسی) كلية آداب، جامعة قاهره-١٤٠٧ه١٩٨٧م.

نۆيەم/ لێكۆڵینەوەو كتێبە بەڵگە نامەییەكان

أ-بەكوردی

٩٢-د.وەليد حەمدی:

كوردو كوردستان لە بەڵگەنامەكانی بەريتانيادا، وەرگێڕانی محەمەد نوری تۆفيق، سلێمانی،١٩٩٩.

ب-بەعەرەبی

٩٣-د.كمال مظهراحمد:

كركوك وتوابعها حكم التأريخ والضمير، ج.الأول -مطبعة رينوين، كوردستان.

٩٤-عبدالرقيب يوسف:

حدود كردستان جنوبيه تاريخياً أو جغرافياً، طبعة الاولی،سليمانية-٢٠٠٥ .

٩٥-الموصل وكركوك في الوثائق العثمانية، ت،د.خليل علی مراد، سليمانی-٢٠٠٥.

٩٦-د.عبدالله محمد العالياوی:

سياسة الدولة العثمانية تجاة العشائر الكردية في كركوك وأطرفها من عام ١٨٨٧م حتی عام ١٩٠٩م،(دراسة وثائقيه تحليليه) جامعة صلاح الدين كلية اداب _اربيل.

دەیەم/ گۆڤارەكا ن

ئەحمەد عەزيز:

٩٧-كوردستانییەتی كەركوك لەئینسایكلۆپیدیای وڵاتانی ئەوروپا و ئەمريكادا، گۆڤاری كەركوك، ژمارە(١٦) بەهاری ٢٠٠٣.

٩٨-كوردستانیەتی كەركوك لەئینسایكلۆپیدیای وڵاتانی ئەوروپايی و عەرەبی و ئەمريكيدا، ، وەرگێڕانی لەعەرەبییەوە مەجيد ساڵح، گۆڤاری بانەڕۆژ، ژمارە(١٢) تشرينی ٢٠٠٤.

٩٩-ئەحمەد تاقانە:

بەشێك لە ياداشتی عەونوڵا كازمی، و. لە توركییەوە: ئەحمەد تاقانە، گۆڤاری كەركوك، ژمارە(٤)ی ساڵی پێنجەم.

پ.د ئازاد نەقشبەندی:

١٠٠-کاریگەری نەوتی کەرکوک لەسەر راگوێزانی کورد لەکەرکوکو بەعەرەبکردنی، گۆڤاری سەنتەری برایەتی، ژمارە(٢٠)ی هاوینی ٢٠٠١.

١٠١- دەربارەی دەستنیشانکردنی سنوری کوردستان، گۆڤاری سیاسەتی دەولی(گۆڤارێکی وەرزییە سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیژ دەری دەکات)، ژمارە(٢)ی ساڵی سێیەم، تەموزی ١٩٩٤.

ئەژی:

١٠٢-مێژووی سەردەمە کارگێڕیو بەڕێوەبەرییەکانی ناوچەی کەرکوک، گۆڤاری کەرکوک، ژمارە(٤)ی ساڵی دووەم، بەهاری٢٠٠١.

١٠٣- ئەو کۆمەڵەو ڕێخراووحزبانەی لەناوچەی کەرکوک سەریان هەڵداوە. گۆڤاری کەرکوک، ژمارە(٣)ی ساڵی دووەم، زستانی ٢٠٠١.

١٠٤- ئازاد:

مێژووی دۆزینەوەو دەرهێنانی نەوت لەکەرکوک، گۆڤاری کەرکوک، ژمارە(١)ی هاوینی ١٩٩٩.

١٠٥- ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر: سەعدی عوسمان حسین، کوردستانی باشور لە سەدەکانی ١٧ و ١٨ دا، گۆڤاری سەنتەری برایەتی، ژمارە ٢٣ بەهاری ٢٠٠٢.

١٠٦- پشتیوان حسێنو کارزان کەریم.

بایەخی جیۆپۆلەتیکی پارێزگای کەرکوک، گۆڤاری کەرکوک، ژمارە(١)ی ساڵی شەشەم، هاوینی ٢٠٠٤.

د.جمال رەشید:

١٠٧- کەرکوک لەچاخە کۆنەکاندا، گۆڤاری سەنتەری برایەتی ژمارە(٢٠) هاوینی-٢٠٠١.

١٠٨- گیروگرفتی کەرکوکو گەرمیان، (چاوپێکەوتنی گۆڤاری گوێن لەگەڵ د.جمال رشید) ژمارە(٥٢٦) ساڵی پانزەیەم، ٣ی ئاداری ٢٠٠٥.

د.جبار قادر:

١٠٩- التركيب الآثني لسكان كركوك(١٨٥٠-١٩٥٨)، گۆڤاری کەرکوک، ژمارە(٣)ی ساڵی چوارەم زستانی ٢٠٠٣.

١١٠- السياسات الحكوميه بحق الكرد في كركوك خلال عهدالملكی، گۆڤاری کەرکوک ژمارە(١٤) پایزی ٢٠٠٢.

جەلال جەوهەر

١١١-هەشتا ساڵ تەعریب کردنی کوردستان، گۆڤاری کەرکوک، ژمارە(٤)ی ساڵی ٢٠٠٠.

١١٢-پاکتاوی نەژادی لە کوردستان، گۆڤاری کەرکوک ژمارە ١١، زستانی ٢٠٠٢.

١١٣- جەمیل رۆژبەیانی:

مێژووی تورکمانو تورک لە کوردستانی خوارو، گۆڤاری کەرکوک، ژمارە(٢٥) هاوینی-٢٠٠٥.

١١٤- د.ج.گەرمیانی:

کەرکوك شاری مێژوو سەربەرزی کوردان، گۆڤاری سەنتەری برایەتی ژمارە(٢٠) هاوین-٢٠٠١.

هاشم عاسی کاکەیی:

١١٥- شارەزوور لەڕوانگەی سێ بابەتی مێژوویدا، گۆڤاری کەرکوك، ژمارە(٢٢-٢٣)پایزو زستانی ٢٠٠٤-٢٠٠٥.

١١٦- شەبەك لەنێوان ئاینو نەتەوەدا، گۆڤاری کەرکوك، ژمارە(١٩) زستانی ٢٠٠٤.

١١٧- وەلید شەریکە:

کەرکوك توێژینەوەیەکی جیۆمێژوویی، گۆڤاری سەنتەری برایەتی، ژمارە(٢٠) هاوینی-٢٠٠١.

١١٨- علی محمد سورداشی:

جیۆلۆجیای ناوچەی کەرکوكو کاریگەری لەسەر کۆبوونەوەی نەوت، گۆڤاری سەنتەری برایەتی، ژمارە(٢٠)نیسانی٢٠٠١.

١١٩- عمر ابراهیم تۆفیق

الترکمان فی العراق(دراسة تأریخیه جغرافیه)گۆڤاری کەرکوك، ژمارە(٢٤) بەهاری ٢٠٠٥.

عبدالرقیب یوسف

١٢٠- العالم الأثریه فی مدینه کرکوك، گۆڤاری کەرکوك ژمارە(١)ی ساڵی سێیەم- هاوینی٢٠٠١.

١٢١-چەند بەڵگەنامەیەك لە بارەی هەمەوەندەوە، گۆڤاری هەزار مێرد، ساڵی سێیەم، کانونی یەکەمی ١٩٩٩.

١٢٢- عوسمان کانی پانکەیی:

کەرکوك شاری مێژووینەی کوردنشین، گۆڤاری بانەڕۆژ، ژمارە(٢٢)ی ئەیلولی ٢٠٠٥.

١٢٣- عوسمان سەید قادر:

کەرکوك شاری دێرینی کوردستان، گۆڤاری مرۆڤایەتی، ژمارە(٧) ئۆکتۆبەری ١٩٩٨.

١٢٤-عەلی مەحمود محەمەد:

کەرکوك شاری قەڵاو ئاگرو خوێن، گۆڤاری نەوشەفەق ژمارە ٢٤/کانونی دووەمی ٢٠٠٦.

١٢٥-عبدالخالید سابیر:

ویلایەتی موسڵ لە ساڵنامەی عوسمانیدا، گۆڤاری هەزارمێرد، ژمارە (٢٦)ی ساڵی هەشتەم.

١٢٦-غازی حەسەن:

یەکەم چاپخانەی کوردستان لە کەرکوك بووە، گۆڤاری نەوشەفەق، ژمارە (١١)ی شوباتی ٢٠٠٤.

١٢٧- د.کاوس قەفتان.

یاسای باجگری‌و دۆخی ئابوری ناوچەکوردێکان دەوڵەتی عوسمانی لەسەدەی نۆزدە هەمدا، گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ، ژمارە(١٤٠) ١٩٩٧.

١٢٨- کەمال مەعروف

قەڵای کەرکوك لەڕوانگەی شوێنەوارو مێژوودا، گۆڤاری بانە ڕۆژ ژمارە(٤)ی ئازاری ٢٠٠٤.

کەیوان ئازاد ئەنوەر:

١٢٩-سیاسەتی دەوڵەتی عوسمانی لە کوردستاندا، گۆڤاری پەیڤین، ژمارە (٧)ی دیسەمبەری ١٩٩٩.

١٣٠-کـەرکوك لـە مێـژووی کۆنـدا، گۆڤـاری کـەرکوك، ژمارە(٢-٣)ی پایزی ١٩٩٩.

د.خەلیل ئیسماعیل:

١٣١-رەهەنـدی نەتـەوەیی نیـشتەجێبوونی عـەرەب لەپارێزگای کەرکوك، گۆڤاری سەنتەری برایەتی ژمارە(٢٠)ساڵی ٢٠٠١.

١٣٢-دابەشبوونی جوگرافی تورکمـان لـە عێراقـدا، گۆڤـاری سیاسـەتی دەولـی، ژمـارە ٤ی سـاڵی دووەم، کـانونی دووەمـی ١٩٩٤.

د.نوری تاڵەبانی:

١٣٣-وویلایـەتی موسـڵ لەلایـەن ئینگلیـزەوە لکێنـرا بەدەوڵەتی عێراقەوە، گۆڤاری کەرکوك، ژمارە(٢)ی ساڵی پێنجەم، پایزی٢٠٠٣.

سیاسـەتی گـۆڕینی واقیعـی نەتـەوەی کـەرکوك لەکۆنـەوە تـا ئەمـڕۆ، گۆڤـاری کـەرکوك، ژمـارە(١)ی سـاڵی سـێیەم هـاوینی ٢٠٠١.

١٣٤- رافدە عبدالله قرەداغی

الگوتیون سکان الکردستان القدیمە.. من هم ..واین عاشوا، گۆڤاری هەزار مێرد، ژمارە (١١) ساڵی سێ یەم، ئاداری ٢٠٠٠.

١٣٥- روفائیل میناس:

کەرکوك لەمێژوودا، گۆڤاری ئاران، ژمارە(١٣)ساڵی ٢٠٠٠.

١٣٦- رەفیق ساڵح

رۆژنامـەوانی کـوردی لەکـەرکوك، گۆڤـاری هـەزار مێـرد، ژمارە(١٦)ی حوزەیرانی،٢٠٠١.

١٣٧-ستار مصطفی:

کردستانیة کرکوك حسب ارقام و احصائیات غیر، گۆڤاری کەرکوك، ژمارە (٤)ی ساڵی شەشەم، بەهاری ٢٠٠٥.

١٣٨-سەرتیپ هەمەوەندی:

دوورخـستنەوەی هەمەوەنـد بـۆ تەرابلوسـی رۆژئـاوا لـە ئەفەریقا، گۆڤاری کەرکوك، ژمـارە (٣)ی سـاڵی حەوتـەم، زستانی ٢٠٠٦.

سمکۆ بەهرۆز محمد:

١٣٩- دەروازەیـەکی مێژووییانـە بـۆ رووداوەکـەی سـاڵی ١٩٥٩ی شـاری کـەرکوك، گۆڤـاری کـەرکوك ژمـارە(٢)ی سـاڵی پێنجەم.

١٤٠-مێژووی زمانەوانی و گۆڕانە رۆشنبیرییەکانی ناوچەی کەرکوك، گۆڤاری کەرکوك، ژمارە(١)ی ساڵی پێنجەم، هاوینی-٢٠٠٣.

١٤١- موعتەسەم ساڵەیی:

کێـشەو مێـژووی شـاری کـەرکوك، گۆڤـاری کـەرکوك، ژمارە(٢١)ی هاینی ٢٠٠٤.

١٤٢- قادر محمد:

ناوچـــەی کـــەرکوك لەســـەردەمی عەبباســـییەکاندا گۆڤـــاری سەنتەری برایەتی ژمارە(٢٠) ساڵی ٢٠٠١.

١٤٣- فەرید ئەسەسەرد:

(نوسنێك لەبارەی گۆڤاری دۆسییەی تورکیا وەك پێشەکی)، گۆڤاری دۆسییەی تورکیا ژمارە(١)ی مایسی ٢٠٠٥.

پاشكۆ

پاشكۆی ژماره (١)

نەخشەو پێگەی ڕاستەقینەی كوردستان : گۆڤاری خاك ژماره (٩٢)ی

ساڵی هەشتەم، ١٠/شوبات/٢٠٠٥

پاشكۆی ژماره (٢)

نەخشەو پێگەی راستەقینەی كوردستان : گۆڤاری خاك ژماره (٩٢)ی

ساڵی هەشتەم، ١٠/شوبات/٢٠٠٥

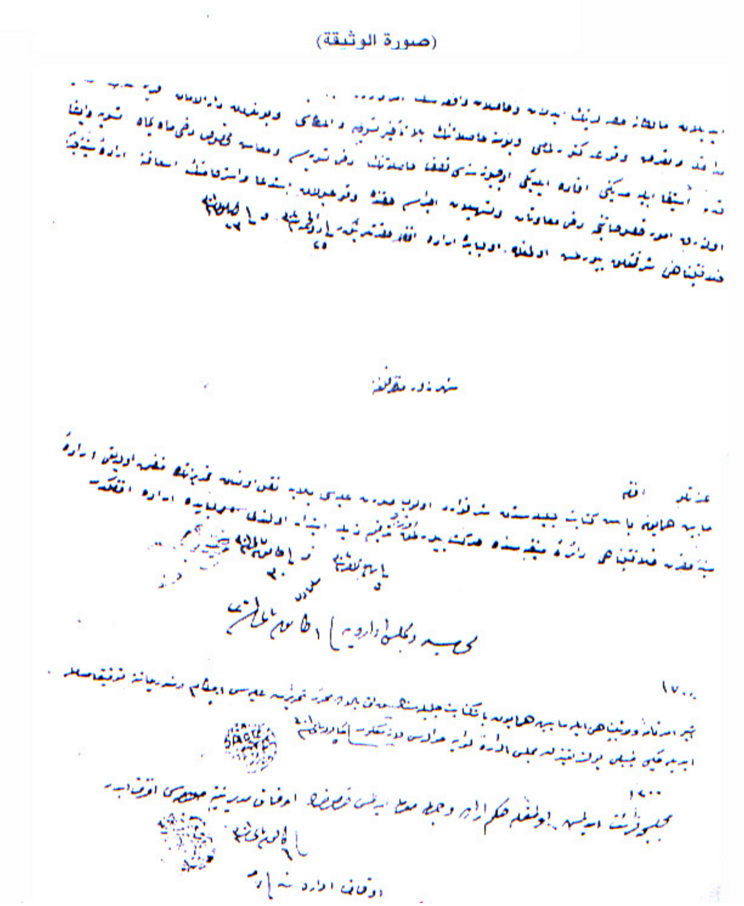
(صورة الوثيقة)

پاشکۆی ژماره (٣)

وەرگیراوە لە : عبدالرقیب یوسف: حدود کردستان جنوبیه تأریخیا او جغرافیا، طبعة الاولی، سلیمانیة، ٢٠٠٥

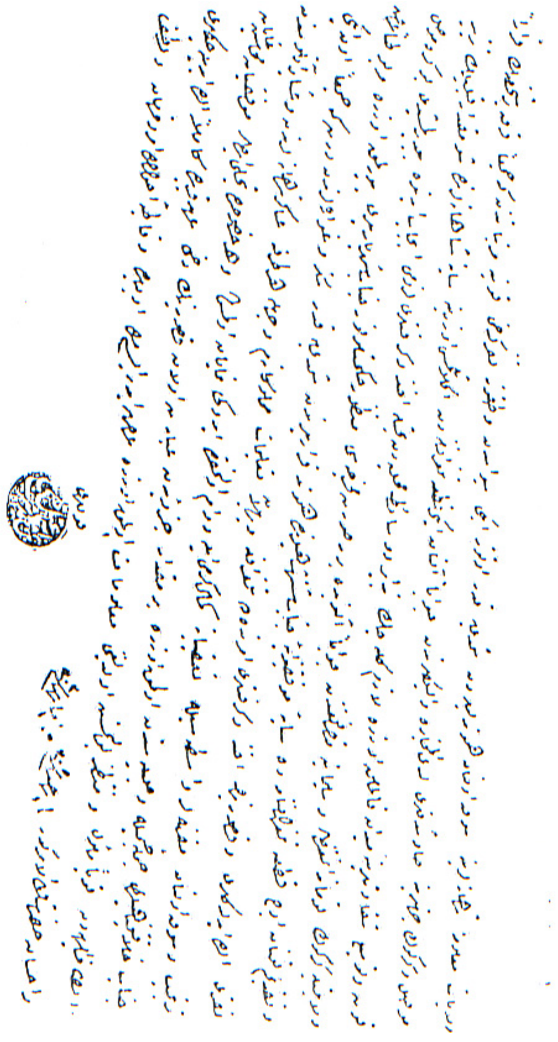

پاشکۆی ژماره (٤)

وەرگیراوە لە : عبدالرقیب یوسف: چەند بەڵگەنامەیەك لە بارەی هەمەوەندەوە، گۆڤاری هەزارمێرد، ژمارە (١٠)ی ساڵی سێیەم، کانونی یەکەمی ١٩٩٩

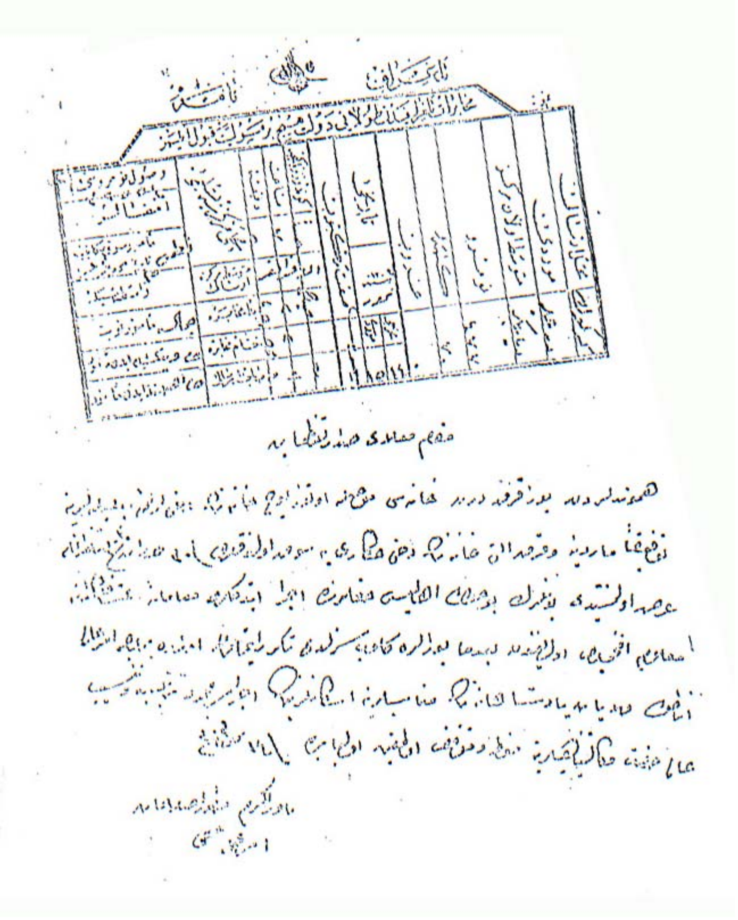

پاشکۆی ژمارە (٥)

وەرگیراوە لە : عبدالرقیب یوسف: چەند بەڵگەنامەیەك لە بارەی هەمەوەندەوە،

گۆڤاری هەزارمێرد، ژمارە (١٠)ی ساڵی سێیەم، کانونی یەکەمی ١٩٩٩

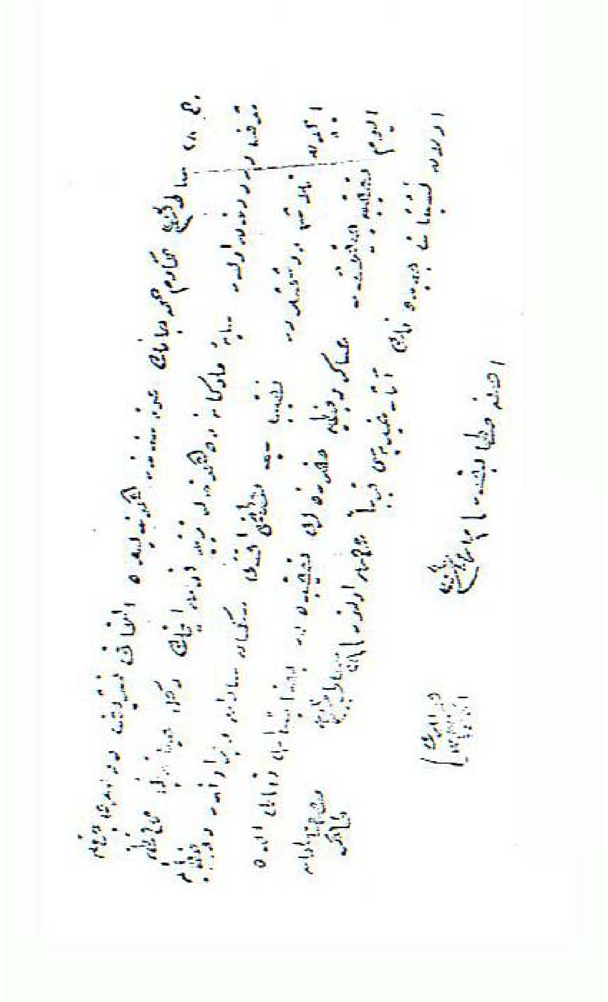

پاشکۆی ژمارە (٦)

وەرگیراوە لە : عبدالرقیب یوسف: چەند بەڵگەنامەیەك لە بارەی هەمەوەندەوە،

گۆڤاری هەزارمێرد، ژمارە (١٠)ی ساڵی سێیەم، کانونی یەکەمی ١٩٩٩

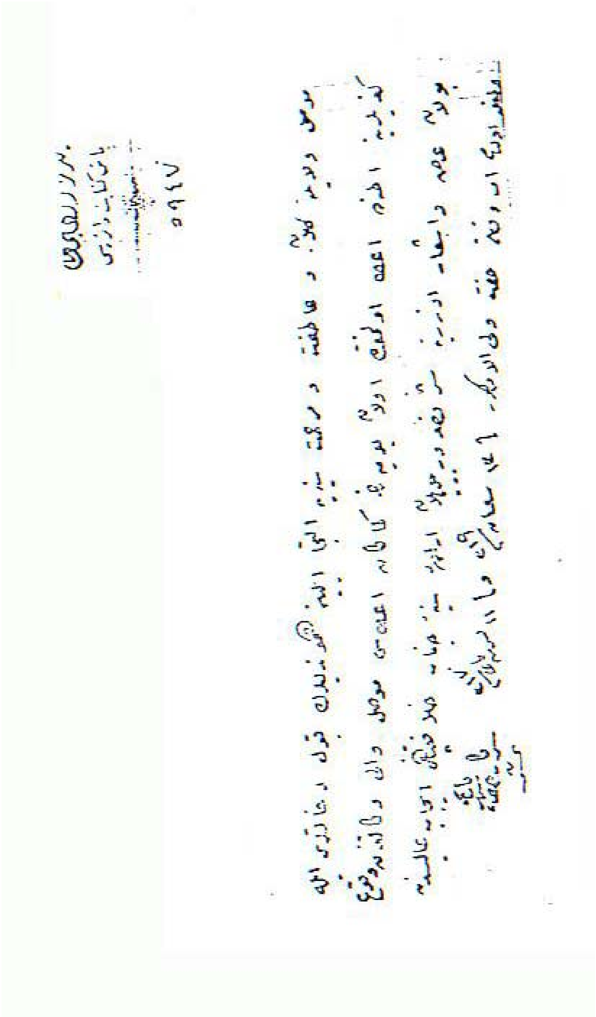

پاشکۆی ژمارە (٧)

وەرگیراوە لە : عبدالرقیب یوسف: چەند بەڵگەنامەیەك لە بارەی هەمەوەندەوە،
گۆڤاری هەزارمێرد، ژمارە (١٠)ی ساڵی سێیەم، کانونی یەکەمی ١٩٩٩

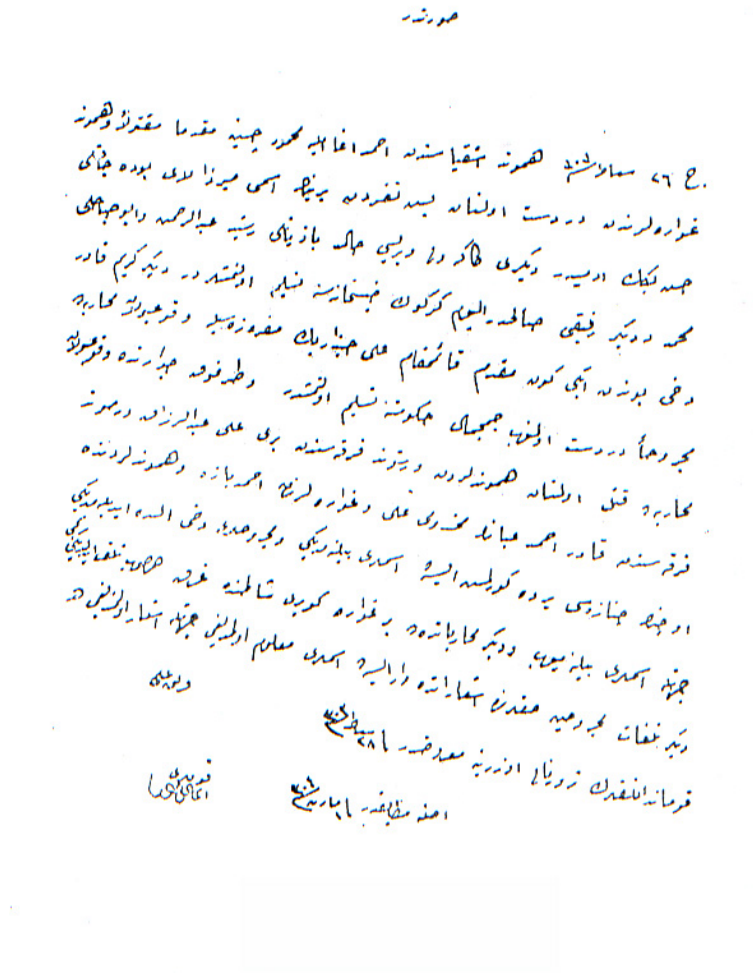

پاشکۆی ژمارە (٨)

وەرگیراوە لە : عبدالرقیب یوسف: چەند بەڵگەنامەیەك لە بارەی هەمەوەندەوە،
گۆڤاری هەزارمێرد، ژمارە (١٠)ی ساڵی سێیەم، کانونی یەکەمی ١٩٩٩

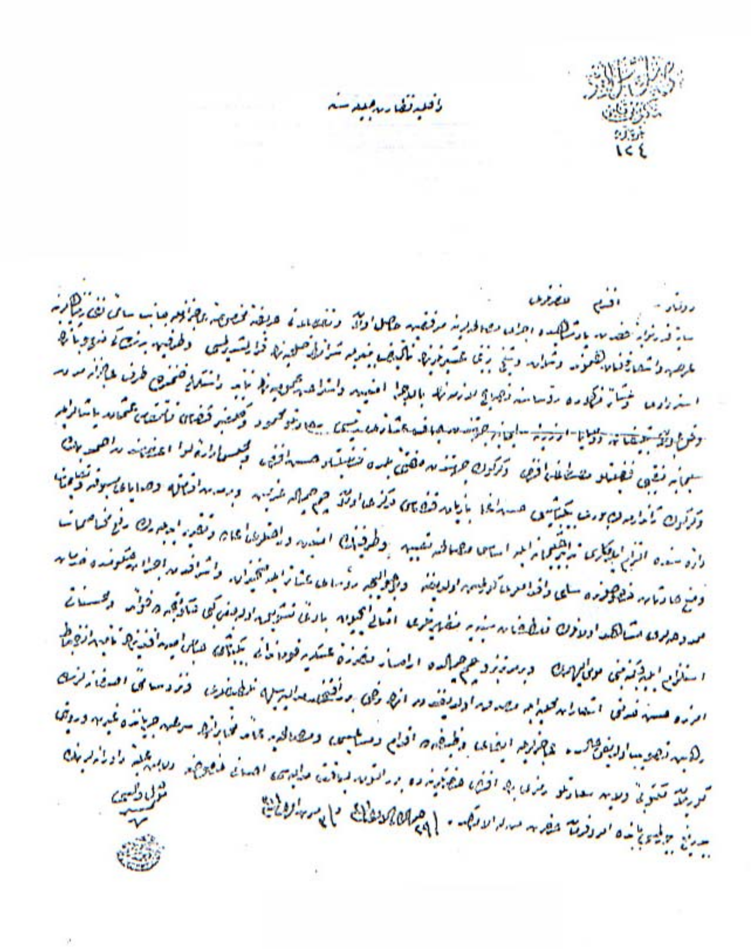

پاشكۆی ژماره (٩)

وەرگیراوه له : عبدالرقیب یوسف: چەند بەڵگەنامەیەك له بارەی هەمەوەندەوە،
گۆڤاری هەزارمێرد، ژماره (١٠)ی ساڵی سێیەم، كانونی یەكەمی ١٩٩٩

سوپاس‌و پیٚزانین

١. سوپاس‌و پێزانینی خۆم ئاراستەی بەڕێز (م.سەلاح كانەبی) دەكەم لەم بەرهەمەدا وەكو سەرپەرشتیارو ئەرك‌و ماندووبوونی ئەو لەم كارەدا بەرز دەنرخێنم.

٢. سوپاسی بەڕێز (م. پشكۆ) دەكەم كە لەڕێگەی پێدانی چەند سەرچاوەی بەكەڵكەوە هاوكاری كردم.

٣. سوپاسی بەڕێز (د.عەبدوڵڵا ئالیاوەیی) دەكەم كە لەڕێگەی چەند بەڵگەنامەیەكەوە هاوكاری كردم.

٤. سوپاسی بەڕێز (كاك سۆران عەبدوڵڵا) دەكەم لەئەرك‌و ماندوو بوونی لەكاتی ئامادەكردنی ئەم بەرهەمەدا.

٥. سوپاس‌و پێزانینی خۆم ئاراستەی مەكتەبی بیرهۆشیای (ی.ن.ك) دەكەم كە ئەركی لەچاپدانی ئەم كتێبەیان گرتە ئەستۆی خۆیان.

٦. سوپاس‌و پێزانینی خۆم ئاراستەی سەرجەم كارمەندانی ئەم كتێبخانانەی لای خوارەوە دەكەم:

ا. كتێبخانەی كۆلیجی زانستە مرۆڤایەتییەكان لەزانكۆی سلێمانی.

ب. كتێبخانەی سەنتەری لێكۆلینەوەی ستراتیجی كوردستان بە تایبەتی ئاواز خان. ج. كتێبخانەی گشتی كەركوك.

٧. بەپێوستی دەزانم سوپاسی خۆم ئاراستەی سەرجەم سەرنج‌و تێبینیەكانی بەڕێزان م. هیوا عەزیز سەعیدو م.رافیدە عەبدوڵڵا بكەم.

بڵاوكراوەكانی مەكتەبی بیروهۆشیاری (ی. ن. ك)

ژ	ناوی بڵاوکراوه	ناوی نوسەر	ساڵی دەرچوون
١.	التقرير العام الى المؤتمر الثاني للأتحاد الوطني لكردستاني (الطبعة الأولى)	مام جلال	شباط- ٢٠٠١
٢.	وتەی هەڤاڵ مام جەلال لە كۆبوونەوەی كادیراندا		٢٠٠٢
٣.	هەڵۆی سوور	فازیل كەریم ئەحمەد	٢٠٠٢
٤.	لمحات من تأريخ إذاعة صوت شعب كردستان	ئامانج كاكە سور	٢٠٠٢
٥.	ئیسلامی سیاسی	فەرید ئەسەسەرد ، عەباس خۆشناو وهی تر	٢٠٠٢
٦.	ئایینو تایفە ئایینییەكان لەكوردستان	ن: میهرداد ئیزەدی و: كامەران فەهمی	٢٠٠٢
٧.	سروشتی یاسایی بڕیاری ٦٨٨و چۆنێتیی كاراكردنی	شەماڵ عەبدوڵلا	٢٠٠٢
٨.	سەید قوتب و تیۆریی تەكفیر كردنی كۆمەڵ و دەوڵەت	فەرید ئەسەسەرد	٢٠٠٢
٩.	سەرەتایەك بۆ تێگەیشتن لەچەمكی هاوڵاتیبوون	یوسف گۆران	٢٠٠٢
١٠.	چەمكی بیرۆكەی دەوڵەت لەجوگرافیای سیاسیدا	فەرید ئەسەسەرد	٢٠٠٢
١١.	ناسیونالیزم وكەمینەكان لەسیاسەتی نێودەوڵەتاندا	جەودەت ئیسماعیل لوتفی، سیروان عارف	٢٠٠٢
١٢.	بەراورد لەنێوان رژێمە فیدرالەكاندا	سەیوان كاكە ڕەش	٢٠٠٢
١٣.	لەپێناوی دیموكراتیزەكردنی حوكم لەعیراقدا	مەحمود رەزا	٢٠٠٢
١٤.	فیدرالیزم وئۆتۆنۆمی	دیلمان محەمەد	٢٠٠٢

١٥.	شۆڕشی ئۆكتۆبەرو چارەنووسی چەند گەلێكی خۆرهەڵات	محمود ڕەزا ئەمین	٢٠٠٢
١٦.	پشتیوانانی ئیسلام لەكوردستاندا	نیاز سەعید	٢٠٠٢
١٧.	ئیسلامی سیاسیی لەزەبروزەنگەوە بۆ بەخۆداچوونەوە	ن: سەعد مەولا و: جەمال غەمبار	٢٠٠٢
١٨.	ئێزدیەكان لەمێژووی نەتەوەكەیاندا	سەربەست حسێن	٢٠٠٢
١٩.	پوكانەوەی دەوڵەتی كەمایەتی	فەرید ئەسەسەرد	٢٠٠٢
٢٠.	پۆلێنكردنی تاوانەكانی ئەنفال بەپێی جۆرەكانی جینۆساید	د. مارف عومەرگوڵ	٢٠٠٢
٢١.	رێكخستن یەكێكە لەبنەما سەرەكیەكانی چالاكی حزب	محەمەد مەنگوڕی	٢٠٠٢
٢٢.	كركوك مدينة الضاحكة بالنار والنور	عوني الداودي	٢٠٠٢
٢٣.	الأيزيدية تأريخها وطقوسها	د. خليل جندي هوشنگ بروكا	٢٠٠٢
٢٤.	كوردوتوركمان، تێڕوانینێك بۆ میكانزمەكانی پێكەوە ژیانی ئاشتیانەی نێوانیان	یوسف گۆران	٢٠٠٢
٢٥.	گۆڤاری بیروهۆشیاری ژمارە ١		٢٠٠٢
٢٦.	گۆڤاری بیروهۆشیاری ژمارە ٢		٢٠٠٢
٢٧.	گۆڤاری بیروهۆشیاری ژمارە ٣		٢٠٠٢
٢٨.	گۆڤاری بیروهۆشیاری ژمارە ٤ و ٥		٢٠٠٢
٢٩.	جیهانی روناكبیری ژمارە ١		٢٠٠٢
٣٠.	جیهانی روناكبیری ژمارە ٢		٢٠٠٣
٣١.	التقرير العام الى المؤتمر الثاني للأتحاد الوطني لكردستاني(الطبعة الثانية)	مام جەلال	٢٠٠٣
٣٢.	المناهج والنظام الداخلي للأتحاد الوطني الكردساني		٢٠٠٣
٣٣.	پرۆگرامو پێڕەوی ناوخۆی یەكێتی نیشتیمانی كوردستان		٣٠٠٣
٣٤.	تیۆری فیدرالیزم	ن: فرانتس نیومان و: كاوسێن بابەكر	٢٠٠٣
٣٥.	نەتەوایەتی و دەوڵەتی نەتەوەیی	ن: مۆنتسرات گیبرنا	٢٠٠٣

		و: کەمال ڕەشید شریف	
٣٦.	چەمك وپرنسپەکانی دیموکراسی	بەکر صدیق	٢٠٠٣
٣٧.	نەوت و سیاسەتی نێودەوڵەتان لەخۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا	ن: دانیاڵ یەرگین و: کەمال ڕەشید شریف	٢٠٠٣
٣٨.	سۆسیالیستەکانی پێش مارکس	ن: د.مستەفا رەحیمی و: کەمال ڕەشید شەریف	٢٠٠٣
٣٩.	خوێندنەوەیەك بۆ مەسەلەی گۆڕانی سیاسی لەعیراقدا	ئەنوەر حسێن	٢٠٠٣
٤٠.	تیرۆریزمی نێودەوڵەتی وەك تاوانێکی نێودەوڵەتی	تۆفیق عومەرمحەمەدو هی تر	٢٠٠٣
٤١.	ئابوری کوردستان	ن: مهیرداد ئیزدەی و: کامەران فەهمی	٢٠٠٣
٤٢.	عیراق ومەسەلەی کورد	*کۆمەڵێ نوسەر*	٢٠٠٣
٤٣.	ئاینو مەسەلەکانی دیموکراسیو ئینتەرناسیونالیزم	فەرید ئەسەسەرد	٢٠٠٣
٤٤.	ئاناریشزمو دەوڵەت	زاهیر شکور	٢٠٠٣
٤٥.	ئوسولێەت: چەمك، میتۆد ، سەرچاوەو ئاسۆ	عەبدوڵلا قەرەداغی	٢٠٠٣
٤٦.	شیعەکانی عیراق	ن: د. عەبدوڵلا فەهد نفیسی و: عەبدوڵلا قەرەداغی	٢٠٠٣
٤٧.	دەوڵەتی یاسا	سەید تایەر حەمە ئەمین	٢٠٠٣
٤٨.	شێوەی ئاسیایی بەرهەمهێنان لەکوردستاندا	فەرید ئەسەسەرد	٢٠٠٣
٤٩.	کورتەی مێژووی فەلسەفە	مەحمود مەلا عیززەت	٢٠٠٣
٥٠.	ناسیونالیزمی کوردی(١٨٨٠-١٩٣٩)	هیوا عزیز سەعید	٢٠٠٣
٥١.	نرکەی قەرەداغ	ئەکرەم حەمە ئەحمەد	٢٠٠٣
٥٢.	شەڕی ئابوریو ململانێی جیهان ل سەر دەریا قەزوین	هاشم زێباری	٢٠٠٣
٥٣.	سیاسەتی بەعەرەبکردنی کەرکوك	ن: د. نوری تاڵەبانی و: مەریوان حوسێن چیمەنی	٢٠٠٣
٥٤.	انتهاکات حقوق الأنسان والجرائم	د. منذر الفضل	٢٠٠٣
٥٥.	مؤشرات سياسة التعريب والتجهير في اقليم	الدكتور خليل إسماعيل محمد	٢٠٠٣

	كوردستان العراق		
٥٦.	المسلمون يحتاجون لأجابات أفضل	توماس فريدمان	٢٠٠٣
٥٧.	الكرد الفيليون وحزب البعث	سعد بشير أسكندر	٢٠٠٣
٥٨.	فیدرالیزمو سیستەمەکانی یەکێتیی فیدرالی	ن: عەلی ئەلشممەری و: حەسەن یاسێن	٢٠٠٤
٥٩.	ئەرکەکانی ڕێکخستن لەقۆناغی نوێی خەباتدا	شەماڵ عەبدوڵلا	٢٠٠٤
٦٠.	لێکۆڵینەوە لەئیسلامی سیاسی	نیاز سەعید علی	٢٠٠٤
٦١.	تیرۆریستان لەئاوا بوونن	شەهید خەسرەو عوسمان ئا: ئازاد هەینی	٢٠٠٤
٦٢.	بیری ناسیونالیزمی تورکمان	یوسف گۆران	٢٠٠٤
٦٣.	جەنگی ئاو	ن: جون بولوك و عادل دەروێش و: شەماڵ عەبدوڵلا	٢٠٠٤
٦٤.	کورد لەجەنگی روسیا لەگەڵ ئێران وتورکیادا	ن: پ. ی. ئەڤێر یانۆڤ و: د. ئەفراسیاو هەورامی	٢٠٠٤
٦٥.	پڕنسیبی دەستێوەرنەدان لە پەیماننامەی نەتەوە یەکگرتووەکان دا	خەلیل عبدوڵلا	٢٠٠٤
٦٦.	شۆڕشی شێخ عوبەیدولای نەهری لەبەڵگەنامەکانی فەرەنسیدا	نەجات عەبدوڵلا	٢٠٠٤
٦٧.	ئاو لەرۆژهەڵاتی ناوەراستدا	ئەندەش یاگ سکوك	٢٠٠٤
٦٨.	تراژیدیای کوردەکانی سۆڤیەت	د. ئەفراسیاو هەورامی	٢٠٠٤
٦٩.	تەعریبو راگواستن لەبەڵگەنامەکانی بەعس دا	لەتیف فاتیح فەرەج	٢٠٠٤
٧٠.	کۆماری کوردستان- مەهاباد ١٩٤٦ لەرووی یاسای گشتی نێودەوڵەتییەوە	نەوزاد مەجید خدر سەرموردی	٢٠٠٤
٧١.	شەهیدانی ١ی شوبات		٢٠٠٤
٧٢.	ڕێگای ئاشتیانە بۆ چارەسەرکردنی ناکۆکیە نێودەوڵەتیەکان	شەماڵ عبدالله	٢٠٠٤
٧٣.	کاریگەری ئاو	کاروان ئەحمەد	٢٠٠٤
٧٤.	کورتە باسێکی پیرۆیسترۆیکاو چەند بابەتێکی تر	د. ئەرسەلان بایز	٢٠٠٤
٧٥.	ئەوروپا لەهەردوو سەردەمی بوژاندنەوەو رۆشنگەریدا	کەیوان ئازاد	٢٠٠٤

٧٦.	الأسلام السياسي والأرهاب الدولي	د. منذر الفضل	٢٠٠٤
٧٧.	المجتمع المدني ومستقبل الأثنيات في العراق	الدكتور خليل إسماعيل محمد	٢٠٠٤
٧٨.	- مندلي في التأريخ	محمد جميل بندي الروژبياني	٢٠٠٤
٧٩.	تحديد حدود إقليم كوردستان العراق	جزا توفيق طالب	٢٠٠٤
٨٠.	حق تقرير مصير	سعد بشير	٢٠٠٤
٨١.	التهجير والتعريب من وجهة النظر القانونية	د. احمد موسوي	٢٠٠٤
٨٢.	کوردەکانی ئێران و هێرشی عوسمانی	ن: گیلان و/ نەجاتی عەبدوڵلا	٢٠٠٤
٨٣.	کاریگەری بەجیهانی بوون لەسەر سەرداریەتی دەوڵەتاندا	ئاوات شێخ جەناب بەکر صدیق	٢٠٠٤
٨٤.	پاراستنی مافی کەمینەکان	خلیل عبداللە	٢٠٠٤
٨٥.	خوێندنەوەی بەعس بۆ فاشیزمی مێژوویی	د. البرت عیسا	٢٠٠٤
٨٦.	حاجی قادری کۆیی	فازیل کەریم ئەحمەد	٢٠٠٤
٨٧.	گۆڤاری نۆڤین ژمارە ١		٢٠٠٤
٨٨.	گۆڤاری نۆڤین ژمارە ٢		٢٠٠٤
٨٩.	گۆڤاری نۆڤین ژمارە ٣		٢٠٠٥
٩٠.	سیستمی سیاسی چین	خلیل عبداللە	٢٠٠٥
٩١.	پێگەو دەسەلاتی ئەنجومەنی پارێزگاکان	خلیل عبداللە	٢٠٠٥
٩٢.	چەمکی ئازادی سیاسی	ن: فرانتس نیومان و: د. کاوسین بابکر	٢٠٠٥
٩٣.	سیستمەکانی هەڵبژاردن و پرنسیپەکانی دەنگدان	ڤیان مەجید	٢٠٠٥
٩٤.	سیستمی فەرمانڕەوایی لەئیسرائیل	روستم محمود کۆکۆیی	٢٠٠٥
٩٥.	پرۆژەی رۆژهەلاتی ناوەڕاستی گەورە	مەجید صالح	٢٠٠٥
٩٦.	ئەمریکاو رۆژهەلاتی ناوەڕاست	عەباسی ئەحمەدی	٢٠٠٥
٩٧.	مێژووی بیری کوردی	فازیل کەریم ئەحمەد	٢٠٠٥
٩٨.	گۆڤاری نۆڤین ژمارە ٤		٢٠٠٥
٩٩.	ژان ژاک رۆسۆ	کاوە جەلال	٢٠٠٥
١٠٠.	یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان ـ سەرهەڵدان و نوێبوونەوە	مەکتەبی بیروهۆشیاری	٢٠٠٥
١٠١.	عیراقی نوێ	شەماڵ عەبدوڵلا	٢٠٠٥
١٠٢.	کوردو عروبە	بابەکر دەرەیی	٢٠٠٥

١٠٣.	ئایین و دەسەڵات	هاشم کریمی	٢٠٠٥
١٠٤.	سیستمی فیدراڵی ئەڵمان	ئا: محەمەد مێرگە سۆری	٢٠٠٥
١٠٥.	دەربارەی دیموکراسی	ن/ رۆبەرت کابلان و/ عبدالرزاق خەیلانی	٢٠٠٥
١٠٦.	عیراق: دیموکراتیزەکردن یان هەڵوەشاندنەوە	رەفیق سابیر	٢٠٠٥
١٠٧.	کۆمەڵو سیستەمی دیموکراسی	حەمە دۆستان	٢٠٠٥
١٠٨.	زمانە فەرمیەکان لەدەستوری عیراقدا	تارق جامباز	٢٠٠٥
١٠٩.	پێکدادانی شارستانیەکان	ن: ساموێل پ. هانتینگتۆن و: مامەند رۆژە	٢٠٠٥
١١٠.	دیموکراسی دیدێکی فەلسەفی	ن: د. امام عبدالفتاح امام و: حەسەن یاسین	٢٠٠٥
١١١.	لە پەراوێزی چاکسازیدا	هەڵکەوت عەبدوڵلا	٢٠٠٥
١١٢.	لودڤیگ فۆیەرباخو کۆتایی فەلسەفەی کلاسیکی ئەڵمانی	ن: فردریك ئەنگلس و: سالار رەشید	٢٠٠٥
١١٣.	فیدرالیزم و ئەزمونە جیاوازەکانی	ئا: و: ئیسماعیل حەمە ئەمین	٢٠٠٥
١١٤.	لیبرالیزم، چەمك و مێژوو	ن: جان سالوین شاپیرۆ و/ عوسمان حەسەن شاکر	٢٠٠٥
١١٥.	عیراق لە دیکتاتۆریەوە بۆ دیموکراسی	خلیل عبداللە	٢٠٠٥
١١٦.	گۆڤاری نۆڤین ژمارە (٥ ــ ٦)		٢٠٠٥
١١٧.	البحث عن الأسلام السياسي	نیاز سعید	٢٠٠٥
١١٨.	الواقع الأقتصادي ـ الأجتماعي لمحافظة السليمانية	د. كمال الخياط	٢٠٠٥
١١٩.	الصقر الأحمر	فاضل كريم احمد	٢٠٠٥
١٢٠.	الزعيم الوطني الكردستاني جلال الطالباني قائد وفكر وعصر (الطبعة الأولى)	د. خالد يونس خالد	٢٠٠٥
١٢١.	مقالات الشهيد غاندى(مجيد كريم احمد)	الشهيد مجيد كريم احمد	٢٠٠٥
١٢٢.	خانقين خلال ربع قرن	فاضل كريم احمد	٢٠٠٥
١٢٣.	عن الدولة الحديثة والأمة والنزعة القومية في العراق العربي وكردستان	سعد بشير أسكندر	٢٠٠٥
١٢٤.	رؤية كوردستانية لشؤون ومواقف عراقية	جرجيس كوليزاده	٢٠٠٥

١٢٥.	التسامح الديني العراقي لمجابهة الأرهاب والعنف	جرجيس كوليزاده	٢٠٠٥
١٢٦.	الآخر- الأمة ـ الأقليات الأخرى	سامي داوود	٢٠٠٥
١٢٧.	الفيدرالية ـ دراسة في إطار مفاهيمي والنظري	د. إحسان عبدالهادي سلمان	٢٠٠٥
١٢٨.	الدستور العراقي المرتقب ـ حقائق وآراء ومقترحات	المحامي: كريكار عبدالله	٢٠٠٥
١٢٩.	نقد ذهنية التغيب والتزييف ـ الأعلام العربي المعاصر نموذجا	د. عبدالباسط سيدا	٢٠٠٥
١٣٠.	التركمان في العراق (الطبعة الأولى)	د. عمر ابراهيم توفيق	٢٠٠٥
١٣١.	الزعيم الوطني الكردستاني جلال الطالباني قائد وفكر وعصر (الطبعة الثانية)	د. خالد يونس خالد	٢٠٠٥
١٣٢.	كركوك والتطهير العرقي ـ من وثائق النظام البعثي	عارف قورباني	٢٠٠٥
١٣٣.	کەلار لە لادێوە بۆ شار	جاسم محەمەد	٢٠٠٥
١٣٤.	هەڵوێست لە بەرامبەر گەندەڵی	نیاز سەعید عەلی	٢٠٠٥
١٣٥.	داڕشتنی دەستوری نوێ هێلکاری	ن: ماریوج، ر. ئاوریانی ئامبرۆس، پاول ئالیڤیزز و: ئاوات محەمەد	٢٠٠٥
١٣٦.	ڕادیۆ و تەلەفزیۆنی گەلی کوردستان	ئەمیر نامیق	٢٠٠٥
١٣٧.	من بڕوام بە دیموکراسی کوردی نییە!	(فازیل کەریم) مامۆستا جەعفەر	٢٠٠٥
١٣٨.	کاری دیپلۆماسی لەنێوان تیۆرو پراکتیکدا	کوردۆ ڕەحمان	٢٠٠٥
١٣٩.	بەکارهێنانی دەسەڵات لە جیهانی عەرەبیدا	محەمەد فاتح	٢٠٠٥
١٤٠.	عەقڵی سەلیم	ن: توماس پین و: پێشڕەو حسێن	٢٠٠٥
١٤١.	تیرۆریزم و مافی مرۆڤ	عەدالەت عەبدوڵڵا	٢٠٠٥
١٤٢.	ڕۆڵی کەسایەتی لەمێژوودا	ن: بلیخانوف و: سەلام مارف	٢٠٠٥
١٤٣.	کاتالۆگی بلاوکراوەکانی مەکتەبی بیروهۆشیاری		٢٠٠٥
١٤٤.	کۆمەڵناسی شەڕ	ن: گاستۆن بوتول، د. حسین بشیریە، ئانتۆنی کدنیز و: عومەر باڵەکی	٢٠٠٦

١٤٥.	بژی گەندەڵی	ن: عەلی ڕەبیعی و: ڕەفعەت مورادی	
١٤٦.	مێژووی پەروەردەو فێرکردن	ن: علی اکبر میهرئارا، محمد عباس، علی فرۆرفەر و: قادر وریا	٢٠٠٦
١٤٧.	فاشیزم چییە	ن: هێنری میشێل و: سمکۆ ناکام	٢٠٠٦
١٤٨.	ئیسلام و مۆدێرنە، ئیسلام لەبەردەم ئەگەری عەلمانیەتدا	و. عوسمان حسەن شاکر	٢٠٠٦
١٤٩.	خوێندنەوەیەك بۆ فیکری حسەن بەننا	عادل عەلی	٢٠٠٦
١٥٠.	چاوپێکەوتنی ڕادیۆی نەوا لەگەڵ هەڤاڵ کۆسرەت ڕەسوڵ	ئا: سەرتیپ جەوهەر	٢٠٠٦
١٥١.	شۆڕشی پەنجە مۆرەکان	خەلیل عەبدوڵڵا	٢٠٠٦
١٥٢.	گۆڤاری نۆڤین ژمارە ٧		٢٠٠٦
١٥٣.	ئیسلامی سیاسی ـ چاپی سێیەم	شوان ئەحمەد	٢٠٠٦
١٥٤.	فەرهەنگی قانونی	د. نوری تاڵەبانی	٢٠٠٦
١٥٥.	کۆمەڵناسی گەنج	کارزان کاوسین	٢٠٠٦
١٥٦.	تاڵەبانی و خەڵاتی نۆبڵی ئاشتی(چاپی یەکەم)	یەتانا دیوخ نەوشا	٢٠٠٦
١٥٧.	یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان ئاسۆیەك بۆ گۆڕان و نوێبوونەوە	شەماڵ عەبدوڵڵا	٢٠٠٦
١٥٨.	چەند بابەتێکی فیکری	شوان ئەحمەد	٢٠٠٦
١٥٩.	کۆمەڵی مەدەنیو سەرلەنوێ بنیاکردنەوەی کۆمەڵگا	ن: جۆرج ف. ماکلین و: شاخەوان منصور	٢٠٠٦
١٦٠.	ئایین، فاشیزم ، مەرگ	ن: هاشم صالح و: هەورامان وریا قانع	٢٠٠٦
١٦١.	کارل فۆن کلاوزە ڤتز	ن: میکل هۆوارد و: کەمال ڕەشید شەریف	٢٠٠٦
١٦٢.	گەشەسەندنی ئابووری چین	پ. د. محەمەد ڕەئوف سەعید	٢٠٠٦
١٦٣.	مانیفێستی مەکتەبی بیروهۆشیاری بۆ مۆدێرن کردنەوەی ی. ن. ك	مامۆستا جەعفەر (فازیل کەریم ئەحمەد)	٢٠٠٦
١٦٤.	هەواڵی تەلەفزیۆنی	جوان بەهادین	٢٠٠٦

١٦٥.	لەتەك فینۆمینە ئەدەبییەکاندا	کاوە جەلال	٢٠٠٦
١٦٦.	هەمیشە دڵڕەق و بێدەنگین	نەجات نوری	٢٠٠٦
١٦٧.	کـۆیە، لێکۆڵینەوەیـەکی مێـژوویی، سیاسـی، کۆمەڵایەتییە	جەمال فەتحوڵڵا تەیب	٢٠٠٦
١٦٨.	فەیلەسوفە مەزنەکان	ن: براین ماگی و/ محەمەد کەریم	٢٠٠٦
١٦٩.	جەمهوریەتی کوردستان ـ شاکارێکی مەزن	خوێندنـــەوەی/ عەبـــدوڵڵا کـــەریم مەحمود	٢٠٠٦
١٧٠.	سەرمایە	ن: کارل مارکس و/ سەلام عەبدوڵڵا ـ کەژاڵ ئەحمەد ـ شلێر عزیز	٢٠٠٦
١٧١.	پرسی کورد گۆڕاوە، تورکیا هێشتا لەرابردوودایە	ن: کۆمەڵێك رۆژنامەنوس و/ مامەند رۆژە	٢٠٠٦
١٧٢.	خۆیبوون ـ هیوا	هیوا عەزیز سەعید	٢٠٠٦
١٧٣.	حزب لەبازنەی دەستەگەریدا	شەماڵ عەبدوڵڵا	٢٠٠٦
١٧٤.	پرۆفیشینالی لەرۆژنامەنووسی کوردیدا	مەریوان مەسعود	٢٠٠٦
١٧٥.	گەنج ـ سیاسەت ـ مەعریفە	د. بەختیار جەبار شاوەیس	٢٠٠٦
١٧٦.	گۆڤاری نوڤین ژمارە ـ ٨ـ		٢٠٠٦
١٧٧.	ناسیۆنالیزم (چاپی یەکەم)	ئەکرەمی میهرداد	٢٠٠٦
١٧٨.	سایکۆلۆژیای جەماوەر (چاپی یەکەم)	ن: گۆستاف لۆبۆن و: ئارام جەمال سابیر	٢٠٠٦
١٧٩.	نوێبوونەوەو هەڵبژاردن	بەکر صدیق	٢٠٠٦
١٨٠.	گۆڕان و چاکسازی	د. کاوسێن بابەکر	٢٠٠٦
١٨١.	لەپێناوی دیموکراسیدا	د. کاوسێن بابەکر	٢٠٠٦
١٨٢.	گۆڤاری نوڤین ژمارە ـ ٩ ـ		٢٠٠٦
١٨٣.	مێژووی شۆڕشی فەرەنسا	ن: ویلو ئاریل دۆرانت و: دلاوەر عەبدوڵڵا	٢٠٠٦
١٨٤.	پاکتاوکردنی ڕەگەزی کورد لەکوردستانی عیراقدا	فرمان عبدالرحمن	٢٠٠٦
١٨٥.	ئاسۆی ئـابووری ـ سەرچـاوەکانی ئـاوو کانزاکـانی کوردستان	دارا عومەر	٢٠٠٦

١٨٦.	سایکۆلۆژیای جەماوەر (چاپی دووەم)	ن: گۆستاف لۆبۆن و: ئارام جەمال سابیر	٢٠٠٦
١٨٧.	ناسیۆنالیزم (چاپی دووەم)	ئەکرەمی میهرداد	٢٠٠٦
١٨٨.	یاسای دادگای باڵای تاوانی عیراق	خەلیل عەبدوڵڵا	٢٠٠٦
١٨٩.	تاڵەبانی لەلوتکەی دەسەڵاتی عیراق	خەلیل عەبدوڵڵا	٢٠٠٦
١٩٠.	بنەما تیۆرییەکانی ڕای گشتی و ڕاگەیاندن	مەجید صاڵح	٢٠٠٦
١٩١.	پاکتاوکردنی ڕەگەزی کورد لەکوردستانی عیراقدا (چاپی دووەم)	فرمان عبدالرحمن	٢٠٠٦
١٩٢.	ریفۆرم هەنگاوێ بۆ دواوە !	ئازاد تۆفیق	٢٠٠٦
١٩٣.	تاڵەبانی و خەڵاتی نۆبڵی ئاشتی(چاپی دووەم)	یەتانا دیوخ نوشا	٢٠٠٦
١٩٤.	هیگڵ و سیاسەتی مۆدێرن	ن: رامین جیهانبەگلو و: شۆڕش جوانڕۆیی چنور فەتحی	٢٠٠٦
١٩٥.	جینۆسایدی گەلی کورد ـ لەبەر ڕۆشنایی یاسای تازەی نێو دەوڵەتاندا	د. مارف عومەر گوڵ	٢٠٠٦
١٩٦.	كردستان أو بلاد أكراد	يوسف ملك مراجعـــة ومقدمـــة: د. عزالـــدين مصطفى	٢٠٠٦
١٩٧.	مفهوم النخبة	إحسان عبدالهادي نائب	٢٠٠٦
١٩٨.	٣٦ـ المنظمات الأقليمية والجماعات الأقتصادية في القارة الأفريقية	إحسان عبدالهادي نائب	٢٠٠٦
١٩٩.	كوردستانية منطقة كركوك (الطبعة الأولى)	د. عمر إبراهيم توفيق	٢٠٠٦
٢٠٠.	ـ الكتابة للتلفزيون	ترجمة: غسان نعسان	٢٠٠٦
٢٠١.	دراسات المانية معاصرة عن القضية الكردية	ترجمة: غسان نعسان	٢٠٠٦
٢٠٢.	السيادة في عالم متغير(الطبعة الأولى)	د. حكمت بشير	٢٠٠٦
٢٠٣.	بحوث . . . و . . . شذرات	د. عزالدين مصطفى رسول	٢٠٠٦
٢٠٤.	كردستانية كركوك في المصادر السريانية	د. فرست مرعي	٢٠٠٦
٢٠٥.	الزعيم الوطني الكردستاني جلال الطالباني قائد وفكر وعصر (الطبعة الثالثة)	د. خالد يونس خالد	٢٠٠٦
٢٠٦.	التركمان في العراق (الطبعة الثانية)	د. عمر ابراهيم توفيق	٢٠٠٦
٢٠٧.	الأكراد دراسة أقتصادية سياسية	د. مجيد جعفر	٢٠٠٦

٢٠٨.	السيادة في عالم المتغير (الطبعة الثانية)	د. حكمت بشير	٢٠٠٦
٢٠٩.	كوردستانية منطقة كركوك (الطبعة الثانية)	د. عمر إبراهيم توفيق	٢٠٠٦
٢١٠.	عيراق، سەردەمی ساغ بوونەوە	بەكر صديق	٢٠٠٧
٢١١.	تیرۆرو سەقامگیری سیاسی و چەند لێکۆڵینەوەیەکە تر	بەكر صديق	٢٠٠٧
٢١٢.	کەرکوك بۆ مێژوو دەدوێت	سەرپەرشتیار/ مامۆستا جەعفەر	٢٠٠٧
٢١٣.	دەستورو ژن	و: كامیل محەمەد قەرەداخی	٢٠٠٧
٢١٤.	ژان ژاك رۆسۆ	كاوە جەلال	٢٠٠٧
٢١٥.	مبدآ الفصل بين السلطات و وحدتها	القاضي / لطيف مصطفى أمين	٢٠٠٧
٢١٦.	بنچینەکانی کورد	نەجاتی عەبدوڵڵا	٢٠٠٧
٢١٧.	لەدیكتاتۆریەوە بۆ دیموکراسی	کارزان محەمەد	٢٠٠٧